

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSITETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAYIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Studies

Cild 15

2019

№ 3

Sumqayıt – 2019

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi

REDAKSIYA HEYƏTİ

ELXAN HÜSEYNOV *prof., rektor (baş redaktor)*
RAMAZAN MƏMMƏDOV *prof., elm və innovasiyalar üzrə prorektor, (baş redaktor müavini)*
NİGAR İSGƏNDƏROVA *prof., (məsul katib)*

REDAKSIYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik **Natalia Qaqarina**, *prof. (Almaniya)*, **Nizami Cəfərov**, *prof. (Azərbaycan)*,
Astan Bayramov, *prof. (Azərbaycan)*, **Buludxan Xəlilov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Sayalı Sadıqova**, *prof. (Azərbaycan)*, **Böyükxanım Eminli**,
dos. (məsul redaktor, Azərbaycan).

Ədəbiyyatşünaslıq **Şeril Lester**, *prof.(ABŞ)*, **Şükrü Haluk Akalın**, *prof.(Türkiyə)*,
Avtandil Məmmədov, *prof.(məsul redaktor, Azərbaycan)*,
Fikrət Rzayev, *prof. (Azərbaycan)*, **Rafiq Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*,
Məhərrəm Qasımlı, *prof. (Azərbaycan)*, **Sevinc Həməyeva**, *dos. (Azərbaycan).*

Tarix. Sosiologiya **Daniyal Kədirniyazov**, *prof.(Rusiya)*, **Mehrəngiz Nəcəfzadə**, *prof.(ABŞ)*,
Selma Kadir qızı Yel, *prof.(Türkiyə)*, **Adil Baxşəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*,
Əziz Məmmədov, *prof. (Azərbaycan)*, **Həsən Sadıqov**, *prof. (Azərbaycan)*,
Zabil Bayramov, *prof. (Azərbaycan)*, **Şirxan Səlimov**, *prof. (məsul redaktor, Azərbaycan)*, **Matias Dornfeld**, *dos.(Almaniya).*

İqtisad elmləri **Ziyad Səmədzadə**, *akad. (Azərbaycan)*, **Mixail Osipov**, *prof. (Rusiya)*,
Vasiliy Bespyatıx, *prof.(Rusiya)*, **Elena Qorbaşko**, *prof.(Rusiya)*,
Nazim İmanov, *prof. (Azərbaycan)*, **Arif Şəkərəliyev**, *prof. (Azərbaycan)*,
Hacığa Rüstəmbəyov, *prof. (Azərbaycan)*, **Şəfa Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Albert Tağıyev**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*,
Qalib Hüseynov, *dos. (Azərbaycan)*, **Aynurə Yəhyayeva**, *dos. (Azərbaycan).*

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika. **Aleksandr Korostelyov**, *prof.(Rusiya)*, **Fərrux Rüstəmov**, *prof. (Azərbaycan)*, **Ramiz Əliyev**, *prof. (Azərbaycan)*, **Rüfət Hüseynzadə**, *prof. (Azərbaycan)*, **Aytəkin Məmmədova**, *dos. (məsul redaktor, Azərbaycan)*,
Fuad Məmmədov, *dos. (Azərbaycan)*, **Sevər Mirzəyeva**, *dos. (Azərbaycan).*

Sumgayit State University
Scientific News. Series for Social and Humanitarian sciences

EDITORIAL STAFF

ELKHAN HUSEYNOV *prof., rector (chief editor)*
RAMAZAN MAMMADOV *prof., vice-rector for Science and Innovations (deputy chief editor)*
NIGAR ISGANDAROVA *prof., (executive secretary)*

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Natalia Gagarina , <i>prof. (Germany)</i> , Nizami Jafarov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Aslan Bayramov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Buludkhan Khalilov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sayali Sadigova , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Boyukkhanim Eminli , <i>assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> .
Literary criticism	Sheril Lester , <i>prof. (USA)</i> , Shukru Haluk Akalin , <i>prof. (Turkey)</i> , Avtandil Mammadov , <i>prof., (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Fikrat Rzayev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rafiq Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Maharram Gasimli , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Sevinj Hamzayeva , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> .
History. Sociology	Daniyal Kadirniyazov , <i>prof. (Russia)</i> , Mehrangiz Najafzada , <i>prof. (USA)</i> , Selma Kadir gizi Yel , <i>prof. (Turkey)</i> , Adil Bakhshaliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Aziz Mammadov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hasan Sadigov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Zabil Bayramov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Shirkhan Salimov , <i>prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Matias Dornfeld , <i>assoc.prof. (Germany)</i> .
Economic sciences	Ziyad Samadzada , <i>acad. (Azerbaijan)</i> , Mikhail Osipov , <i>prof. (Russia)</i> , Vasiliy Bespyatikh , <i>prof. (Russia)</i> , Elena Gorbashko , <i>prof. (Russia)</i> , Nazim Imanov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Arif Shakaraliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Hajiagha Rustambayov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Shafa Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Albert Taghiyev , <i>assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Galib Huseynov , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> , Aynura Yahyayeva , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> .
Pedagogy. Psychology. Methodology	Alexander Korostelyov , <i>prof. (Russia)</i> , Farrukh Rustamov , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Ramiz Aliyev , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Rufat Huseynzada , <i>prof. (Azerbaijan)</i> , Aytakin Mammadova , <i>assoc.prof. (executive secretary, Azerbaijan)</i> , Fuad Mammadov , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> , Sevar Mirzayeva , <i>assoc.prof. (Azerbaijan)</i> .

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 19.07.2004-cü il tarixli, 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министерства Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə Elmi xəbərlər jurnalının rəsmi saytında

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> tanış olmaq olar.

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала Научные известия

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 81`344.

RUS DİLİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN QEYRİ-SINHARMONİK FONETİK STRUKTUR NÖVLƏRİ (müxtəlif növ sinharmonik səsbirləşmələri kombinasiyaları)

¹MƏMMƏDOV RAMAZAN SALAM oğlu

²RAHTARI MAHİRƏ FAMIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1-professor, 2-dissertant

arifmeryem@mail.ru

Açar sözlər: fonetika, struktur, sinharmonik, həmcins, qeyri-sinharmonik.

Hər şeydən öncə, qeyri-sinharmonik söz nə deməkdir, onu aydınlaşdırmaq lazım gəlir. *Harmoniya* “səslənmə”, “əlaqə” deməkdir. *Syn+ harmonia* sözləri isə *birlikdə səslənmə, həmahəng* anlamlarını daşıyır. Sinharmonizm bir söz daxilində olan saıtlərin (bəzən də samitlərin) müəyyən fonetik əlamət əsasında həmcinsləşməsidir. Bu xüsusiyyət aqlütinativ dillərdə özünü daha qabarıq göstərir. Türk dillərində xüsusilə müşahidə olunan ahəng qanunu sinharmonizmin ən geniş yayılmış növü olan tembr sinharmonizminin digər adıdır. Bundan başqa, ahəng qanununa dilçilikdə dilin üfüqi vəziyyətinə görə həmcinsləşmə, damaq ahəngi də deyilir.

Qeyri-sinharmonik söz dedikdə bir söz daxilində (burada: ikihecalı sözlərdə) saıtlərin ahəng qanununa tabe olmaması, yəni həmcinsləşməməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Azərbaycan dilində *kitab, ziyan, məşhur* və s. sözlər; rus dilində isə *зависть, жалкий, вставумь* və s. sözlər ahəng qanununa tabe olmayan, yəni qeyri-sinharmonik sözlər hesab olunur. Linqvistik ədəbiyyatlarda belə sözləri ahəng qanununa tabe olmayan, yəni $\bar{S}$; sinharmonik sözləri, yəni ahəng qanununa tabe olan sözləri isə S simvolu ilə işarə etmək qəbul olunmuşdur [2. 13]. S və ya $\bar{S}$ işarəsinin yanında 2 rəqəmi isə, sinharmonik və ya qeyri-sinharmonik sözlərin ikihecalı olduğunu göstərir.

Bizim hesablamalarımıza görə, müasir rus ədəbi dilində başlanğıc formasında olan cəmi 9426 ikihecalı söz vardır. Onlardan 7225-i, yəni 76.6 %-i qeyri-sinharmonik ($\bar{S}2$) sözlər, 2201-i, yəni 23.4 %-i isə sinharmonik ($S2$) fonetik strukturlu sözləri təşkil edir. Rəqəmlərdən də aydın olduğu kimi, müasir rus ədəbi dilində $\bar{S}2$ sözlər $S2$ sözlərdən təxminən 3 dəfəyədək çoxdur. Deməli, rus ədəbi dilində həmcinsləşmə çox da üstün mövqedə deyildir. Bunun əsas səbəblərindən biri də rus dilinin flektiv dil olmasıdır.

Müasir rus ədəbi dilinin ikihecalı sinharmonik quruluşlu, yəni $S2$ sözləri və onların struktur növləri tərəfimizdən artıq tədqiq və təhlil olunmuşdur [5. 18-24]. Bu məqalə isə ikihecalı qeyri-sinharmonik fonetik quruluşlu sözlərə və onların müxtəlif fonetik struktur növlərinin analizinə həsr edilmişdir. Rus dilinin ikihecalı sözlərinin fonetik quruluşuna görə ümumi mənzərəsi sxemdə verilmişdir.

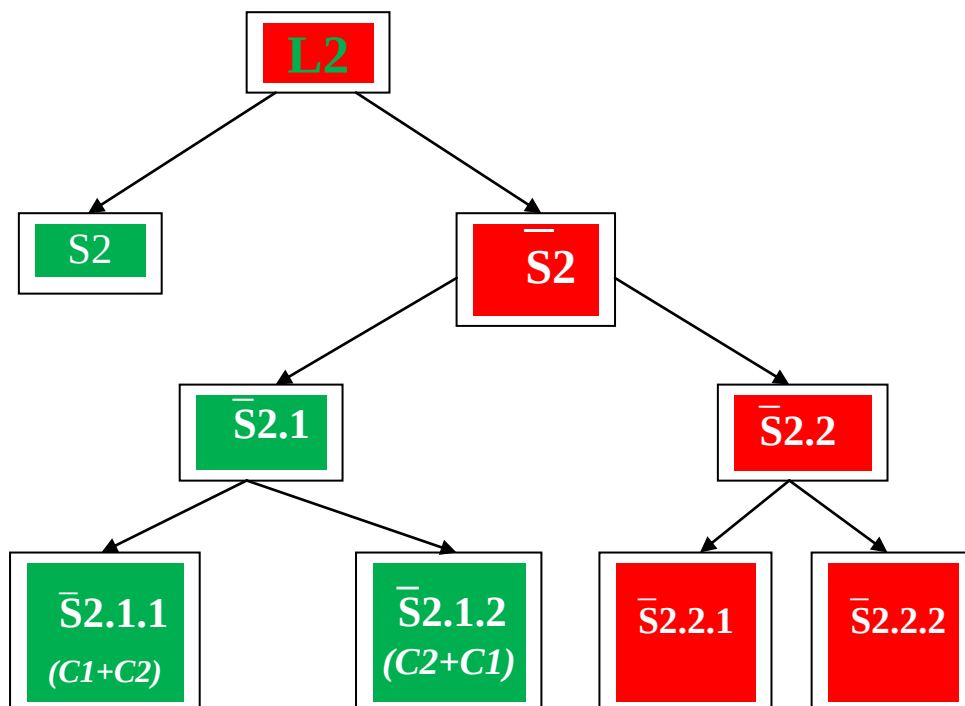
Burada:

1) L - leksika; $L2$ - ikihecalı leksika; S -sinharmonik sözlər; $\bar{S}$ - qeyri-sinharmonik sözlər; $S2$ - ikihecalı sinharmonik sözlər; $\bar{S}2$ - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlər;
 $\bar{S}2.1$ - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərin I tipi; $\bar{S}2.2$ - ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərin II tipi.

2) Yaşıl rəng – müqayisə olunan iki dildə tipoloji oxşar strukturlar; qırmızı rəng – rus dilinin spesifik strukturları.

Müasir rus ədəbi dilində olan ikihecalı sözlərin 7225-i qeyri-sinharmonik ($\bar{S}2$) quruluşa malikdir. Onlardan 1185 söz və ya 16,4 %-i $\bar{S}2.1$ tipini formalaşdırır (bax: Cədvəl 1).

Rus dilinin ikhecalı sözlərinin fonetik quruluşuna görə ümumi mənzərəsi

Cədvəl 1.

Rus dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci ($\bar{S}2.1$) tipinin ümumi lingvostatistik göstəriciləri

Tip	Yarımtip	Növlərin sayı	Sözlərin sayı	Sözlər % ilə
$\bar{S}2.1$	$\bar{S}2.1.1$ (C1+C2)	33	825	69.6 %
	$\bar{S}2.1.2$ (C2+C1)	22	360	30.4 %
Ümumi		55 növ	1185 söz	100%

$\bar{S}2.1$ yarımtipinə daxil olan hecalar ayrılıqda həmcinsdir. Yəni bir hecada sait və samit səsbirləşmələri ya incə (C2), ya da qalın (C1) olur. Burada C2, incə sait və incə samit kombinasiyasından ibarət hecanı bildirir. Dilçilikdə incə saitin **i**, incə samitin isə **t'** kimi işarələnməsinin qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, C2 quruluşunu **i+t'** birləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları şəklində olduğunu göstərmək olar: **it'**, **it't'**, **t'it'**, **t'it't'**, **t'it't't'** və b.k.

C1 kombinasiyasında da eyni prinsip tətbiq olunur: C1- qalın sait və qalın samit kombinasiyasından ibarət səsbirləşməsinə bildirir. Dilçilikdə qalın saitin **a**, qalın samitin isə **t** kimi işarələnməsinin qəbul olunduğunu nəzərə alsaq, **a+t** səsbirləşməsinin müxtəlif kombinasiyaları C1 hecasını əmələ gətirir: **at**, **att**, **ta**, **tta**, **ttta**, **tat**, **ttat**, **ttatt** və b.k. [2. 14].

Ayrılıqda C1 və C2 səsbirləşmələri həmcins hecanı əmələ gətirərlər də, burada bir səsbirləşməsi digər səsbirləşməsi ilə həmahəng olmadığı üçün qeyri-sinharmonik söz formalaşır. Nəticədə, bu tip ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlər C1+C2 və ya C2+C1 birləşmələri şəklində

S2.1 tipinin müvafiq iki yarım tipində (**S2.1.1** və **S2.1.2**) reallaşır. Bu yarım tiplərə ətraflı nəzər salaq:

Rus dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipinin birinci yarım tipi - S2.1. 1

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, **825** sözü əhatə edən **S2.1.1** yarım tipində birinci hecanı yaradan sait-samit səsbirləşmələri qalın (**C1**), ikinci hecanı yaradan sait-samit səsbirləşmələri isə incə (**C2**) kombinasiyaya aiddir (bax: Cədvəl 2).

Cədvəl 2

S2.1.1 yarım tipinin müxtəlif struktur növləri

§2.1.1 (C1+C2)									
Qrup		Növ	Nümunə	Sözlərin sayı		%			
				növ üzrə	cəmi				
I		1. at'i 2. att'i	очи ушки	1 1	2	0.2 %			
II		1. at'it' 2. at'it't' 3. att'it' 4. att'it't'	аминь, алеть, осень осесть, усесть, учесть алтей, умнеть, отпеть облезть, обчесть, отсесть	20 3 27 6	56	6.7 %			
III	a)	1. tai	таи	1	137	16.6 %			
	b)	2. tat'i	гуще, боди, кали	34					
		3. tatt'i	жарче, санки, возле	57					
		4. tatt't'i	портье, ползти	2					
		5. ttat'i	круче, двое, вроде	20					
		6. ttatt'i	скобки, франки, жмурки	14					
		7. ttatt't'i	вползти, сползти	2					
		8. tttat'i	вправе, кстати, втрое	5					
		9. tttatt'i	схватки	1					
		10. tttatt't'i	всхолмье	1					
IV	a)	1. tait' 2. ttait' 3. tttait' 4. ttttait'	дуэль, таить, поить стоять, гноить, драить строить, струить, сдвоить встроить	4 9 4 1	630	76.3%			
	b)	5. tat'it'	жарить, запись, камень	224					
		6. tat'it't'	болезнь, повесть, зависть	16					
		7. tatt'it'	подпись, горбить, жалкий	121					
		8. tatt'it't'	доблесть, зурнисть, коктейль	6					
		9. tatt't'it'	навзничь, толстеть, толстить	3					
		10. tatt't't'it'	подстричь, росстричь	2					
		11. ttat'it'	жгучий, бросить, гранить	160					
		12. ttat'it't'	жгучесть, флористь, прочесть	5					
		13. tatt'it'	брамсель, звонкий, влажнеть	39					
		14. tatt't'it'	сползтись	1					
		15. tttat'it'	справить, сквозить, вставить	29					
		16. tttatt'it'	вспомнить, вскормить	4					
		17. ttttat'it'	всклочить, всхрапеть	2					
		Ümumi		33 növ				825 söz	100%

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, §2.1.1 yarımtipini təşkil edən struktur növləri 4 qrupa bölünmüşdür:

Birinci qrupda sait ilə başlayıb, sait ilə də bitən və birinci hecası qalın, ikinci hecası isə incə sait-samit birləşmələrindən ibarət olan ikihecalı sözlər cəmlənmişdir. Bu qrupda cəmi 2 növ üzrə 2 söz müəyyən olunmuşdur: **at'i** (очу), **att'i** (уику).

İki saitin arasında bir samit iştirak edərsə, həmin samit ikinci saitə, yəni ikinci hecaya aid olacaqdır. Əgər saitlər arasında iki samit iştirak edərsə, samitlərin birincisi birinci saitə - birinci hecaya, ikinci samit isə ikinci saitə - ikinci hecaya məxsus olacaqdır. Biz iki saitin arasındakı samitlərin hansı (əvvəlki, ya sonrakı) hecaya aid olduğunu müəyyən etmək üçün eşitmə üsulundan istifadə etmişik.

Bu, birmənalı belə deyildir. Tam dəqiq fikir bildirmək üçün texniki vasitələrin köməyi ilə nəticələr əldə olunmalı, ortadakı incə samitin təsirini dəqiqləşdirmək üçün ayrıca fonetik eksperimentlər aparılmalıdır.

İkinci qrupa sait səs ilə başlayan və samit səs ilə bitən sözlər cəmlənmişdir. 4 müxtəlif növ üzrə 56 sözü əhatə edən bu qrup §2.1.1 yarımtipinin 6.7%-ni təşkil edir: **at'it'** (осень, аминь), **att'it'** (умнеть), **att'it't'** (отцестъ) və b.k.

Üçüncü qrup samitlə başlayıb, saitlə bitməsinə görə fərqlənir və iki yarımqrupa ayrılır. **Birinci yarımqrupa** söz sonunda iki sait yanaşı iştirak etmiş sözlər (yalnız bir söz – **tai** - таи), **ikinci yarımqrupa** isə samitlə başlayan və tək sait ilə bitən sözlər daxil edilmişdir. İkihecalı sözlər birinci yarımqrupda bir növdə çıxış etdiyi halda, ikinci yarımqrupda 9 növ üzrə təmsil olunmuşdur: **tat'i** (фоіе), **tatt'i** (максу), **tatt't'i** (нортье), **ttat'i** (ероде), **tttat'i** (кстату) və b.k. Üçüncü qrupa 137 söz daxil olunmuşdur ki, bu da §2.1.1 tipinin 16.6%-ni təşkil edir.

Dördüncü qrup §2.1.1 tipinin say etibarı ilə ən çox sözü olan qrupudur. §2.1.1 tipinin 76%-ini təşkil edən bu qrupda 630 söz müəyyən edilmişdir ki, onlar da üçüncü qrupda olduğu kimi, iki yarımqrupa bölünür. Ümumiyyətlə, bu qrupa daxil olan sözlər samit ilə başlayıb, samit ilə bitsələr də, **birinci yarımqrupa** aid edilmiş sözlər iki saitin yanaşı iştirakı ilə seçilir. Belə sözlər 4 müxtəlif növlər üzrə cəmi 18 söz təşkil edir: **tait'** (дуэль), **ttait'** (стоумь), **ttttait'** (сдвоумь) və b.k.

İkinci yarımqrupda sözlərin iki saiti arasında samitlər çıxış edir, yəni saitlər yanaşı işlənmir. Bu yarımqrup 13 növ üzrə 612 sözü əhatə edir: **tat'it'** (камень), **tat'it't'** (совесть), **tatt'it'** (жалкий), **tatt'it't'** (коктейль) və b.k.

Beləliklə, §2.1 tipinin ən məhsuldar hissəsi olan §2.1.1 struktur yarımtipi 33 növ və 825 ikihecalı söz ilə aid olduğu struktur tipinin 69.6%-ni təşkil edir.

Rus dilinin ikihecalı qeyri-sinharmonik sözlərinin birinci tipinin ikinci yarımtipi -

§2.1.2

Müasir rus dilinin bu fonetik struktur yarımtipini formalaşdıran ikihecalı sözləri digər yarımtipin əksinə olaraq, **C2+C1** ardıcılığına malikdir. Yəni birinci heca incə sait və incə samit (**C2**), ikinci heca isə qalın sait və qalın samit (**C1**) səs birləşmələrindən ibarət ikihecalı fonetik strukturdur. Ümumilikdə, §2.1.2 yarımtipi 22 növ və 360 ikihecalı sözlə (§2.1 tipinin 30.4 %) reallaşdırılmışdır.

Bu yarımtipdə də sözlər sait və ya samit səs ilə həm başlayıb, həm də bitməsinə görə 4 qrupa bölünmüşdür (bax: Cədvəl 3):

S2.1.2 yarımtipinin müxtəlif struktur növləri

S2.1.2 (C2+C1)						
Grup		Növ	Nümunə	Sözlərin sayı		%
				Növ üzrə	Cəmi	
I		1. ita	иго, эхо, ива	6	6	1,6 %
II	a)	1. iat	ион	1	13	3,6 %
	b)	2. itat	идал, итог, имут	11		
		3. itatt	изыск	1		
III	a)	1. t'ia	кеа	1	152	42,2 %
	b)	2. t'ita	вера, чело, хина	90		
		3. t'it'ta	вечно, ничто, бельмо	35		
		4. t'it'tta	день-два	1		
		5. t'it'ttta	действие	1		
		6. t't'ita	спина, звено, ввиду	21		
		7. t't'it'ta	змейка, спичка, стелька	3		
IV	a)	1. t'iat	киот, диан, реал	12	189	52,5 %
	b)	2. t'iatt	фиакр, сеанс, театр	7		
		3. t'iattt	меандр, риастр	2		
		4. t'itat	ведун, белок, демон	118		
		5. t'itatt	гигант, меланж, реванш	17		
		6. t'it'tat	ведьмак, лейкоз, мельком	11		
		7. t'it'ttat	бейсбол, нейтрон, нейтрал	5		
		8. t'it'tttat	рейхстаг, пейнтбол	2		
		9. t'it'ttatt	пейджинг	1		
		10. t't'itat	снежок, стимул, снимок	13		
		11. t't'itatt	стиракс	1		
Ümumi		22 növ		360 söz	100%	

Birinci struktur qrupuna sait səs ilə başlayan və sait səs ilə də bitən ikihecalı sözlər daxil edilmişdir. Yalnız 1 növ üzrə 6 sözdən ibarət olan (**ita** -эму, эхо, это, эра, ива) bu qrup **S2.1.2** yarımtipində olan sözlərin 1.6%-ni təşkil edir.

İkinci struktur qrupuna sözlər sait səs ilə başlayan və samit səs ilə bitən sözlər aiddir. Bu qrup üçüncü və dördüncü qruplar kimi, iki yarımqrupa bölünür (Cədvəl 3-də: **a** və **b**). **Birinci** yarımqrupa (**a** yarımqrupu) daxil sözlərin tərkibindəki saitlər yanaşı iştirak edir. İkinci qrupun **a** yarımqrupuna bir növ üzrə yalnız bir söz daxildir (**iat** -ион). **İkinci** yarımqrupa (**b** yarımqrupu) isə 2 növ üzrə 12 söz daxildir. Beləliklə, ikinci qrup 13 söz ilə **S2.1.2** yarımtipinin 3.6 %-ni təşkil edir (итог, имут, изыск və b.k.).

Üçüncü struktur qrupuna samit səs ilə başlayan və sait səs ilə bitən sözlər cəmlənmişdir. **A** yarımqrupuna 1 növ üzrə 1 söz (**t'ia** -кеа), **b** yarımqrupuna isə 6 növ üzrə 151 söz (**t'ita** -беда, **t'it'ta** -весьма, **t'it'tta** -день-два, **t'it'ttta** -действие, **t't'ita** -стена, **t't'it'ta** -спичка və b.k.) daxildir. Üçüncü qrup, ümumilikdə, 152 söz ilə, yəni, 42.2 % ilə bu yarımtipin ikinci ən böyük qrupudur.

Dördüncü struktur qrupu samit səs ilə başlayan və samit səs ilə də bitməsinə görə seçilir. **A** yarımqrupunda 3 növ üzrə 21 söz (**t'iat** -диод, **t'iatt** -киоск, **t'iattt** -меандр və b.k.) daxildir. **B** yarımqrupuna isə 8 növ üzrə 168 söz (**t'itat** -ребус, **t'itatt** -виконт, **t'it'tat** -пейзаж, **t'it'ttat** -нейтрал, **t'it'tttat** -пейнтбол, **t'it'ttatt** -пейджинг, **t't'itat** -снимок, **t't'itatt** -стиракс və b.k.) aiddir.

Beləliklə, dördüncü qrup 189 söz ilə **S2.1.2** yarımtipində olan sözlərin 52.5%-ni təşkil edir.

§2.1 tipinin hər iki yarım tipinin fonetik struktur növlərinə nəzər saldıqda aydın olur ki, ən çox sözün iştirakı ilə seçilən növ **ta+t'it'** və onun bir növ *“güzgüdə əksinə bənzəyən”* **t'i+tat** növləridir. §2.1struktur tipinin **§2.1.1** və §2.1.2 yarım tipləri sayca azalma ardıcılığı ilə aşağıdakı Cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4

Konkret fonetik struktur növləri azalma ardıcılığı üzrə

§2.1.1 (C1+C2)			§2.1.2 (C2+C1)		
Növ	Say	%	Növ	Say	%
1. tat'it'	224	27.1	1. t'itat	118	32.7
2. ttat'it'	160	19.3	2. t'ita	90	25
3. tatt'it'	121	14.6	3. t'it'ta	35	9.7
4. tatt'i	57	6.9	4. t't'ita	21	5.8
5. ttatt'it'	39	4.7	5. t'itatt	17	4.7
6. tat'i	34	4.1	6. t't'itat	13	3.6
7. tttat'it'	29	3.5	7. t'iat	12	3.3
8. att'it'	27	3.2	8. itat	11	3
9. at'it'	20	2.4	9. t'it'tat	11	3
10. ttat'i	20	2.4	10. t'iatt	7	1.9
11. tat'it't'	16	1.9	11. ita	6	1.6
12. ttatt'i	14	1.6	12. t'it'ttat	5	1.3
13. ttait'	9	1	13. t't'it't'a	3	0.8
14. tatt'it't'	6	0.7	14. t'iattt	2	0.5
15. att'it't'	6	0.7	15. t'it'tttat	2	0.5
16. tttat'i	5	0.6	16. iat	1	0.2
17. ttat'it't'	5	0.6	17. itatt	1	0.2
18. tttatt'it'	4	0.4	18. t'ia	1	0.2
19. tttait'	4	0.4	19. t'it'tta	1	0.2
20. tait'	4	0.4	20. t'it'ttta	1	0.2
21. at'it't'	3	0.3	21. t'it'ttatt	1	0.2
22. tatt't'it'	3	0.3	22. t't'itatt	1	0.2
23. tatt't't'it'	2	0.2	-		
24. ttttat'it'	2	0.2	-		
25. tatt't'i	2	0.2	-		
26. ttatt't'i	2	0.2	-		
27. at'i	1	0.1	-		
28. att'i	1	0.1	-		
29. tai	1	0.1	-		
30. tttatt'i	1	0.1	-		
31. tttatt't'i	1	0.1	-		
32. ttatt't'it'	1	0.1	-		
33. tttttait'	1	0.1	-		
Ümumi: 33 növ	825 söz	100 %	Ümumi: 22 növ	360 söz	100 %

Beləliklə, müasir rus ədəbi dilinin 2014-cü ildə nəşr olunmuş və 100 min sözü əhatə edən Orfoqrafiya lüğəti üzərində apardığımız fonetik tədqiqata əsasən, **§2.1.1** yarım tipinə daxil olan sözlər **§2.1.2** yarım tipinə daxil olan sözlərdən 2.2 dəfə, fonetik struktur növlər isə 1.5 dəfə çoxluq təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
3. Новый орфографический словарь русского языка. 100 000 слов, (составитель: Кузьмина И.А.). М., ООО «Дом Славянской книги», 2014, 960 с.
4. Панов М.В. Современный русский язык. Фонетика: Учебник для университетов, М.: Высшая школа, 1979, 256 с.
5. Rahtari M.F. Rus dilində ikihecalı sinharmonik sözlərin fonetik struktur növləri // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmləri bölməsi. c.15, №2, 2019, s.18-24

РЕЗЮМЕ

РАЗНОВИДНОСТИ ФОНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР ДВУСЛОЖНЫХ НЕСИНГАРМОНИЧЕСКИХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (несингармонические комбинации сингармонических звукосочетаний)

Мамедов Р.С., Рахтари М.Ф.

Ключевые слова: *фонетика, структура, сингармонический, однородный, несингармонический.*

В статье осуществлена попытка анализа фонетической структуры двусложной лексики современного русского литературного языка с точки зрения нёбной однородности/неоднородности звукосочетаний, составляющих фонетический облик слова. Установлены разновидности типологически сходных для русского и азербайджанского языков несингармонических двусложных фонетических структур. Изложена последовательная классификация двуязычных несингармонических фонетических структур русского языка, состоящих из различных комбинаций сингармонических звукосочетаний. В статье выполнен также лингвостатистический анализ несингармонических структурных разновидностей рассматриваемой лексики

SUMMARY

TYPES OF PHONETIC STRUCTURE OF DISYLLABIC NON-SYNHARMONIC WORDS IN THE RUSSIAN LANGUAGE (consisting of synharmonic combinations of different sound unifications)

Mammadov R.S., Rahtari M.F.

Key words: *phonetics, structure, synharmonic, homogeneous, non-synharmonic.*

The article attempts to analyze the phonetic structure of the two-syllable vocabulary of the modern Russian literary language from the point of view of palatal homogeneity / heterogeneity of the sound combinations that make up the phonetic appearance of the word. Varieties of non-synharmonic bilingual phonetic structures are established, which are typologically similar for the Russian and Azerbaijani languages. The sequential classification of bilingual non-harmonic phonetic structures of the Russian language, consisting of various combinations of synharmonic sound combinations, is presented. The article also performed linguistic and statistical analysis of non-synharmonic structural varieties of the considered vocabulary.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	19.09.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 81-2

BƏZİ QƏDİM SÖZ KÖKLƏRİNİN MORFOSEMANTİK İNKİŞAFI**MÜRSƏLİYEVƏ XƏYALƏ MUĞAMAT qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, fil. f.d.,*murseliyeva.xeyale@mail.ru*Açar sözlər: morfosemantik inkişaf, “ölü” köklər, uv/uş kök morfemi, ka//qa kök morfemi, qədim sü sinkretik kökü*

Morfosemantika dilçiliyin sözün semantik təfsiri ilə birləşdirilmiş morfoloji analizlə əlaqəli bir sahəsidir. Morfosemantika bir sözün mənşəyini müəyyən edən leksik əlaqələrin toplusudur. Belə ki, etimoloji araşdırmada mənə yaxınlığı, söz yuvası meyarı, mümkün səs keçidləri önəmli amillərdən hesab edilir.

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, etimoloji lüğətlərdə türkmənşəli hesab edilən sözlərin bir qismi ulu dildən qaynaqlanan köklər kimi şərh edilməlidir. Etimoloji lüğətlərdə mənşəyi türk dilləri ilə açıq-aydın bağlı olan sözlərin kökünü qeyri-türk dilləri ilə bağlamaq cəhdlərinə rast gəlinir ki, bu da yolverilməzdir. Aparılan tədqiqatlarda qohum olmayan dillərin materialları müqayisəyə cəlb edilmir. Halbuki tipoloji müqayisələrə üstünlük verilməlidir. [7, s.48]

İndiyə qədər Azərbaycan dilinin etimoloji lüğətinin hazırlanması yolunda səylər göstərilə də, hələ də bu iş başa çatdırılmamışdır.

Biz bu məqalədə bəzi köklərin morfosemantik inkişafını, yəni bəzi kök və onun törəmələrini üzə çıxarmağa çalışmışıq. Müasir türk dillərinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda daşlaşmış, fuziallaşmış çoxlu miqdarda elə leksemlər müşahidə olunur ki, onlarda kök+şəkilçi sərhədini araşdırmaq üçün həmin sözlərdə tarixən baş verən fonomorfoloji, morfosemantik inkişaf proseslərini izləmək lazım gəlir. Belə ki, bir çox qədim kök morfemlər yüzlərlə düzəltmə sözün daxilində “ölü” köklərə çevrilmişdir.

Köklərin morfosemantik inkişafını araşdırmadan öncə qədim türk kök morfemlərinin əsasən hansı heca tiplərində olduğuna nəzər yetirək:

V (sait)- u (bacarmaq), ö (fikirləşmək), ı (ağac) və s.

CV (samit+sait)- sü (qoşun), ya (yay), ba (bağlamaq) və s.

VC (sait+samit)- is (iş), üç (üç), el (il) və s.

CVC (samit + sait + samit)- ırk (müqəddəs), bol (olmaq), yır (yer, ölkə), tün (gecə) və s.

CVCC (samit + sait + samit+samit)- körk (gözəllik), türk (türk), kork (qorxmaq) və s.

Qədim türk dillərində işlənən V (sait) quruluşlu ö- “fikirləşmək” kök morfemindən ög-“ağıl”, öyüt, öyrən sözləri yaranmışdır. N.A.Baskakov morfoloji inkişaf nəticəsində həmin sinkretik kökün daha sonralar çağdaş türk dillərində yalnız ad formasının mühafizə edildiyini, feil formasının isə ög-üt “öyüt, nəsihət”, ög-rən- “öyrənmək” tipli feil əsaslarında qorunduğunu qeyd edir. [10, s.150]

Ehtimal ki, *a* ulu dilin ilk V (sait) quruluşlu sözlərindən biri olmuşdur. Qədim şumer dilində *a* kök morfemi su mənasında işlənib. [12] Bu kök morfemin morfosemantik inkişafı nəticəsində dilimizdə aş, ar, arx, Araz kimi sözlər yaranıb. Fars sözü *ab-* su deməkdir, ehtimal etmək olar ki, *a* söz kökü fars dilinə şumer dilinin təsiri ilə keçib. Şumer dilindən aş//as kökünü *a* “qida, yemək” şəklində rekonstruksiya etmək mümkündür. [12]

Türk dillərində asemantikləşən qədim söz köklərindən biri də qədim ır//ar//ur//ir/er/or formalarında şəxələnen *ar* (“su”) morfemidir. Tarixi inkişaf prosesində bu qədim söz kökü müxtəlif dillərdə fərqli fonosemantik variantlar qazanmışdır. Çünki ən qədim dillərdə həmin kök mövcuddur.

Məsələn, qədim bask dilində ur, şumer dilində isə hur “su”, uru “su kanalı” mənasında işlənmişdir. [12] Müxtəlif araşdırmalar aparılsa da, bu kökün etimologiyası, morfosemantik variantları, morfonologiyası indiyə qədər tam şəkildə öyrənilməmişdir. Qədim türk abidələrində həmin söz ark// arik formalarında işlənmişdir. Əski türk söz köklərində VCC (sait + samit+samit) quruluşlu köklərin yaranması sonrakı hadisə olduğundan arx// ark forması törəmədir.

Apaşdığımız araşdırma göstərir ki, həmin kök əksər türk dillərində yalnız birikmiş köklərin tərkibində qalaraq asemantikləşmişdir. Çağdaş türk dillərində işlənən ırmak//ır-maq “çay”, arx//arık “kanal”, araşan “bulaq”, aral “ada”, aray “bataqlıq”, arna “su kanalı” sözlərində ur//ar//ır//ir (“su”) kökünün izləri var. [6, s.101] Hal-hazırda dilimizdə ar//az morfeminin Araz sözünün tərkibində qorunub saxlandığını müşahidə edirik.

Qədim VC (sait+samit) quruluşlu uv/uş kök morfemi - xırdalamaq, kiçiltmək mənasını ifadə etmişdir. Nümunə: Ol etmək uvdı/ O çörək xırdaladı (DLT); Qazan bəg ordusunu, oğlanını, anasını, xatununu qurtarıb həsrətlər bir-birinə buluşdu, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü (KDQ) Bu kök uvşaq//uşaq//uşak ismində asemantikləşmişdir. Tarixən VC (sait+samit) formasında olan bu kök etimoloji cəhətdən düzəltmə olan sözlərin tərkibində izini qorumuşdur.

A.Məmmədov qədim şumer dilində işlənən uş- “rüşeym, əcdad, uşaq” sözünü türk dillərindəki uşaq//usax//usak sözü ilə müqayisə etmişdir. Şumer dilindəki həmin fakt göstərir ki, uş morfemi türk dillərinin ilkin dövrləri üçün səciyyəvi olan sinkretik söz köklərindən biridir. [8, s.5-24]

Qədim CV (samit+sait) quruluşlu ka//qa kök morfeminin morfosemantik inkişafına nəzər yetirsək, bu kök morfemdən fonetik üsullarla çoxlu törəmə sözlər yarandığını müşahidə edə bilərik. Bu tip törəmə sözlərə qapı, qapıçı, qab, qapamaq (örtmək), qabıq, qapaq sözlərini aid etmək olar. Verilmiş sözlərin semantikasına nəzər yetirsək, ka kök morfeminin vaxtilə sinkretik (korrelyativ) kök olduğunu müəyyənləşdirə bilərik. Bu köklərin hamısında ad-feil semantikasi öz əksini tapıb. Dildə ka kök morfemi yaxınmənalı sözlərin formalaşmasında da müstəsna rol oynamışdır.

T.Təkinin fikrincə, qədim türklərin əcdadı olan hunların dilində ko-pozen sözü “qapı mühafizəçisi”, kapaqçı “qapıçı” anlamlarında işlənmişdir. [9, s.60] Təsadüfi deyil ki, ilk dillərdən biri olan qədim şumer dilində də ka “qutu” mənasında olmuşdur. [12] Həmçinin Şumer dilində ka - feili “bağlamaq” mənasını ifadə etmişdir. E.Z.Kajibəyov qədim türk dillərində qap - “örtmək, bağlamaq” - qap “qab” ad-feil sinkretik kökünün olduğunu təsdiq edir. [11, s.17-23]; [2, s.50-55]

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, qapıg//qapaq sözləri eyni kökün fonovariantlarıdır [5, 190].

İ.Kazımov yazır ki, “Divan”da ka-kaca, kaça, kap, aşçı-bukaç, ayak sözləri qab-qacaq mənasında işlənib. [4, s.37]

CV (samit+sait) quruluşlu sa kök morfemi şumer mənbələrində bildirmək, ağzından qaçıрмаq mənasında işlənmişdir. Qədim türk yazılı abidələrində isə sab//sav şəklində söz, nitq mənasını ifadə etmişdir. Nümunə:

Tokuz oğuz bağləri, bodunu, bu sabımın edgüti esid, katıgdı tınla / Doqquz oğuz bəyləri, xalqı, bu sözlərimi yaxşıca eşidin, diqqətlə dinləyin (KTK 2). Azu bu sabımda igid barğu? / Məgər bu nitqimdə yalnızlıq varmı? (KTK 10).

Hazırda dialektlərimizdə işlənən söz-sav qoşa sözündə həmin kökün izləri mühafizə edilmişdir. Dilimizdə isə söz şəklində sabitləşib.

Qədim sū sinkretik kökündən sür/sürü feilləri; sürü, sürücü, sürət, sürgün isimləri törənmişdir. Qədim türk yazılarında sū- “qoşun çəkmək, ordu” mənalarında işlənib. Nümunə:

İlgerü Şantun yazıka təgi sülədim, birgerü Toguz Ersənkə təgi sülədim //İrəlidə Şantun çölünədək qoşun çəkdim, sağda doqquz Ərsənədək qoşun çəkdim (KTK 3); Süsi kəlti karasın yıgdim bəgi kaçdı// ordusu gəldi, əhalisini yıgdim, bəyləri qaçdı (Oa 1).

B.Məhərrəmli qeyd edir ki, türk dillərində işlənən yür- //yürü-//yüyür- feili ilə sür//sürü - feili eyniköklüdür. Çağdaş yakut dilində həmin feilin süür- forması “qaçmaq” mənasındadır. Faktlardan da göründüyü kimi, çağdaş qıpçaq dillərində monosillabik feil kökləri morfosemantik divergensiyaya məruz qalmışdır. Tarixən fonetik səviyyədə baş verən parçalanmalar kök

morfemlərin sürətli inkişafını təmin etmişdir. Həmin hadisə ilə paralel olaraq semantik istiqamətdə baş verən təkamül prosesi müasir türk dillərinin leksik qatında məlum ayrılımlara gətirib çıxarmışdır. Aparılan araşdırma göstərir ki, kök sözlərdə fonetik fərqlər artdıqca semantik fərqlər də güclənmişdir. [6, s.194]

Türk dillərində mövcud qədim kök morfemlərdən biri də *ar//or//ur//ir//er* fonovariantlarında diferensiallaşan “yer” semantikalı kök morfemdir. Qədim türk yazılarında *yir* şəklində işlənib, “yer, ölkə, torpaq” mənasını ifadə edib. Nümunə:

İl tutsik yir Ötükən yış ermis / El birliyinin yeri Ötükən meşəli dağı idi (KTk 4); Üzə kök tanrı, asra yağız yir kılıntukda, ekin ara kisi oğlu kılınmış / Yuxarıda mavi göy, aşağıda qonur torpaq yarandıqda ikisi arasında insan oğlu yaranmış (KTb 1).

Türk dillərinin lüğət tərkibinə nəzər saldıqda *ar//or//ur//ir//er* kökünün izini onlarla sözdə görmək mümkündür. Çağdaş Azərbaycan dilində *aran*, *ara*, *arxa*, *ard*, *orta*, *ora*, *örüş* sözləri bu qədim kökün reliktini qoruyub saxlayır.

Azərbaycan dilçiliyində F.Cəlilovun, B.Xəlilovun etimoloji araşdırmalarında proto *ar//ur-* “yer” morfeminin tarixi inkişafından bəhs edilmişdir. [1,34-39], [3]

B.Məhərrəmli yazır ki, *dere//dərə* ismi lap qədim dövrlərdə “vadi, yarıq” anlayışını bildirmişdir. Sonradan isə “çay yatağı”; “kiçik çay” mənaları yaranmışdır. Fikrimizcə, sözün ilkin əski forması *tera* olmuşdur. Bu kökün də etimoloji əsasında *ter* kökü dayanır. Həmin sözün də mənşəyi müxtəlif dillərdə işlənən və *yer* sözünün fonovariantı olan *der//zer//terra//terras* “yer” kökü ilə bağlıdır. Qədim *ter* forması da proto *er//or//ar* “yer, məkan” kök morfeminin allomorfudur. [5, s.213]

Ehtimal edirik ki, qədim *qo//ko-* qon (məskunlaşmaq) kök morfemindən qonaq, qonum, qonşu, qohum sözləri törənmişdir.

Asemantikləşmə zamanı sözün ilkin mənası və ya forması, digər bir sözdə mühafizə olunur. Həmin proses zamanı sözün qədim mənası və ya forması qalıq kimi başqa bir sözdə izini saxlayır. Ehtimal ki, qədim söz köklərində morfonoloji proses olan fuziya hadisəsi ilə leksik-semantik proses olan asemantikləşmə paralel baş vermiş, biri digərini yaratmışdır.

Türkmənşəli qədim leksemlərin morfosemantik inkişafının öyrənilməsi asemantikləşmiş və fuziallaşmış köklərin ilkin formasının üzə çıxarılmasına kömək edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlilov F. Ar morfemli sözlər// Azərbaycan dili morfolojiyasının aktual problemləri. Bakı: ADU, 1987, s.34-39 .
2. Əlizadə S. Türkmənşəli *kap* sözü və onun törəmələri // Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemi. Bakı: ADU, 1982, s. 50-55.
3. Xəlilov B. ır-morfemli sözlər (tarixi-etimoloji istiqamətdə) // Dil, etnos, etnonimiya. Bakı: Örnək, 1994.
4. Kazımov İ.B. Mahmud Kaşğari “Divan”ı və çağdaş türk dilləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 224 s.
5. Məhərrəmli B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 408 s.
6. Məhərrəmli B. Qıpçaq qrupu türk dillərinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2012, 468 s.
7. Məhərrəmli B. Türk dillərinin qədim leksikası. Bakı: Xəzər universiteti, 2017, 272 s.
8. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // Azərbaycan filologiyası məsələləri. I buraxılış. Bakı: Elm, 1983, s. 5-24
9. Erculasun B. Ahmet. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.1. Baskı. Ankara: Başer Matbaası, 2004, 60 s.
10. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: Наука, 1979, 270 с.

11. Кайдаров А.Т., Кажобеков Е.З. Гомогенные корни и их лексико-тематическое развитие // Советская тюркология. №3, 1980, с. 17-23
12. Halloran John A. Sumerian Lexicon: <http://www.sumerian.org>.

РЕЗЮМЕ
МОРФОСЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НЕКОТОРЫХ КОРНЕЙ ДРЕВНИХ СЛОВ
Мурсалиева Х.М.

Ключевые слова: морфосемическое развитие, «мертвые» корни, *uv/uş* корневая морфема, *ka//qa* корневая морфема, древний синкретический корень *su*

В этой статье мы попытались выявить морфосемическое развитие некоторых корней и их производных. При исследовании состава современных тюркских языков, необходимо учесть большое количество окаменелых, фосфорилированных фонеморфологических и морфосемических процессов развития, которые исторически имели место в этих словах, чтобы исследовать корень + границу.

В этой статье исследовано морфосемантическое развитие *ö-* «думать» V (гласная) структурированная морфема, древняя VC (Гласный + согласный) *uv /uş* морфема корня, CV (согласный) *ka // qa* морфема корня, CV (согласная + гласная) *sa* морфема корня, древний синкретический корень *su*, прото *ar//ur-* «место» морфемии. Изучение морфосемантического развития древнетюркских лексем может помочь выявить первичные формы асемантических и фузиальных корней.

SUMMARY
MORPHOSEMANTIC DEVELOPMENT OF SOME ANCIENT WORD ROOTS
Mursaliyeva Kh.M.

Key words: morphosemantic development, "dead" roots, *uv/ush* word root morphem, *ka/qa* root morphem, ancient *su* syncretic root.

In this article, we have tried to expose morphosemantic development of some word roots and their derivatives. Looking at the content of vocabulary of the modern Turkish languages we can meet large number of petrified and fused lexemes in which it is necessary to observe morphosemantic developmental processes in historical for studying the border of root+suffix.

In this study morphosemantic development of *ö-* "to think" V (vowel) structured morpheme, ancient VC (vowel + consonant) *uv/ush* root morpheme, CV (consonant + vowel) *ka/qa* root morpheme, CV (consonant + vowel) *sa* root morpheme, ancient *su* syncretic root, proto *ar/ur* - "yer" has been studied. Study of the morphosemantic development of ancient Turkish lexemes can help to expose the primary form of asemantic and fused roots.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.02.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 81`38

QANTƏMİRİN NƏSR DİLİNDƏ SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ İMKANLARI

AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllimaqasiyeva1983@gmail.com*Açar sözlər: nəsr dili, sinonimlərin üslubi məqamları, sinonim variantı olan birləşmələr, sinonim sıralanması*

Sinonimlər əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən sözlərdir. Belə sözlər bir-birindən həm üslubi məqamlarına, həm də frazeoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Müasir Azərbaycan dili də sinonimləri zəngin olan dillərdən biridir və onun lüğət tərkibindəki müxtəlif növ sinonim sözlər birdən-birə törəmədiyi kimi, bir mənbədən də deyil. Bu sinonimlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müxtəlif səbəblərlə və xüsusən üslubi ehtiyaclarla əlaqədar cürbəcür yollarla və ayrı-ayrı mənbələrdən əsrlər boyu toplanmış sözlərdir.

Sözün informativ yüklü linqvistik vahiddən poetik məzmunlu bədii detala çevrilməsi hadisəsinin müşahidə olunduğu məqamlardan biri də sinonimlərin işlənməsi ilə bağlıdır. Aydındır ki, sinonimlərin bir cümlə daxilində işlənməsi, yəni eyni mənanın ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunması mətnin verdiyi informasiyanı yeniləmir və yaxud artırmır, yalnız onun emosionallığını, təsir gücünü çoxaldır, təkrarlardan uzaqlaşdırır. Elmi ədəbiyyatda sinonimlərin bədii mətnə işlənməsi bədii-üslubi hadisə kimi izah olunur:

"Sinonimlər bir-birini qeyd və şərtsiz əvəz etmək üçün deyil, bir anlayışın müxtəlif mənə incəliklərini vermək, ifadənin təsirini, bədii gözəlliyini artırmaq, fikri konkret, aydın, parlaq etmək və onu rəngarəng vasitələrlə ifadə etmək üçündür". [9, s.41]

Bütün bu deyilənləri nəzərə alaraq, sinonimlərin üslubi mahiyyətini daha dürüst öyrənmək, üslubi məqamlarını daha aydın təsəvvür etmək üçün müxtəlif dövr bədii ədəbiyyatlarda işlənən sinonimlərə müraciət etmək dilimiz üçün faydalı olar. Bu səbəbdən XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Qafur Sədrəddin oğlu Əfəndiyevin (Qantəmirin) nəsr dilində işlənmiş sinonimləri nəzərdən keçirsək, yerinə düşər.

Qantəmir dildən yaradıcı şəkildə istifadə edən ədiblərimizdəndir. Onun yaradıcılığında idiomlar, atalar sözləri, xalq danışığı dili ifadələri, evfemizmlər, antonim, omonim və sinonimlər öz zənginliyi və üslubi məqamları ilə maraq doğurur.

Ədibin "Vəsiyyə" hekayəsində Hacı'nın vəsiyyətini qələmə alan Şeyx Mir Hədinin dilində sinonimlərin işlənmə məqamına diqqət yetirək:

"Oğul, Hacı ağa bu vəsiyyətnaməsində özü üçün **ehsan**, **xeyrat** ayırmayıb, qorxuram şəran düz olmasın və..." [5, s.227]

Göründüyü kimi, bu cümlədə eyni fikir - ölmüş adamın adına verilən yemək yaxud savab məqsədi ilə verilən bir şey **ehsan** və **xeyrat** kimi sinonim sözlərlə ifadə olunmuşdur. Bir cümlə daxilində sinonimlərin işlənməsi bəzən ona görə baş verir ki, sözlər sinonim cərgədə birləşsələr də, mənə çalarına və mənşəyinə görə bir-birindən fərqlənir. Hər ikisi ərəb mənşəli sözdür: nemət, rifah, bəxş, bağışlamaq mənalarındadır. Bəzən bədii əsərlərdə sinonimlərin işlənməsində məhz belə bir məqama da rast gəlirik:

Ancaq yaxşı çalış, hərif inansın,

Qoy bağrı od tutub, alışıb yansın! [10, s.217]

Od tutmaq feili *alışmaq* feilinin ifadə edə bilməyəcəyi dərəcədə yanğının gücünü, *alışmaq* feili isə yanğının baş verdiyini ifadə edir. Bu şəirdə baxdığımız sinonim cərgədən fərqli olaraq, Qantəmirin dilində işlənmiş *ehsan* və *xeyrat* sözləri elə sinonimlərdir ki, onlar mənə çalarına görə bir-birindən fərqlənmir və asanlıqla bir-birini əvəz edə bilər. Tədqiqatlarda sinonimlərin nəsr dilində işlənmə xüsusiyyətləri haqqında deyilir: "Sinonimlər nəsr dilində aşağıdakı üslubi məqsədlərlə müraciət olunur: a) obrazlılıq sinonimlərin mənə incəlikləri əsasında sıralanması ilə üzə çıxır. Bu zaman yaranan zəngin sinonimik cərgələr iki məqsədə xidmət edir. Fikrin dəqiqləşdirilməsi və yazıçının vermək istədiyi hiss-həyəcanın, emosianın daha da gücləndirilməsi. b) sinonimlərə eyni söz və ifadənin təkrarlanmasının qarşısını almaq məqsədi ilə müraciət olunur" [6, s.7].

Qantəmirin dili də nəsr dilidir, odur ki, onun dilində *ehsan* və *xeyrat* sözlərinin həmcinsləşməsinin hansı məqsəddən irəli gəldiyinə diqqət edək. Həmin vəsiyyətnaməsindən mənfəətini təmin edə bilməyən, öz umacağına şəriət və savabın ayağına yazan Şeyx *ehsan* verilməsinin vacibliyini mənəca üst-üstə düşən *ehsan* və *xeyrat* sözləri vasitəsi ilə təkrarlayır. Amma bu, mətndə təkrar yox, müəyyən situativ məqamın tələbi kimi görünür. Belə ki Şeyx *ehsan* verilməsinin vacibliyini, yəni ki, öz mənfəətini vurğulamaq məqsədi ilə eyni mənə-məzmunlu sözlərin təkrarından istifadə etmişdir.

Məlumdur ki, sinonimlər bütün məqamlarda bir-birini əvəzləyə bilmir. Məsələn, *gözal*, *qəşəng*, *yaraşıqlı* sözləri sinonim olsalar da, *gözal əsər* dediyimiz halda, *qəşəng*, *yaraşıqlı əsər* deyə bilmirik. Bu cür eyni məfhum və məzmunu ifadə edən, bir-birini asanlıqla əvəzləyə bilən sinonimlərə Qantəmir dilində tez-tez rast gəlinir.

O da Qara Hüseynin çörəyini kəsmişdi və halbuki o öz əqidəsi, məsləki yolunda duz-çörək məsələsini yadına belə gətirməyirdi". [5, s.117]

Bu cümlələrdə işlənmiş *əqidə*, *məslək* sinonimlərində eyni məfhumun təkrarı onların daşdığı fikri vurğu altına salır. Bir məqama diqqət edək ki, poetik dildə eyni anlayışın sinonimlər vasitəsi ilə deyil, eyni sözlər vasitəsi ilə ifadə olunan təkrarlardan da istifadə edilir. Məsələn:

Mən dönmərəm, sən dönməzsən,

Yaşa könül, yaşa könül! [8, s.168]

Bu misralarda *yaşa könül* sözlərinin təkrarlanması bədii təkrir hesab olunur və əsərə bədii-estetik gözəllik gətirir. Demək, sinonim və bədii təkririn oxşar cəhəti onların hər ikisində eyni anlayışın təkrar olunmasıdır, fərqli cəhət isə bu təkrarın daşdığı məqsəddir. Bədii təkrir mətnə bədii qüvvətləndirmək, müxtəlif çalarda təqdim etmək vasitəsi kimi, sinonim isə fikri qüvvətləndirmək vasitəsi kimi daxil olur. Ədəbiyyatşünaslıq elmində yazıçının ifadə etmək istədiyi mənanı, fikri daha dəqiq, daha bədii vermək üçün sinonimlərdən istifadə etdiyi bildirilir. Fikrimizcə, bu mülahizədə bədii mətnə sinonimlərin işlənmə məqsədi incəliyinə qədər öz izahını tapmamışdır. Qantəmirin dilində sinonimlərin işlənmə məqamını incəliyərkən görürük ki, o, fikrin dəqiqliyinə yox, fikrin qüvvətlənməsinə xidmət edir.

Bu bir mövzənin müqəddəməsi, başlanğıcıdır. [5, s.169].

Bu cümlədə *müqəddimə*, yaxud *başlanğıc* sözünün ayrılıqda işlənməsi belə fikri kifayət qədər dəqiq ifadə edir. Müəllif fikri sinonim sıralanmasında verməklə onun qüvvətli ifadəsinə nail olmuşdur.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdə *əqidə*, *məslək* və *ehsan*, *xeyrat* sözləri ərəb mənşəli olduğu halda, *müqəddəmə*, *başlanğıc* sinonim sıralanmasında *müqəddəmə* ərəb mənşəli, *başlanğıc* isə türkmənşəli sözdür. Həm də *müqəddimə* sözü dilimizdə kifayət qədər işləklik qazanmadığından kütləvi anlaşıqlığa malik deyildir. *Başlamaq* feilindən yaranan milli mənşəli *başlanğıc* sözü isə sanki yazıçının dilinin qəlizləşməsinə imkan vermir, onun kütlə üçün anlaşıqlığını təmin edir.

Qantəmirin dilində bir cümlə daxilində bir neçə sinonim sıralanmasına da rast gəlirik.

Alim məclisində, üləma yığıncağında ağsaqqal dinnəz, danışmaz, qulaq asar. [5, s.169]

Bu cümlənin tərkibinin çox hissəsi sinonimlərdən ibarətdir. Belə ki *qulaq asmaq* və *ağsaqqal* sözlərini çıxmaq şərti ilə digər sözlər burada sinonim cərgə yaratmışdır. Həm də bu cümlədə söz

birləşməsinin sinonimliyinə də rast gəlirik. *Alim məclisində və üləma yığıncağında* ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində sinonim cərgə yaratmışdır. Bu birləşmə daxilində sinonim kimi görünən *alim* və *üləma* sözləri əslində sinonim cərgə təşkil etmir. *Alim*, *üləma* sözləri ərəb mənşəlidir və *üləma* sözü *alim* sözünün cəm formasıdır. Demək, bu sözlər eyni anlayışın müxtəlif kəmiyyət kateqoriyalarında ifadəsidir. Ancaq baxdığımız mətndə onlar sinonim kimi görünürlər. Belə ki ərəb mənşəli *məclis* sözü milli mənşəli *yığıncaq* sözünün sinonimidir və bu sözlərin semantikasındakı birləşmənin bir topluluq, çoxluq anlamı var. Demək, *alim məclisində* birləşməsində *alim* sözü öz qrammatik formasına görə kəmiyyətə təkdə olsa belə, *məclis* sözünün semantikasındakı topluluq anlamı *alim* sözü ilə *üləma* sözünü kəmiyyət və məzmunca bərabərləşdirir və bu sözlər bu cümlədə mətni-üslubi sinonim kimi görünürlər. Demək, *alim məclisində* birləşməsi ilə *üləma yığıncağında* birləşməsinin ifadə etdiyi məna üst-üstə düşür və onlar bu cümlədə sinonim cərgə yaradır.

Baxdığımız cümlədə *dinməz, danışmaz* sözlərinin sinonimliyi cümlənin emosional-ekspressiv təsirini artırmışdır. Elmi ədəbiyyatda da bir cümlədə bir neçə sinonim cərgənin işlənməsi belə izah olunur: "Oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaq üçün sinonimlər həmcinc üzlü cümlələrdə işlədilir.... Deməli, sinonimlərin oxucuda emosional-ekspressiv hiss yaratmaqda böyük əhəmiyyəti vardır və bu məqsədlə eyni bir cümlədə bir neçə sinonim işlədilir". [7, s.187].

Qantəmirin dilində xalq dilində ədəbi dilin sinonim variantı olan birləşmələr də işlənmişdir.

Fələk gələ, bir addım da qabağa keçməyəm. [5, s.34].

Yazıcının xalq danışığı dilindən aldığı *fələk gələ* birləşməsi Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində öz əksini tapmamışdır. Onun ifadə etdiyi mənanı birləşmənin semantik mərkəzində dayanan *fələk* sözünə istinadən kontekst daxilində başa düşməyə çalışaq.

Fələk 1. göy, səma, asiman, 2. tale, qismət, bəxt, uğur [1, s.273] mənalarını ifadə edən ərəb mənşəli söz olub, klassik ədəbiyyatımızın poetik leksikasına daxil olan sözlərdəndir. Klassik poeziyamızda bu söz lirik mənənin bədbin əhvali-ruhiyyəsini və ahü-zarını ifadə vasitəsi kimi bədii mətndə daxil olub.

Fələk ayırdı məni cövr ilə cananımdan

Həzər etməzmi əcaba ahü-fəğanımdan. [3, s.48]

Poetik düşüncədən fərqli olaraq, xalq təfəkküründə "fələk" sözü qətiyyət, dönməzlik məzmunu ifadə etmək üçün işlədilir. *Fələk gələ* ifadəsi ədəbi dilimizdə işlənən, *qətiyyə, heç vəcəhlə, əsla* mənalarını verən "*fələk göydən yerə ensə də*" birləşməsinin sinonimidir. Görkəmli akademik Tofiq Hacıyev doğru olaraq yazır ki, "...yazıçı söz - rəngləri xalqın canlı dilindən götürür; onun nitqində sinonim sözlərin cərgəsi ədəbi dildəkindən daha tutumludur" [4, 3]. Məlumdur ki, sinonimlər leksik mənanın izahı üçün ən yaxşı vasitələrdən biridir. Bu birləşmələrin bir-birinin sinonimi olduğunu qəbul edirik, onda *fələk gələ* birləşməsinin də *qətiyyə, heç vəcəhlə, əsla* mənalarına malik olduğu təsdiq olunur. Mətnin konteksti də *fələk gələ* birləşməsinin bu mənasını təsdiqləyir. Bu ifadələrə fələk güc, qüdrət rəmzi kimi daxil olub. Fələyin gücü subyektin qətiyyətinə qarşı qoyulub.

Araşdırmamızdan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Qantəmirin nəsr dili canlı xalq danışığı dilinə əsaslandığı üçün əsərlərinin dilində də xalq danışığı dilindən, xalq leksikonundan gələn sinonimlərdən geniş şəkildə və müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir. Bu cəhət onun əsərlərinin bədiiliyini, xəlqiliyini, sadəliyini və poetik gücünü artıran əsas keyfiyyətlərdən birinə çevrilmişdir.

Elmi yeniliyi: İlk dəfədir ki, Qantəmirin nəsr əsərlərində sinonimlərin üslubi xüsusiyyətləri sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Nəsr dilinin təkrarlardan qaçmaqla canlı, mənalı alınmasında, təsvirlərin rəngli boyalarla verilməsində sinonimlərin rolunu nəzərə alsaq, mövzu aktualdır.

Təbii əhəmiyyəti: Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, Müasir Azərbaycan dili leksikologiyası fənlərinin tədrisində, tədqiqat materiallarında istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə: IV cild, Bakı: Elm, 1987, 542 s.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2012, 424 s.
3. Füzuli M. Leyli və Məcnun. Bakı: Maarif, 1991, 160 s.
4. Hacıyev T. Sinonimlikdə dilin tarixi yaşayır // Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1990, 472 s.
5. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1972, 350 s.
6. İslamzadə M. 1960-90-cı illərin Azərbaycan nəsr dili, nam. dis. avto., Bakı, 2007, 22 s.
7. Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə: I c., Bakı: Elm, 1978, 324 s.
8. Müşfiq M. Əbədiyyət nəğməsi, Bakı: Yazıçı, 1978, 310 s.
9. Rzazadə M. Vəqifin qoşmalarında sinonimlər. V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun əsərləri, c. XIX. Bakı, 1961, 371 s.
10. Vurğun S. Əsərləri, 6 cildə: IV cild, Bakı: Azər. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1963, 384 s.

РЕЗЮМЕ

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СИНОНИМОВ В ПРОЗЕ КАНТЕМИРА

Агасиева М.С.

Ключевые слова: *язык прозы, стилистические особенности синонимов, сочетания с синонимическими вариантами, синонимический ряд*

Как известно, в научной литературе синонимы используются для того, чтобы более точно, более художественно передать мысль, которую хотел выразить писатель в произведении. Однако, рассмотрев особенности использования синонимов в прозе Кантемира, мы можем сделать вывод о том, что они служат не для уточнения, а для усиления мысли. Автор добивается усиления звучания, передавая мысли через ряд синонимов. В прозе Кантемира встречаются случаи использования нескольких синонимичных рядов в пределах одного предложения. Так же он использует в своей прозе выражения, взятые из народного языка и имеющие синонимы в литературном языке.

В то же время, писатель совмещает аналогичные арабские и персидские заимствования со словами из родного языка, добиваясь, таким образом, в своих произведениях краткой, конкретной и полноценной передачи мысли. Желая довести до читателя всю глубину мысли, писатель мастерски использует синонимичные слова и выражения.

SUMMARY

STYLISTIC OPPORTUNITIES OF SYNONYMS IN THE PROSE LANGUAGE OF GANTEMIR

Aghasiyeva M.S.

Key words: *prose language, stylistic opportunities of synonyms, units which have synonym variants, putting synonyms in a row*

As it is known, in scientific literature synonyms are used in order to more accurately, more artistically convey the idea that the writer wanted to express in the work. However, having considered the peculiarities of the use of synonyms in Gantemir's prose, we can conclude that they do not serve to clarify, but to strengthen the thought. The author seeks strengthening of sounding, transferring thoughts through a number of synonyms. In Gantemir's prose there are cases of using several synonymous series within a single sentence. So he also uses in his prose expression, taken from popular language and having synonyms in literary language.

At the same time, the writer combines similar Arabic and Persian borrowings with words from his native language, thus achieving in his works a brief, specific and full-fledged transfer of thought. Wanting to bring to the reader the depth of thought, the writer skillfully uses synonymous words and expressions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.03.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 81-116.6

ALT QATDA AMBIGUITY (İKİMƏNALILIQ) VƏ ONUN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİ KRİTERİYALARI

KƏRİMOVA VALİDƏ SABİR qızı

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

kerimovavalide@yahoo.com

Açar sözlər: Noam Xomski, alt qat strukturu, alt qatda ambiguity, sintaktik strukturlar.

XX əsr dilçilik nəzəriyyəsinin ən görkəmli simalarından biri Noam Xomskidir. O, dilçilik elminə gətirdiyi unikal yeniliklərlə məşhurlaşmış və hətta müasir dilçiliyin atası adlandırılmışdır. N. Xomski həm də böyük səs-küyə səbəb olmuş Transformasional Törəmə (Generativ) Qrammatika (TGG) nəzəriyyəsi ilə məşhurdur. Bu nəzəriyyədə o, Universal Qrammatika (UG) adlandırdığı dilin kortəbii biliklərindən istifadə etməklə, cümlələri yaradan əqli bacarığı xüsusi olaraq vurğulayır. N. Xomski yazırdı ki, “Transformasional Generativ Qrammatika (TGG) söyləyənin, əslində, hansı biliyə malik olmasına işarə etməyə çalışır” [5, s. 247].

N. Xomskinin xüsusi fəlsəfəsi “Xomski iyerarxiyası” kimi də məşhurdur. N. Smit onun haqqında öz fikirlərini belə izah edir: “O, dilçilikdə inqilab etmişdir – anadangəlmə ideyalar nəzəriyyəsinə “diriltmiş”, həqiqi müəyyən materiyani nümayiş etdirmişdir; o, keçmişdə qalan və pis səda doğuran rəşional ideyaları bərpa etmiş; və qeyri-şüuri biliyin hər şeyin əsasında durduğunu təmin etmişdir” [11, s. 479]. K. Uayza görə, N. Xomskinin “dil filosofu” olması, onun “dilçi” olmasından daha çox nəzərə çarpırdı. V. Likano “Dil fəlsəfəsi”nə yazdığı ön sözdə deyirdi: “Müasir Giriş”-də qeyd olunur ki, son qırx ilin ən mühüm hadisəsi dil filosoflarının qrammatikaya və sintaksisə diqqət yönəltmələridir ki, bu da formal nəzəri dilçilər tərəfindən formulə edilmişdir. N. Xomski isə bu inkişafın avanqardı (öndə gedəni) idi. Onun əsəri hələ də aktualdır” [12, s. 317].

N. Xomskinin sintaksis haqqında erkən əsərlərinin konseptual əsasları filosoflar arasında həddən artıq böyük nüfuza malik idi. Onun analitik fəlsəfədə alt və üst qatları fərqləndirməsi, Rasselin cümlənin xarici görünüşü çox zaman onun əsl strukturunu maskalayır şəklindəki təsvirlər nəzəriyyəsinə qayıdaraq, belə görünür ki, ənənə ilə yaxşıca qaynayıb qarışmışdır. “Sintaksis nəzəriyyəsinin aspektləri” əsərində göstərilirdi ki, generativ qrammatika iki səviyyəyə bölünür: alt qat və üst qat. Belə ki, qrammatikanın sintaktik komponenti hər bir cümlə üçün alt strukturunu göstərməlidir ki, bu, onun semantik şərhini müəyyən edərək üst strukturu yəni, onun fonetik şərhini ifadə etsin. Birinci semantik komponentlə, ikinci fonoloji komponentlə şərh olunur. Ehtimal etmək olardı ki, alt və üst strukturlar həmişə bərabər olacaqlar. Transformasional qrammatikanın mərkəzi ideyası ondan ibarətdir ki, bu strukturlar ümumiyyətlə fərqlidir və yüksəklik strukturu bir çox müəyyən formal əməliyyatların, daha elementar növ obyektlərin tətbiqinə məruz qalır ki, bunlar “qrammatik transformasiyalar” adlanır. Əgər bu düzdürsə, o zaman sintaktik komponent hər bir cümlə üçün dərinlik və yüksəklik strukturları yaratmalı və onları bir-biri ilə uyğunlaşdırmalıdır.

N. Xomskinin təklif etdiyi törəmə modeli çərçivəsində cümlələrin alt və üst strukturuna dair konseptual bir yanaşma tətbiq olunur. [8, s. 270] O, həmçinin qeyd edir ki, “üst quruluş birbaşa eşitdiyimiz və oxuduqda qəbul etdiyimiz strukturdur. Alt struktur isə söyləmin mənası ilə bağlıdır. Eyni zamanda üst və alt struktura malik olan cümlələr də var. Bundan başqa, üst quruluşdan ibarət iki alt semantik strukturlu (yəni semantik şərhin iki variantlarından ibarət) ifadələr də mövcuddur. Eyni zamanda, alt struktur cümlənin mənasını təşkil edir və üst struktur bu mənanın səs və ya qrafik tərzidir”. [7, s. 450]

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifəsi. Təqdim edilən tədqiqat işinin əsas məqsəd və vəzifələrindən biri də dilçiliyin terminoloji repertuarında “alt və üst qat strukturları” anlayışının yaranması və ilk dəfə elmə gətirən alimi tanıtmadır. Belə ki, “alt və üst qat strukturları” anlayışı dilçiliyin terminoloji repertuarında 50-ci illərin sonunda yaranmışdır. Rus qrammatisti professor L.S. Barxudarova görə, “alt və üst qat anlayışları ilə bağlı olan “daxili” və “xarici” qrammatika anlayışı ilk dəfə elmə Ç. Hokket tərəfindən 1958-ci ildə gətirilmişdir. [2, s.15-16] Transformasional qrammatikada üst qat strukturu cümlənin xarici forması adlandırılır. Alt qat strukturundan fərqli olaraq (cümlənin mücərrəd təmsil olunması), üst qat strukturu danışla bilən və eşidilən cümləyə uyğun gəlir. Üst qat strukturunun konsepsiyasının modifikasiya edilmiş versiyası (surface-üst) S – struktur adlanır. Transformasional qrammatikada alt qat strukturu söz-struktur qaydalarının köməyi ilə düzəlir və üst struktur bir sıra dəyişikliklər nəticəsində alt qat strukturundan törəyir. Buna baxmayaraq, “eyni cümlə və ya fraza ikisəviyyəli strukturadan ibarət ola bilər: alt və üst qatlardan”. [2, s. 176]

Alt və üst strukturun formalaşması. Dilin iki tərəfi mövcuddur: daxili və zahiri. Bu baxımdan cümləni hansı üsulla fikri ifadə etməsi onun fiziki görünüşü nöqtəyi-nəzərindən, başqa sözlərlə semantik və ya fonetik şərhəlməsi baxımından öyrənmək olar.

Yeni terminologiyayı istifadə edərək biz müəyyən edilmiş fərqləri cümlənin “alt strukturu” və “üst strukturu” arasında fərqlər kimi formalaşdırma bilərik. Birincisi cümlənin semantik şərhəlməsini təyin edən mücərrəd baza strukturudur, ikincisi isə onun fonetik şərhəlməsini müəyyənləşdirən və həqiqi fikrin fiziki, qavranılan və ya icra edilən forması ilə bağlı olan vahidlərin üst quruluşudur. Bu terminləri işlədərək biz “Kartezian” dilçiliyinin ikinci əsaslı müddəasını ifadə edə bilərik: alt və üst strukturlar mütləq oxşar olmalı deyil. Cümlənin semantik cəhətdən şərhəlməsi üçün vacib olan baza təşkili onun konkret komponentlərinin real düzülüşündə və qruplaşdırılmasında bilavasitə özünü göstərməyə də bilər.

“Bu strukturları izah etmək üçün adlı mötərizələrdən (labeled bracketing) istifadə olunur. Bu mötərizələr cümləni elementlər sırasına bölür və bu elementləri müəyyən kateqoriyalara ayırır”. [1, s.18] Beləliklə, /She loves cats/ (O, pişikləri sevir) cümləsini aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik: (S(NP(N cats) NP(VP(V loves) V(NP(N cats)N)NP)VP)S).

Yuxarıda verilən cümlənin iki alt strukturu var. Bu struktur cümlənin nüvə strukturundan fərqlidir. Birinci alt struktur ismi söyləmdir (NP), yəni /she loves/, ikinci alt struktur isə feili söyləmdir (VP), /loves cats/. Və gördüyümüz kimi, verilən cümlə adlı mötərizələrə bölünüb və cümlənin elementləri isə iki əsas kateqoriyaya ayrılıb, yəni ismi söyləm (NP) və feili söyləm (VP).

Alt struktur anlamı. Törəməyönümlü alt strukturun konsepsiya növü U.L. Çeyfin “semantik struktur” konsepsiyasına aiddir. Ona görə, “danışan ilk öncə semantik struktur törədir (yaradır) və məhz semantik struktur gələcəkdə (sonra) baş verən hadisəni müəyyən edir”. [3]

Qeyd etməliyik ki, alt strukturun “generativ” və “qeyri-generativ” şərhəri arasında dəqiq sərhəd yoxdur. Bəzi müəlliflər, alt struktur “mücərrəd struktur sxem” kimi təyin edərək, qeyd edirlər ki, “mücərrəd struktur sxemi” anlamı, “yaranma nümunəsi”, “alt cümlə” anlamı ilə eynidir.

60-cı illərin birinci yarısından başlayaraq alt struktur anlamı N. Xomskinin 1950-ci illərdəki işlərində transformasional törəmə haqqında dönüş nöqtəsini bildirmək üçün istifadə olunan “nüvə cümləsi” anlamını əvəz edən generativ nəzəriyyənin ən vacib anlamına çevrilmişdir. Alt struktur anlamı generativ nəzəriyyə ilə assosiasiya olduğu üçün N. Xomskinin əsərlərində bu anlamın şərhilə tanış olaq. N. Xomski bu anlamını “Por-Royal nəzəriyyəsi”-nə istinad edərək şərh edir. N. Xomski yazır ki, “bu nəzəriyyə təsbit edir ki, alt strukturun əsasını təşkil edən dil formalarının absrtrakt təşkili idrakla (ağılla) bağlıdır, lakin onun üst strukturadan gələn siqnalı bədən orqanları tərəfindən qavranılır.

N. Xomski alt struktur “təsviri” metodla təyin edir. O yazır: “A wise man is honest” cümləsindəki üst struktur bu cümləni subyektə, yəni “A wise man”, və predikata is “honest”-ə bölə bilər. Lakin alt struktur bir az fərqli olacaq [6, s. 160]. Belə ki, üst atributiv struktura (A wise man),

alt struktura isə (A man is wise) uyğun gəlir. Bunun hansı səbəbdən bu cür olmasını N. Xomski izah etmir. Bunun izahını, görünür, “Por-Royal nəzəriyyə”-sində tapmaq olar. N. Xomskinin təqdimatından aydın olur ki, alt struktur üst strukturadan – bəzi səs törəməsi vasitəsilə transformasional dəyişikliklə bağlı yaranan ağıl törəməsidir. N. Xomskinin təqdimatında alt struktur cümlə mənasının formalaşmasını bildirir, üst struktur isə – bu mənanın səsli tərəfini bildirir. Belə ki, alt struktur səsdən və ya sözdən öncə törəmə kimi nəzərdə tutulur, baxmayaraq ki, N. Xomski alt strukturu nümayiş etdirərkən onu kifayət qədər real sözlərin əlaqəsi kimi tədim edir. Bəzən alt struktur üst formada daha yaxşı ifadə olunur. “God that is invisible created the world which is visible” (Görünməyən Allah, görünən dünyanı yaradıb). Buna baxmayaraq, alt strukturun gerçəkliyi – gizli zehni reallıqdır, mülahizənin fikri müşayiətidir. O, üst formanın sadə, birmənalı yolla ona uyğun olub-olmamasından asılı deyil.

XVII-XVIII əsrlərdə ifadənin semantik məzmunu ilə səs tərəfinin quruluşu arasında münasibətləri təhlil etmək cəhdləri bir çox cəhətlərdən uğursuzluqla nəticələndi, belə ki, müasir dilçilər onları daha çox keçən əsrin dilçilərinin uğursuzluğuna görə deyil, qarşılarına qoyduqları məqsədə görə qəbul etmirlər. Beləliklə, dilçilikdə “alt struktur” anlayışının müxtəlif şərhlərini müəyyən etmiş olduq. N. Xomskinin törəmə dilçiliyinə “alt struktur” anlayışı altında üst strukturun - söz birləşmələri və cümlələrin törəməsinə xidmət edən hər hansı bir semantik və ya anlamalı yaranmaları (törəmələri) anlayaraq hər iki strukturun spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etdik və fərqləndirdik. Bu məsələ ilə bağlı nəinki N. Xomskinin, həmçinin “Por-Royal qrammatika”sının da cümlənin alt qatının müəyyənəlmə kriteriyalarını və fikirlərini də nəzərdən keçirdik.

Bəzi hallarda dinləyənlər bir cümlənin iki və ya daha çox mənaya malik olduğunu qeyd edir, yəni onlar bir cümlənin mənasını müxtəlif cür şərh edir. Buna baxmayaraq, normal diskursda insanlar eşitdiyi cümlənin birdən artıq mənasını qəbul etmir; baxmayaraq ki, bir çox gündəlik istifadə olunan cümlələr əslində ikimənalıdır.

Alt və üst struktur ikimənalılığı (ambiguity). Alt və üst struktur ikimənalılığı (ambiguity) arasında sintaktik fərq nəzəri və analitik əsaslarla şərtlənir. Dilçilər tərəfindən iki növ ikimənalılıq seçilir: leksik ikimənalılıq və sintaktik ikimənalılıq. Leksik ikimənalılıq (ambiguity) homofonlara aiddir, yəni birdən artıq mənaya malik olan fonoloji formaya. Məsələn, İngilis dilində \ber\ sözü həm “bare” (feil və sifət), həm “bear” (isim), həm də “bear” (iki mənə daşıyan feil) bildirir. Çox vaxt bu formaya cümlədə rast gəlinərsə, onun potensial mənalarının biri və ya bir neçəsi sintaktik və semantik səbəblərə görə cümlədən avtomatik olaraq silinir. “Tom could not bear the sound of this type” cümləsində \ber\ sözünün nominal və adcektiv (sifət) mənaları silinir (düşür). Buna baxmayaraq, digər cümlələrdə leksik ikimənalılıq potensial olaraq saxlanılır. Məsələn, “She could not bear the animals” cümləsində \ber\ sözünün sintaktik funksiyası feildir.

İkinci növ ikimənalılıq, sintaktik ikimənalılıq, budaq cümləsində iki və ya artıq mənə bildirir. Məsələn, “Ariq (incə) həkimin qızı evdə qaldı” cümləsində struktur cəhətdən ikimənalıdır, çünki “arıq (incə)” sözü həm “həkim”, həm də “qız” sözünə aid ola bilər. Struktur ikimənalılığa sözlərin zənciri (ardıcılığı) müxtəlif üsulla qruplaşdırılan cümlələrdə və ya müxtəlif qrammatik funksiya daşıyan sözlərdə rast gəlmək olar.

Struktur ikimənalılıq linqvistik nəzəriyyədə böyük rol oynamışdır. “Transformasional törəmə nəzəriyyə”də [4, s.240; 5, s.247] struktur ikimənalılığın (ambiguity) spesifikasiyası qrammatik konstruksiyanın vacib şərti hesab olunur. Transformasional ədəbiyyatda struktur ikimənalılığın iki növü seçilir: üst struktur ikimənalılığı və alt qat struktur ikimənalılığı. Transformasional terminlə desək, üst struktur ikimənalılığına iki müxtəlif üsulla mötərizəyə alınan üst struktur ardıcıl olan cümlələrdə rast gəlmək olar. Üst struktur ikimənalılığı yuxarıda verilən misal (“Ariq (incə) həkimin qızı evdə qaldı”) nümayiş etdirir. Digər tərəfdən, alt struktur ikimənalılığı xüsusi konstituentlərin oynadığı funksiya və ya qrammatik rollarda müxtəlif mənə daşıyan cümlələrə aiddir. Alt struktur ikimənalılığına digər misallar gətirək: “Ata oğlunun içməyi dayandırmasını əmr etdi” iki mənə daşıya bilər. Birinci mənə bildirir ki, “Ata oğlunun içməyi dayandırmasını əmr etdi”. İkinci mənə

isə “Ata oğluna içməyə mane olmağı tövsiyə etdi” anlamına gəlir. Birinci mənaya görə, güman edilir ki, oğul içir və içməyi dayandırılmalıdır. Bu söyləmin alt struktur ikimənalılığı NP-dən (yəni ismi söyləmdən) ibarətdir: “dayandırmaq” və “içmək” feillərinin subyekt kimi “oğul” sözü ismidir. İkinci mənaya görə, güman edilir ki, digərləri içki içir və oğulun vəzifəsi onların qarşısını almaqdır. İkinci misal alt struktur ikimənalılığı NP-dən (ismi söyləm) ibarətdir, lakin “oğul” sözü “dayandırmaq” feilinin qrammatik subyektidir, “içmə” feilinin subyektidir isə kimsə müəyyən olmayan bir şəxsdir (NP-də, yəni ismi söyləmdə).

Alt struktur ikimənalılığı müəyyən cümlədə mübtəda və vasitəsiz tamamlıq kimi qrammatik əlaqələrin müxtəlif şərhlərindən asılıdır, lakin üst struktur ikimənalılığı ümumiyyətlə fərqli sözlərin qruplaşması və həcmi ilə bağlıdır. N. Xomski, C. Fodor, D. Makkey və başqa alimlərə görə, alt sintaktik ikimənalılığa malik olan cümlələr iki üst breketinqdən (bracketing) ibarət ola bilməz. Lakin dilçilər mübahisə edir ki, mənə fərqləri yalnız alt sintaktik struktur səviyyəsində təmsil oluna bilər, çünki transformasional nəzəriyyədə sintaktik cəhətdən müəyyən olunmuş subyekt və vasitəsiz tamamlıq kimi qrammatik əlaqələr alt struktur səviyyəsində təmsil olunur. Bu nəzəriyyədə struktur ikimənalılıq, alt strukturlardan yeganə üst strukturuna transformasiya olunan bir hadisə kimi görünür. Yuxarıda verilən misala nəzər salaraq, “Ata oğluna içməyi dayandırmağı əmr etdi” cümləsində, ikimənalılıq (ambiguity) “Ata əmr etdi ki, içmək dayandırılсын” budaq cümləsindədir. Transformasional nəzəriyyə təklif edir ki, hər ikisi feil kimi təhlil olunan “dayandırmaq” və “içmək” sözləri ilə budaq cümləsi üçün bir və yeganə səthi struktur breketinqi mövcuddur. Lakin alternativ nəzəriyyədə bu budaq cümləsi üçün iki səthi struktur breketinqi mövcuddur. Yəni “içməyi dayandırmaq” mürəkkəb vasitəsiz feil kimi nəzərə alınır və “oğul içməyi dayandırdı” söyləminin mənasına paraleldir. Əslində, Z. Hərrisin tanınmış nəzəriyyəsinə görə, “sintaktik təmsilçinin yalnız bir səviyyəsi mümkündür” [9]. Görünür ki, Z. Hərrisin metodundan istifadə, əslində, fərqli səthi strukturların dərin struktur ikimənalılığı adlanan hallar üçün nəzərdə tutulur. Bu linqvistik nəzəriyyəyə görə, struktur ikimənalılığın iki növü arasındakı fərq alt və üst qatları məsələsi deyil, çünki hər iki növ səthi breketinq səviyyəsində təmsil olunur.

İngilis dilindəki istənilən cümlə bilavasitə tərkib hissələrinə ayrılaraq bilər. Bundan başqa, cümlənin sadəcə olaraq bilavasitə tərkib hissələrinə ayrılması çox məlumatı təmin etmir. Lakin buna baxmayaraq, bu, bəzi hallarda aydınlaşdırıcı ola bilər. Məsələn, müəyyən növ çoxmənalılığın, mənə fərqlərinin bilavasitə tərkib hissələrinin təhlilinin iyerarxik strukturundakı fərq ilə əlaqəli olduğunu göstərə bilər. Bu cür iyerarxik strukturu aydınlaşdırmaq üçün, bu barədə F.Palmer [10, s.540] tərəfindən gətirilmiş nümunəyə istinad edək: 1-yaşlı kişi və qadın (the old man and woman);

Yuxarıdakı (1)-in çoxmənalılığı onun ya (a)-“Yaşlı kişilər və qadınlar” ya da; b-“Yaşlı kişilər və yaşlı qadınlar” kimi dəyişdirilməsi ilə aydın şəkildə göstərilmişdir. Diqqət yetirək ki, “və” kimi bağlayıcı ilə binar üzləndirmə üçün əsaslandırılmanın verilməsi çətindir, çünki “kişilər və qadınlar” ilə müqayisədə “kişilər” və “və qadınlar” variantına üstünlük verilməsi üçün heç bir səbəbin olmadığını görürük və görünür, cümləni üç hissəyə ayırmalıyıq.

Analoji qaydada, biz aşağıdakıların çoxmənalılığını fərqləndirə və ya həll edə bilərik: 1- Asian cotton shirt. (1. Asiya pambıq köynəyi. 2. Asiya pambığı köynəyi). İlk kəsimi "Asiya" (Asian)-dan sonra etməklə: a-Misirdə istehsal olunmuş pambıq köynək; və ya "pambıq"-dan sonra etməklə, məsələn: b-Asiya pambığından hazırlanmış köynək. Lakin aşağıdakı cümlə: 2- “She looked over my shoulder”. (1. O mənim çiyinə baxdı. 2. O mənim çiyinin üzərindən baxdı) daha az aydındır və çoxmənalılığı yaradan fakt odur ki, əgər ifadə edilməsi nəzərdə tutulan fikir “çiyini müayinə edən həkim”dirsə, ikinci hissə “baxdı” (look over) və “mənim çiyinə”nin arasında edilir. Ona görə belə edirik ki, “baxdı” (look over) təsirli qoşmalı feil, “mənim çiyinə” isə vasitəsiz tamamlıqdır. Lakin əgər sadəcə olaraq “kiminsə baxdığı istiqamətə” istinad edilirsə, o zaman bölünmə adi feil olan “baxdı” (looked) və məkan bildirən sözünü tərkibi olan “mənim çiyinin üzərindən”in (looked over my shoulder) arasında aparılmalıdır.

Beləliklə, aydın oldu ki, söyləmin qrammatik quruluşunun «alt» və «üst» qatlarının qarşılıqlı münasibəti müxtəlif ola bilər. Bəzi söyləmlərdə dilin «alt» və «üst» qatlarının struktur münasibətləri birbaşa və birmənalı olur və onların üst qrammatik quruluşundan onun «alt» quruluşuna keçid heç bir çətinlik yaratmır. Lakin başqa frazalarda bu qarşılıqlı münasibətlər artıq daha mürəkkəb olur, bəzən isə ziddiyyətlidir və üst qrammatik quruluşlardan «alt» strukturlara keçid xüsusi səy tələb edir; bu, bir frazanın digərinə keçidi ilə əlaqədar irəli sürülmüş transformasiyalarla bağlı olur və bu frazanı «alt» qrammatik quruluşlara yaxınlaşdırır.

Tədqiqat metodu. Tədqiqat işində bütöv sistemli təhlil prinsipi, xüsusilə diskriptiv (təsviri) metod əsas götürülmüşdür. N. Xomskinin sintaktik təlimində cümlənin alt və üst qatlarının nəzəri məsələləri diqqətə alınmış və kompleks şəkildə araşdırılmışdır.

Nəticə. Cümlələrin nə üçün çoxmənalı olmamasının səbəbi odur ki, feilin ardınca gələn elementlər təyinedici sinfə: ya sifətə, ya da zərfə aiddir. Sintaktik çoxmənalılıq cümlələrin birdən çox formada məqsədəuyğun olaraq izah edilə bilən və ya birdən daha çox mənanı ifadə etmək üçün məqsədəuyğun olaraq izah edilən xüsusiyyətidir. İki nitq hissəsinə və ya omonimlərə malik olan bir söz çoxmənalılığa malik ola və yaxud olmaya bilər. Sintaktik çoxmənalılıq tək-tək sözlərin bir neçə fərqli mənalarından deyil, cümlənin sözləri və budaq cümlələri arasındakı əlaqədən və onunla ifadə edilən cümlə strukturundan dolayı yaranır. Oxucunun birdən daha çox mümkün struktura malik eyni cümləni məqsədəuyğun şəkildə izah etdiyi zaman mətn “çoxmənalıdır” və “sintaktik çoxmənalılıq” tərifinə uyğundur.

Sintaktik çoxmənalılıq “semantik” çoxmənalılıq ilə qarşılaşdırıla bilər. Birinci bütöv cümlənin əsas strukturunun aşkar edilməsini, sonuncu isə cümlə daxilindəki ayrı-ayrı sözlərin təyin edilməsi üçün çoxsaylı üsulları təsvir edir.

Aparılan tədqiqat işindən belə bir nəticəyə gəlirik ki, ikimənalılıq nəinki cümlənin alt qatında, həmçinin üst qatında da mövcuddur. Alt qatda ikimənalılığın əsas müəyyənləşmə kriteriyalarına söz, söyləmə və ya cümlənin birdən çox məna daşması aiddir. Gətirdiyimiz çoxsaylı misallar sübut etdi ki, bir söz və ya hətta cümlə bir neçə leksik mənaya malik ola bilər və bu da dil daşıyıcısı üçün çətinlik yarada bilər. Əsl dil daşıyıcısı üçün birmənalı olan cümlə və ya söyləmə adi dili mənimsəyən üçün çətinlik yarada bilər. Bunun üçün dili mənimsəyən şəxs həm alt qatın, həm də üst qatın qarşılıqlı əlaqəsini qurmağı bacarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlova A.N. Noam Xomskinin dil nəzəriyyəsinin əsasları: avtoref. f.e.f.d. Bakı: 2009, s. 18
2. Вопросы языкознания. М.: Наука, 1976, с. 176
3. Шлегель Ф. История древней и новой литературы // Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. М.: Искусство, 1983. (Т. 2. Aarsleff 1964 – Leibniz and Locke on Language // American Philosophical Quarterly, 1964. Vol. 1. №3. pp. 1-24
4. Chomsky N. Syntactic Structures. The Hague: Mouton, 1957, p. 240
5. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The M.I.T. Press Massachusetts Institute of Technology. 1965, p. 247
6. Chomsky N. Language and Mind. New York: Harcourt Brace & World, Inc., Language and Mind, 3rd ed. Cambridge University Press, 2006, p. 160
7. Chomsky N. The Science of Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, p. 450
8. Cook V. J., Newson M. Chomsky's Universal Grammar: An Introduction (2nd edition), Oxford: Blackwell Publishers, 1996, p. 270
9. Harris Z. S. Co-occurrence and Transformation in Linguistic Structure // Language. 1957. Vol.33. pp. 283-340. Перепечатано в [Fodor, Katz 1964]. (Рус. пер.: Хэррис З. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре // Новое в лингвистике. Вып. 2. М.: ИЛ, 1962.
10. Palmer F. Grammar; London: Hazell Waston & Viney, 1984, p. 540

11. Smith N. Chomsky: Ideas and Ideals, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, p. 479
12. Wise Ch. Chomsky and Deconstruction: The Politics of Unconscious Knowledge, New York: Palgrave Macmillan, 2011, p. 317
13. Richard Nordquist, Surface Sturcture (Generative Grammar),
<https://www.thoughtco.com/surface-structure-transformational-grammar-1692009> (online article)
14. Richard Nordquist, Transformational Grammar (TG) Definition and Examples,
<https://www.thoughtco.com/transformational-grammar-1692557> (online article)

РЕЗЮМЕ

ДВУЗНАЧНОСТЬ В ГЛУБИННОЙ СТРУКТУРЕ И ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЕГО КРИТЕРИЕВ

Керимова В.С.

Ключевые слова: *Ноам Хомский, глубинная структура, двузначность в глубинной структуре, синтаксическая доктрина*

В представленной статье исследуется концепция глубинной структуры предложения в синтаксической доктрине Ноама Хомского, одного из самых влиятельных лингвистов 20-го века и одного из лидеров лингвистической теории на сегодняшний день. Иерархия Н.Хомского сформировалась в результате последовательных исследований на протяжении полувека. Автор широко использовал материалы на азербайджанском, русском и английском языках, чтобы подтвердить эти теоретические идеи. В статье, в первую очередь, подробно объясняется глубинная структура как основная форма предложения, особенности и роль глубинной структуры в овладении языком, его применение в таких правилах, как вспомогательная инверсия и вайфронтинг. В представленной статье впервые в азербайджанской лингвистике была изучена глубинная структура предложения и неоднозначность в глубокой структуре и критериях его определения, а также взаимодействие между поверхностными и глубокими слоями языка.

SUMMARY

AMBIGUITY IN DEEP STRUCTURE AND ITS EXPOSURE CRITERIA

Karimova.V.S.

Key words: *Noam Chomsky, deep structure, ambiguity in deep structure, syntactic structures*

The presented article studies the concept of the deep structure of a sentence in the syntactic doctrine of Noam Chomsky, one of the most influential linguists of the 20th century and one of the leaders of linguistic theory to date. The M. Chomsky hierarchy has been formed as a result of consistent research for half a century. The author has widely used materials from Azerbaijani, Russian and English to confirm these theoretical ideas. The article primarily explains in detail deep structure as the principal form of a sentence, the specific features of the deep structure, the role of deep structure in language acquisition, its application before the rules, such as auxiliary inversion and wh- fronting. With the presented article for the first time in the Azerbaijani linguistics, the deep structure of the sentence and ambiguity in deep structure and its determination criteria, also the interaction between the surface and deep layers of the language have been studied.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.03.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 800.2

ƏSKİ AZƏRBAYCAN MƏTNLƏRİNDƏ ƏRƏB VƏ FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN FƏRQLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

RZAYEV ƏLİ İTTİFAQ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti,

alirza_200@mail.ru

Açar sözlər: əski əlifba, ərəb dili, fars dili, Azərbaycan dili.

Mənşəyinə görə Azərbaycan dilindəki sözlər iki qrupa bölünür: bunlardan biri əsl Azərbaycan sözləri, digəri isə alınma sözlərdir ki, digər xalqlarla müəyyən əlaqələr nəticəsində dilimizə keçmişdir.

Məlumdur ki, islam dininin bölgəyə gəlməsindən sonra Əməvi və Abbasi xilafəti dövründə bölgədə başladılan istilalar ərəb mədəniyyəti ilə yanaşı, yerli xalqların əlifbasına da təsir göstərdi. Belə ki, 1929 -cu ilə qədər Azərbaycanda ərəb əlifbasından ibarət olan qrafikadan istifadə olunmağa başladı. 1923-cü ildə Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra öz cümhuriyyət dönməsinə ayaq açan Türkiyə Cümhuriyyəti ilk olaraq “Hərflər inqilabı” etməklə, əski əlifbadan imtina edərək, beynəlxalq əlifba sayılan latın qrafikasına keçdi. 1929-cu ilə qədər isə Azərbaycanda hələ də ərəb və fars əlifbasından ibarət olan əski əlifba-dan istifadə olunurdu.

Şübhəsiz ki, bu uzun illər ərzində Azərbaycan dilinə keçmiş ərəb və fars sözləri də dilimizdə istifadə olunurdu. Bir çox ərəb mənşəli sözlər dəyişikliyə uğrayaraq, fars və Azərbaycan sözlərinə çevrilmişdi. Artıq bu kimi sözlərin mənşəyini ayırd etmək çətinlik törətdiyinə görə ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməyən insanlar öz ana dillərində istifadə etdikləri sözlərin imlasında səhvə yol verirdilər. Nəticədə, yazılmış söz və ifadələr nəzərdə tutulduğundan fərqli anlaşılır, yanlış tələffüz olunurdu.

Buna misal olaraq dilimizdə istifadə olunan “*surət*” (*üz, sifət*) sözünü göstərmək mümkündür. Burada sözün mənşəyini anlamaq və əski əlifbada yazmağın ərəb dilini bilməyən insan üçün çətinlik törətməyi qaçılmazdır. Belə ki, əski əlifbada istifadə olunan üç “S” hərfinin hansı ilə yazılacağı şübhə yaradacaqdır. Məlumdur ki, “*sin*”, “*se*”, “*sad*” hərflərinin hər biri əski əlifbada istifadə olunur və Azərbaycan dilində hər üçü “s” səsini ifadə edir. Lakin ərəb mənşəli olan “*surət*” sözü “*sad*” hərfi ilə yazılmalı olduğundan digər iki hərflə yazıldıqda yanlışlıq törənir və hətta sözün mənası dəyişə bilər. Belə ki, *Surət* sözünü “*sad*” ilə deyil, “*sin*” ilə yazdıqda “*surə*” (Qurani Kərimdə fəsillərin adı) olaraq anlaşıla bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz çətinliklərə rəğmən dilimizə keçən ərəb və fars sözlərinin əski əlifbada düzgün yazılışını təmin etmək üçün bir neçə xüsusiyyətə diqqət edilməlidir.

Belə ki, fars dilindən dilimizə keçən sözlər ərəb dilindən keçən sözlərə nisbətən yumşaq və incə tələffüz olunduğundan ərəb əlifbasının incə hərfləri ilə yazılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, əski əlifbada da yer alan “*se*”, “*ha*”, “*ta*”, “*za*”, “*zad*”, “*zal*”, “*qaf*” hərfləri fars əlifbasının hərflərindən deyil. ح – ط – ظ – ض – ذ – ق

Fars dilində isə “*sin*”, “*te*”, “*ze*”, “*ğayn*” hərfləri yumşaq tələffüzlə istifadə olunur.

“*se*” (ث) hərfi ilə işlənən sözlərin əksəriyyəti ərəb mənşəlidir və Azərbaycan dilinə keçmiş həmin sözlər də əski yazıda mütləq eynilə “*se*” hərfi ilə yazılmalıdır.

Məsələn:

sabit , Samin , sərvət, Sürəyya, savab və s..

ثامن ثروت ثريا ثواب ثابت

Ərəb mənşəli sözlərdə yazılan hərflərdən biri də (ح) “**ha**” hərfidir. Məlumdur ki, əski əlifbada “ha” dan əlavə, digər bir “**he**” hərfi də var ki, dilimizdə olan alınma sözləri yazarkən və ya yazılmış mətni oxuyarkən hansı “**h**” hərfindən istifadə olunmasının lazım olduğu bilinmir. Bir qayda olaraq bilinməlidir ki, “**ha**” hərfi ilə yazılmış olan əksər sözlər fars deyil, ərəb mənşəlidir. Buna misal olaraq aşağıdakı ərəb mənşəli sözləri göstərə bilərik.

Hüseyn, Həsən, Məhəbbət, Həbib və s.

Əlbəttə ki, ərəb dilində bu hərfi tələffüz edərkən boğaz tamamilə açıq olduqunda səs telləri sıxışdırılaraq qırtlaqdan çıxarılır. Lakin Azərbaycan dilinə keçmiş həmin sözlər öz yazılış qaydasını qoruyub saxlamaqla yanaşı, adi qaydada tələffüz edilir.

Əski əlifba ilə yazılmış mətnlərdə o qədər tez-tez rast gəlinməyən hərflərdən biri də “**zal**” hərfidir. **Zal** hərfi əsasən mənşəcə ərəb dilinə xas olan sözlərdə istifadə olunur. Bununla yanaşı, həmin sözlərin tələffüzü də digər “**z**” hərflərindən qəti şəkildə fərqlənir. Zal hərfi ağ ciyərdən çıxıb səs tellərini titrədərək boğaz və oradan da ağıza gələn havanın ağızdan çıxışı əsnasında dilin üst üç hissəsini dişə sıxışdırılaraq çıxarılan bir səsdür. Buna “**pəltək z**” da deyilir. Dilimizdə ərəb dilindən keçmiş **Zal** hərfi ilə yazılmış və yazılması lazım olan sözlər var:

Zakir, zikr, zat, zirvə, zəlil, zövq, zəhin.

Dilimizə keçmiş mənşəcə ərəb dilindən olan sözlərdə istifadə olunan hərflərdən biri də (ص) “**sad**” hərfidir. Sad hərfi əlifbada olan digər “**s**” səslərindən fərqli olaraq dilin orta hissəsinin üst damağa doğru yapışmasıyla çıxan dolğun bir səsdür.

sahib, sadiq, Sənubər, sidq, sədaqət.

Bundan əlavə, **zad, za, ayn** hərfləri də ərəb mənşəli sözlərdə istifadə olunur və mənşəcə ərəb dilinə aiddir. **Zad** hərfi ilə əski əlifbaya keçən “*Ramazan*” kəlməsini də misal gətirmək mümkündür. Bura da bir faktı qeyd edək ki, **zad** hərfi ərəb dilində “**dad**” kimi tələffüz olunmasına baxmayaraq, dilimizdə **z** səsini verir. Məsələn, bizim “*Ramazan ayı*” kimi tələffüz etdiyimiz, mənşəcə ərəb sözü olan bu ifadə ərəblərdə “*Ramadan*” kimi tələffüz olunmaqdadır. Eləcə də *zabit* “**dabit**” olaraq tələffüz olunur.

Əski əlifbada istifadə olunan (ط) **ta** hərfi əsasən ərəb mənşəli sözlərdə müşahidə olunur. Dilin ucu üst qabaq dişlərin ətinin qabarıq yerinə söykənərək qalın tələffüz edilir. Sözün hər bir formasında, hər bir yerində birləşir. Dilimizdə olan və tərkibində **t** səsi olan hərfləri isə digər iki nöqtəli **T** hərfi ilə yazılır.

tövlə, tələbə, talib, Talib kimi ərəb mənşəli sözlərdə **ta** hərfinə rast gəlirik.

Tərkibində (ق) “**qaf**” hərfi olan sözlərin də böyük əksəriyyəti ərəb mənşəlidir. Məsələn, *qurban* sözü **qaf** hərfi ilə yazılmasına baxmayaraq, əski əlifbada olan bəzi klassik mətnlərdə **kaf** hərfinin **gaf**-ı ilə də yazılmışdır. Lakin söz ərəb mənşəli olduğu üçün **qaf** hərfi ilə yazılışı daha doğru hesab olunur. Bu hərfin ərəbcədə tələffüzü özünəməxsusluğu ilə fərqlənir.

Qaf hərfi dörd cür yazılır. Boğazda dilçəyin dibində qalın bir səslə tələffüz edilir. Sözün hər bir formasında, hər bir yerində birləşir.

Qasım, qism, qismət, kimi ərəb mənşəli sözlərdə bu hərfdən istifadə olunur.

Məlumdur ki, əski Azərbaycan əlifbasında 33 hərfdən 28 ərəb, 4 hərf fars, bir hərf isə Azərbaycan katibləri tərəfindən icad edilmişdir. Yuxarıda fonetik cəhətdən ancaq ərəb dilinə xas olan hərfləri geniş şəkildə qeyd etdik. Fars əlifbasından əksi əlifbaya keçən hərflər heç vaxt ərəb mənşəli sözlərdə istifadə olunmur. Demək, tərkibində “**Gaf**”, “**Çe**”, “**Pe**”, “**Je**” olan hərflər fars əlifbasından daxil olan hərflərdir.

Burada maraqlı bir sual meydana gəlir. Soruşa bilərsiniz, yuxarıda ərəb əlifbasından daxil olan və daha sonra fars əlifbasından əski əlifbaya keçən hərflərə toxunduq, bəs yerdə qalan digər

hərflər hansı əlifbaya məxsusdur? Cavab olaraq qeyd etməliyik ki, **əlif, be, te, cim, dal, zal** və s. hərflər müştərək hərflərdir. Bu hərflər həm fars, həm ərəb, həm də Azərbaycan köklü sözlərdə istifadə oluna bilər.

Məlumdur ki, ərəb dili flektiv dillərə mənsubdur. Hər bir ilk qrammatik forma əksər halda üç, bəzən də dörd samitdən ibarət olan kökə istinad edir. Kökdən daxili fleksiya yolu ilə müxtəlif formalı sözlər əmələ gətirilir. (Məsələn: *ktb kökündən-katib, kitab, məktub, məktəb, kitabə* və s.)

İsim, sifət, say kimi ad qruplu sözlərin yalnız adlıq, yiyəlik və təsirlik halları, əsasən üçhəllili və ikihəllili olmaq üzrə iki növ hallanması, iki qrammatik cinsi (müzəkkər və müənnəs) və üç qrammatik sayı (tək, təsniyə və cəm) vardır.

Ərəb dilində müxtəlif söz birləşmələri vardır. Bunların içərisində ərəb qrammatiklərinin izafət adlandırdıqları uzlaşmayan təyini söz birləşməsi ifadə etdiyi mənə çalarlıqlarının çoxluğu və ərəb dilində geniş işlədilməsi ilə başqa söz birləşmələrindən xeyli fərqlənir. Burada xəbəri ad qruplu söz və söz birləşmələri ilə ifadə edilən ismi cümlələr də çox işlənir. Xəbəri mübtədadan əvvəl gələn cütlərkibli feili cümlələrdə xəbər daim təkdə olur.

Ərəb dilinin yuxarıda qeyd etdiyimiz müəyyən mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, əski yazıda ərəb mənşəli sözləri ayırmaq üçün digər bir qayda nəzərdə tutulmuş sözlərdə hərflərin bir-biri ilə yanaşı istifadəsidir. Məsələn, ərəb mənşəli sözlərdə **cim** və **qaf** hərflərinin eyni sözdə istifadəsi görünməmişdir. Eyni qayda **cim** və **sad** hərflərinə də aiddir. Demək ərəb dilində istifadə olunan الجص (əhəng) sözü ərəb mənşəli deyil.

Ərəb dilində **nun** hərfindən sonra **re** hərfinin işlənməsi də mümkün deyildir. Demək, ərəblərin istifadə etdiyi **nərcis, nərd** sözləri sonradan ərəbləşmiş alınma sözlərdir. Eyni qayda **dal** və **zeyn** hərflərinə də aiddir. Ərəb sözləri yanaşı **zal** və ya **zeyn** hərfi ilə **sin** hərfini də eyni sözdə qəbul etmir. Ərəblərin istifadə etdiyi – تازج (*tazic*) – *təzə* sözü də alınma söz olaraq türkcədən keçmişdir.

Sonradan ərəbləşmiş sözləri müəyyən etmək üçün digər bir qayda isə sözün “illə” –xəstə hərflərlə başlanmasının mümkün olmamasıdır. Yəni heç bir ərəb sözü **vav, əlif,** və **ye** hərfi ilə başlaya bilməz. Ərəblərin istifadə etdikləri bu tip sözlər isə alınma sözlər sırasında yer almaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə S. Əski əlifba, Bakı: Yazıçı, 1987, 265 s.
2. Məmmədov Ə. Ərəb dili. Bakı: Nərgiz, 1998, 188 s.
3. Rüstəmov T. Fars dili. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
4. Əl Müncid. Beyrut çapı. Bakı: Azərnəşr, 1992.

РЕЗЮМЕ

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ АРАБСКОГО И ПЕРСИДСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ДРЕВНИХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЕКСТАХ

Рзаев А.И.

Ключевые слова: старый алфавит, арабский язык, персидский язык, азербайджанский язык

На протяжении многих лет арабские и персидские слова переводились на азербайджанский язык и использовались и в этом языке. Многие арабские слова были изменены на персидские и азербайджанские слова. Это вызвало затруднение в определении происхождения таких слов. Люди, не владеющие в совершенстве арабским и персидским языками, делают ошибки в использовании древних азербайджанских слов и написании их на родном языке

SUMMARY

**DIFFERENTIATING FEATURES OF ARABIC AND PERSIAN ORIGIN WORDS
IN ANCIENT AZERBAIJANI TEXTS**

Rzayev A.I.

Key words: *old alphabet, Arabic language, Persian, Azerbaijani language*

The words that have been taken from Arabic and Persian languages have been used for a long time in our language. Many Arabic words were changed and became Persian and Arabic words. Now it is hard to distinguish the origins of such words. The people who did not know Arabic and Persian languages made mistakes in their writing when they wrote in their native language, in Old Azerbaijani alphabet.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.04.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 82.091

MAARİFÇİ-REALİST EPİK UŞAQ ŞEİRİMİZDƏ MƏKTƏBƏ, MAARİFƏ VƏ ELMƏ ÇAĞIRIŞ MOTİVLƏRİ

RƏSULOVA SEVİNC HƏMİD qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, ped.f.d., doktorant

Açar sözlər: maarifçi-realizm, uşaq ədəbiyyatı, epik şeir, məktəb, maarif, elm

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafında maarifçi-realist mərhələ kimi səciyyələnən XIX-XX əsrlərin qovşağında poeziyada məktəbə, maarifə, elmə çağırış motivləri yalnız lirik əsərlərin çərçivəsi ilə məhdudlaşmır. Zikr olunan mövzu və ideyada maraqlı epik mənzumələr də ərsəyə gəlir. Həmin əsərlərdən Abbas ağa Nazir Qayıbovun “İki qardaş” [6], Cabbar Əsgərzadənin “Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər” [2], Hacı Səyyah Qasımzadənin “Küçə uşaqları, yaxud yetim Həsən” [3], Əlabbas Müznibin “Uşaqlara ibrət” [5] və s. mənzum örnəkləri buna misal göstərmək mümkündür. Bu bədii nümunələr əslində janr etibarı ilə kiçik həcmli poemalardır. Həm də epik növdə olan uşaq poeziyamızın maraqlı nümunələrindəndir.

Əgər lirik şeirlərdə məktəb, maarif və elmin əhəmiyyəti tərənnüm edilir, lirik nəsihət, tərif yolu ilə oxuculara başa salınırsa, epik əsərlərdə müəyyən əhvalatın, həyat hadisəsinin fonunda təlqin edilir. Elə süjet qurulur ki, onun məzmun və siqləti göstərilən mətləb və qayənin diktəsinə yönəlmiş olur. Bunun üçün müəlliflər məqsədli olaraq nəzərdə tutulan ideyanın açılmasına xidmət edən epizod və əhvalatlardan istifadə edirlər.

Abbas ağa Nazirin 1912-ci ildə ayrıca kitabça halında nəşr etdirdiyi “İki qardaş” poemasının süjeti orijinal olsa da, əsərdə folklorun, xüsusilə də xalq nağıllarının güclü təsiri hiss olunur. Süjetin strukturu, hadisələrin motivi və dinamikası realist mövzulu xalq nağıllarını xatırladır. Əsərin poetik təhkiyə axarında da bir nağılvarilik hakimdir. Poema nağılvari bir dillə başlayır. Göstərilir ki, bir məmləkətin padşahının iki oğlu vardır. Böyük oğul Ədhəm nadan, elmdən xəbərsiz, təhsil və oxumaqla arası olmayan bir gəncdir. Elm və mərifətdən uzaq olduğu üçün onda çoxlu mənfi və qeyri-insani sifətlər formalaşmışdır. Şair onu oxuculara belə təqdim edir:

*Kəsbi-üluma yox idi rəğbəti,
Sənəti fəndən çox idi nifrəti.
Zərrəcə tutmazdı xəbər elmdən,
Onda bulunmazdı əsər elmdən.
Bilməz idi mərifətin dadını,
Görməmiş idi ədəbin dadını.
Almaz idi mütləq əlinə qələm,
Yazmaz idi kağıza xətti rəqəm.
Nə oxumaq onda kitabı vərəq,
Əmri-əhəm, şürib, şərəbü əqəq. [6, s.4]*

Sənətkar onu nataraz, məhdud düşüncəli, dayaz fikirli, cahil, əyləncə və yüngül işlərə meyl edən, tənbel, qumara həvəs göstərən bir gənc kimi təqdim edir. Onda olan bütün mənfi keyfiyyətlərin səbəbi isə onun elmdən və təhsildən uzaq düşməsi, məktəbə, maarifə rəğbət göstərməməsi ilə əlaqədardır.

Kiçik qardaş Ədhəm isə əksinə məktəbə, elmə sonsuz həvəs göstərən, dərslərində böyük uğur qazanan, işi-gücü kitab oxumaq, elm və sənət öyrənmək olan ağıllı bir şahzadədir. Elmə rəğbət və fəzilət onda kifayət qədər müsbət insani cəhətlər formalaşdırmışdır.

Böyük qardaş Ədhəm vəliəhddir və özünü gələcəyin hökmdarı kimi düşünür. Elm öyrəndiyi, bu yolda əzab-əziyyətə qatlaşdığı üçün kiçik qardaşı Əkrəmə tənə, rixənd edir. Onun fikrincə:

*Elm nə lazım dəxi şahzadəyə,
Dərdü qəmi qüssədən azadəyə.
Qoy oxusun elmi vəkilü vəzir,
Elmi nə hacət oxuya şah, əmir.
Elm oxuyubdur atanız şah məgər?
Varmı onun şahlığına bir zərər?* [6, s.5]

Doğrudan da, ölkənin padşahı da elmsiz, maarif və mərifət işığından məhrum bir kəsdir. Elə buna görə də ədaləti, insafı, insanlığı atıb, zülm və cahillik yolunu tutmuşdur. Onun zülmkarlığını, ölkədə törətdiyi rəzalətləri, faciələri göz önünə gətirən müəllif xatırladır ki:

*Ədl ilə abad olur məmləkət,
Zülm ilə bərbad olur səltənət.
Elm ilə məmur olur dəhrlər,
Cəhl ilə viran olur şəhrlər.* [6, s.7]

Zülmkarlıq o həddə çatır ki, xalq dözməyib üsyan qaldırır. Padşah və onun ailə üzvlərini məmləkətdən qovur. Bu iki qardaş: Ədhəm və Əkrəm ayrı-ayrı ölkələrə gedib çıxırlar. Əkrəm öz elmi, biliyi və fərasəti sayəsində təsadüfən gedib çıxdığı məmləkətdə adi çəkməçi şagirdliyindən tacir, vəzir, nəhayət, şah mərtəbəsinə qədər yüksəlir. Böyük qardaş Ədhəm isə müxtəlif ölkələri, şəhərləri gəzir, səfil və rəzil həyat keçirir. Nəhayət, gəlib qardaşı Əkrəmin şah olduğu ölkəyə çıxır. Ehtiyac onu oğurluq etməyə, yəni cinayətə gətirib çıxarır. Onun oğru və cinayətkar olduğu xəbərini təsadüfən Əkrəm bilir. Ancaq bu adamın öz qardaşı Ədhəm olduğunu əvvəl bilmir. Sorğu-sual zamanı Ədhəmi tanıyır. Özünün də kim olduğunu ona bildirir. Ədhəm yalnız indi Əkrəmin bu mərtəbəyə elmi və biliyi sayəsində yetişdiyini, oxuyub elmlə bir şəxs olmağın faydasını anlayır. Qardaşından üzr istəyir. Başına gələn çoxlu sayda fəlakət və faciələrin elmsizlik olduğunu etiraf edir və deyir:

*Elm səni şah eylədi aqibət,
Cəhl məni eylədi heyvan sifət.* [6, s.13]

Bu beyt əslində əsərin əsas ideyasını ifadə edir. Məsənavi formasında qələmə alınmış poema aydın və rəvan bir poetik təhkiyə ritminə malikdir. Balaca oxucuların zövq və maraqlarını oxşayır. Əsərdə atalar sözlərindən də yerli-yerində istifadə edilir. Məsələn: “Yoldaş yoldaş ilə tən gərək, Olmasa tən araları gen gərək”; “Dağ yıxılar olsa əgər ittifaq”; “Leyk yanar qurunun oduna yaş”; “Vədə günü yoxdu əcəldən pənah” və s.

Cabbar Əsgərzadənin “Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər” poemasının mövzusu yeni üsullu məktəbdə təhsil alan şagirdlərin həyatından götürülmüşdür. Əsərin əsas qəhrəmanları məktəbli oğlan Ənvər və onun şagird yoldaşlarıdır. Ənvər zirək, çalışqan, daim oxumaq barədə fikirləşən, oxumağı boş-boş gəzməkdən, oynamaqdan üstün tutan ağıllı bir məktəblidir. Onun şagird yoldaşları isə əksinə tənbədlilər, iş-gücləri oynamaq və gəzməkdir. Müəllimin verdiyi tapşırıqları yerinə yetirmək əvəzinə ya oynayır, ya da vaxtlarını mənasız gəzintilərə həsr edirlər. Onlar Ənvəri də dərslərinə hazırlaşmaqdan çəkindirmək istəyir, oynamağa və gəzintiyə çağırırlar. Lakin Ənvər onların sözlərinə qulaq asmır. Nəticə imtahanda bəlli olur. Zəkali Ənvər müəllimlərin qarşısında uğurla imtahan verir, “beş” qiymət alır. Müəllimlər onu tərifləyir. Onun şagird yoldaşları isə sorğu-suallara yaxşı cavab verə bilməyib xəcalət çəkirlər. Həm valideynlərinin əziyyət və xərcini puça çıxarırlar, həm də müəllimlərinin tənə və danlağına tuş gəlirlər. Özləri də mənən əziyyət çəkirlər. Bununla müəllif yaxşı oxumağın həmişə insana şərəf və ucalıq gətirdiyini uşaqlara başa salmaq istəyir.

“Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər” orijinal struktur-kompozisiya quruluşuna malikdir. Əsər janr baxımından lirik-epik poemadır. Çünki burada həm lirik ovqatı ifadə edən parçalar, həm də əhvalatlar vardır. Lirik parçalar təbiət təsvirlərindən, Ənvərin və onun sinif yoldaşlarının əhvali-

ruhiyyəsini ifadə edən lirik təəssürlərdən və nəğmələrdən ibarətdir. Əsərdə dolğun, canlı təbiət təsvirləri ilə uşaqların məktəb həyatı maraqlı bir şəkildə qovuşdurulmuşdur. Bu, poemanın ruhuna bir şuxluq, nikbin ovqat, şənlik və tərəvət təlqin edir. Poema dolğun bir təbiət təsviri ilə başlayır:

*Sabah oldu, banladılar xoruzlar,
Oxudu bağçada bülüllər, quşlar.
Günəş çıxdı, işıqlandı bağçalar,
Civildəşib uçuşdular sərçələr.
Çoban sürdü qoyunları otlağa,
Quzular mələyib dırmandı dağa.
Mehriban analar sevib oxşayır,
Bu növ ilə cocuqları oyadır.* [2, s.4]

Bu peyzaj lövhəsindən sonra ananın oğlunu oyatması ilə bağlı lirik hissə gəlir. Ana oğlunu bu cür nəvazişlə, səmimi bir poetik dillə oyadır və dərsə getməyə sövq edir:

*Sübh açılıb, can oğlum,
Ayıl uyğudan, oğlum!
Oxur quşlar, bülüllər,
Açıb bağçada güllər,
Yaşıllaşmış sünüllər.
Sübh açılıb, can oğlum,
Ayıl uyğudan, oğlum!
...Dur çayını içgilən,
Formaların geygilən,
Məktəbə tez getgilən.
Sübh açılıb, can oğlum,
Ayıl uyğudan, oğlum!
Oxumağa həvəs var,
Dərsini eylə əzbər,
Müəllimin inciyər ...* [2, s.5]

Göründüyü kimi, şair poemanı 11 hecalı, məsnəvi formasında qafiyələnən peyzajla başlayır. Ananın yatan oğlunu durğuzub məktəbə göndərmək istəyi ilə bağlı parçada isə 7 hecalı, nəqəratlı nəğməyə keçir. Çünki mətləbi bu cür səmimi ifadə etmək poetik cəhətdən daha təsirlidir. Bu formada ana-oğul münasibətlərini daha gözəl və təbii şəkildə təcəssüm etdirmək mümkündür.

Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, bu cür növbəli təsvir poemada bədii mətnin bütün kompozisiya və sisteminə aiddir. Yəni sənətkar növbəli şəkildə mətnin bir hissəsini 11 hecalı məsnəvilərlə verir. Bu, əsasən, təbiət təsviri və əhvalatların söyləndiyi hissələrə aiddir. Digər hissələri isə 7 hecalı şeir parçaları ilə təqdim edir. Bu, obrazların bilik, hiss və təəssürlərinin ifadəsi zamanı özünü göstərir. Sonda isə “Ötüşək, ay quşlar, bülüllər! Yürüşək, ay quşlar, bülüllər!” - nəqəratı ilə müşayiət olunan 7 bəndlik 9 hecalı mahnı verilir. Uşaqların dilindən verilən bu mahnıda deyilir:

*Bilmərik yavalıq, tənbəllik,
Etmərik, şuluqluq, dəcəllik.
Məktəbdə eylərək bir şənlik.
Ötüşək, ay quşlar, bülüllər!
Gülüşək, ay quşlar, bülüllər!* [2, s.13]

Belə bir orijinal kompozisiya sistemi haqqında danışdığımız lirik-epik poemaya bir mükəmməllik və dolğunluq məziyyəti aşılayır. Onun sənətkarlıq baxımından da səviyyəli təsir bağışlamasını təmin edir.

H.S.Qasımzadə Səyyahın “Küçə uşaqları və yaxud yetim Həsən” poemasında üç tip obrazlar silsiləsi ilə rastlaşırıq: yetim Həsən, Uçitel və küçə uşaqları (Qulu, Topal Nəbi, Əhəd, Cəbi, Zəki,

Rəcəb, Səfər və b.). Sənətkar süjeti belə bir əhvalat üzərində qurur: On yaşlı oğlan Həsənin atası Məhərrəm vəfat edir. Yetim, kimsəsiz və ac-yalavac qalan Həsən səfil güzəran keçirir və gözə-gözə gəlib şəhərdə yeni üsullu məktəbin həyatına çıxır. Məktəb uşaqları onu görüb əhvalı ilə tanış olur, bu barədə öz müəllimlərinə xəbər verirlər. Şairin “Uçitel” adı ilə təqdim etdiyi müəllim Həsəni pulsuz olaraq məktəbə qəbul edir. Həsən bir neçə ilə həmin məktəbdə təhsil alır və nəhayət, orta təhsilini tamamlayır. Daha sonra isə qoca Uçitelin maddi köməyi və himayəsi ilə ali məktəbi də bitirir. Yaxşı bir həkim olub millətinə xidmətə başlayır. Hörmət-izzət sahibinə çevrilir. Vaxtilə sözə baxmayıb dərstdən qaçan, yaxşı oxumayan küçə uşaqları isə böyüdükdən sonra kasıb, hörmətsiz, tüfeyli, cahil şəxslərə çevrilirlər. Biri iris satır, biri naxırçılıq, biri nökrəçilik edir, biri qəlyan çəkib veyil-veyil gəzir və s.

Əsərdə müəllif Uçitel obrazının şəxsində mərhəmətli himayədar, vətən övladlarını sevən, onların qayğısına qalan humanist ziyalı surəti yaradır. Həsən isə ağıllı və zəkali, elmə, maarifə rəğbət göstərən bir insan olduğundan müəlliminin etimadını doğruldur. Həm özü, həm də cəmiyyət üçün gərəqli bir şəxsə çevrilir. Həsən obrazını küçə uşaqları ilə müqayisəli şəkildə təqdim etməklə şair təhsil və elmin faydasını gənc nəslə başa salmaq məqsədi güdür.

Burada bir məsələyə də toxunmaq lazım gəlir. XX əsrin əvvəllərində ədəbi təsərrüfatımızda “böyükələr üçün” ədəbiyyatda da yetim uşaqların taleyini və həyatını əks etdirən şeirlərlə üzləşirik. H.Cavidin “Kiçik sərsəri”, “Öksüz Ənvər”, C.Cabbarlının “Qürub çağı bir yetim” və s. şeirləri bu qəbildəndir. Həmin poetik nümunələrdə mənzərə tamamilə kədərli və hüznlüdür. Çünki burada təsvir olunan yetim cocuqlara nə bir kömək edən, nə də iltifat göstərən vardır. Onlar bədbəxt, zavallı, kimsəsiz və carəsiz bir vəziyyətdədirlər. Taleləri, yaşayışları oxucunun qəlbini ağrıdır, məyus edir. Lakin H.S.Qasımzadənin haqqında söhbət açdığımız uşaq əsərində mənzərə bu cür qəlbi göynədən bir məcrada deyildir. Yetim Həsənin atası xəstəlikdən ölsə də, onu himayə edən tapılır. Uçitelin insanpərvərliyi və yardımı ilə Həsən oxuyub fərdi və sosial faciədən xilas olur. Beləliklə, müəllif süjetə nikbin bir ovqat aşılayır. Poemanı nikbin, əhvali-ruhiyyəni şad edən bir sonluqla yekunlaşdırır. Əlbəttə, bu uşaq əsərlərinin daha çox nikbin finalla bitirilməsi ənənəsinə uyğundur. Belə ki, uşaq yazıçıları kiçik oxucuları həyatın müəyyən kədərli, qorxulu, məyusedici hadisələri ilə tanış etsələr də, daha çox hallarda süjeti fərəhli, qəlbə ruh və sevinc verən sonluqlarla başa çatdırmağa çalışırlar. Məqsəd kiçik oxucuları məyus etməmək, onları həyatın dəhşətləri ilə qorxutmamaqdır. A.Şaiqin ilk dəfə “İkinci il” (1908) dərslində çap olunan “Yetim” şeirində də biz bunun şahidi oluruq.

“Küçə uşaqları və yaxud yetim Həsən” poeması müxəmməs formasında qələmə alınmışdır. Müxəmməsdəki misralarda hecaların sayı 14-dür. Əlbəttə, belə çoxhecalı misralar uşaqları yorur və onların zövqünə uyğun deyil. Bunu anlayan müəllif bütün mətn boyu misraları iki yerə bölmüş ($7+7=14$), daha doğrusu, bədii mətni yarım-misralar şəklində vermişdir. Bu, əsərin kiçik oxuculardan ötrü oxu və dərk etmə imkanlarını xeyli asanlaşdırmışdır. Əsərin sonunda “Uşaq atalarına” sərlövhəli kiçik epiloq verilir. Müəllif burada müsəlmanların “elmü maarifi” tərk etdiklərini, geridə qalıb tənəzzülə uğradıqlarını xatırladır. Valideynləri öz övladlarını oxutmaq yolunda səy və qeyrət etməyə çağırır. Millətin aqillərinə, başbilənlərinə, imkanlılarına müraciət edərək yazır:

*Ey millətin aqilləri,
Ey möhtərəm əyanımız.
Ətfal acdır küçədə,
Nərdə qalıb ehsanımız?
Məhbusdan min qat betər
Ömr eyləyir nikvanımız.
Neyçün məkatib açmırıq,
Yoxmu buna imkanımız?
...Zillətdə bizdən başqa yox,*

*Diqqətli baxsan hər yərə.
...Arş, elmə doğru yol yürü
Basəmər ol, salam, oyan...*[3, s.14]

Ə.Müzəbbin “Uşaqlara ibrət” poeması 1911-ci ildə, yəni böyük satirik şairimiz M.Ə.Sabirin vəfat ediyi ildə ayrıca kitabça şəklində nəşr edilmişdir. Kitabçanın üz qabığında belə bir qeyd verilmişdir: “Sabirin yadigarına ithaf”. Bu qeyddən bəlli olur ki, şair uşaqlardan ötrü qələmə aldığı bu poemanı Sabirin kiçik yaşlı oğlu Məmmədsəlimə ithaf etmişdir.

Əsərin adından da göründüyü kimi, poema ibrətamiz bir süjet üzərində qurulmuşdur. Mövzu, məzmun və ideya da ibrətamiz çalarlara malikdir. Poemanın əsas ideya xətləri bunlardır: nadinclik, biədəblik, eybəcər xarakter uşaqları pis rəftar və davranışa sövq edir; yaramaz, ləyaqətsiz davranış həm başqalarına, həm də insanın özünə ziyan gətirir; pis əməl nəticədə məyusluq, yaxşı əməl isə fərah doğurur; yaramaz işlər görmək insanın özünə cəza və fəlakət gətirir; köhnə məktəblər (mollaxanalar) indi təlim-tərbiyə üçün yaramır; mollaxanadakı nə təlim üsulu, nə təlim vasitələri, nə də təlimçi (molla) zamanın ruhuna müvafiq deyil; əsl, mütərəqqi təhsil və tərbiyə ocağı yeni üsullu (“üsuli-cədid”) məktəblərdir və s.

Göstərilən ideya və mətləbləri sübut etmək və kiçik oxuculara çatdırmaq üçün müəllif “ideyadan süjetə” prinsipi əsasında süjet qurur. Süjetdə nəzərdə tutulmuş ideyanın təlqinində xidmət edən epizodlar yaradılır və onlar üzvi şəkildə bir-biri ilə əlaqələndirilir. Sənətkar bunun üçün poemadakı hər bir epizoda ayrılıqda ad verir. Yəni süjeti epizodlar üzrə bölüşdürür. Məsələn: “Nadinclik”, “Ataların balalar üçün çalışması”, “Uşaqların məktəbə verilməsi”, “Kənd məktəbinin fəidsizliyi”, “Ana dili oxumamağın nəticəsi”, “Uşaqların məktəbdən qaçması”, “Həmidin qıçı sınması və Zeynalın donu cırılması”, “Həmid ilə Zeynalın üsuli-cədid üzrə oxumaları” və s.

Əsərin əsas qəhrəmanları Həmid və Zeynal adlı iki oğlan uşağıdır. Onlar nadinc, dəcəl, ədəbsiz uşaqlardır. Cürbəcür pis işlər görür, ona-buna sataşır, ziyan vururlar. Qonum-qonşunu boğaza yığırlar. Atalarını da cana doyururlar. Axırda ataları bu qərara gəlir ki, onları mollaxanaya qoysun. Bəlkə, burada oxuyub ədəb, mərifət kəsb edələr. Amma mollaxanada xoşagəlməz, bezdirici, cansıxıcı bir mühitlə qarşılaşırlar. Molla tez-tez onların ayaqlarını falaqqaya salıb döyür, onlara öz şəxsi təsərrüfat işlərini gördürür. Molla həm də rüşvətxordur, onlardan müxtəlif hədiyyələr gətirməyi tələb edir. Bununla belə, uşaqlara heç nə öyrətmir. Öyrətdiyi yalnız “Quran”dan bəzi surələr, qiraət və Sədinin “Gülüstan”ıdır. Ancaq bu kitablar uşaqların öz dillərində olmadığından heç nə anlaya bilmirlər. Atalarının ısrarına baxmayaraq oraya getmirlər. Ataları indi də onları “üsuli-cədid” məktəbinə göndərir. Hər iki uşaq burada verilən təhsili, yeni üsullu maarif ocağındakı mühiti bəyənirlər. Məmnuniyyətlə burada qalıb oxuyurlar. “Üsuli-cədid” məktəbini bitirdikdən sonra ali təhsil dalınca gedir, biri oxuyub “injener” (mühəndis), digəri isə həkim olur. Beləliklə, yeni tipli məktəb bu ədəbsiz, yaramaz əmələ malik uşaqların həm xarakterini dəyişir, həm də onları cəmiyyətdə hörmətli, nüfuzlu şəxslərə çevirir. İstər mənəvi, istərsə də maddi cəhətdən xoşbəxtliyə qovuşdurur. Bu barədə əsərdə deyilir:

*İkisi zamanəyə dair,
Oxuyub elmlər olub mahir.
Birisi injener, birisi həkim.
Oldular, tapdılar nüfuzi-əzim
Aldılar çoxluca məvaciblər,
Həzz ilə sürdülər gözəl günlər.
Çəkməyib bir qədər iki bizar,
Oldular ən birinci sərvətdar.* [5, s.15]

Şair mollaxanadakı təhsil sistemilə “üsuli-cədid” məktəbindəki təhsil sistemini konkret əhvalatın, Həmid və Zeynal kimi uşaqların münasibəti fonunda müqayisə edir. Təbii ki, labüd olaraq üstünlüyü ikinciyyə verir. Eyni zamanda millət balalarına məktəb və elmin əhəmiyyətini anlatmağa çalışır.

Beləliklə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində poeziyada məktəbə, maarifə və elmə çağırış motivləri uşaq ədəbiyyatında aparıcı xətlərdən birini təşkil edirdi. Əlbəttə, bu zamanın aktual tələbi idi. Uşaqlar üçün şeirlər yaradan istedad sahibləri bu tələbi aydın dərk edir və ona məhsuldar şəkildə reaksiya göstərirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. "Dəbistan" jur. (1906-1908)
2. Əsgərzadə C. Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər. İrəvan: mətbəeyi - Kultura, 1913.
3. Qasımzadə H.S. (Səyyah). Küçə uşaqları və yaxud yetim Həsən. Bakı: "Məktəb" in elektrik mətbəəsi, 1916.
4. "Məktəb" jur. (1911-1920)
5. Müznib Ə. Uşaqlara ibrət. Bakı: Orucov qardaşları, 1911, 16 s.
6. Qayıbzadə N.A. İki qardaş. Tiflis: Şirkət, 1912.

РЕЗЮМЕ

МОТИВЫ ПРИЗЫВА К ОБРАЗОВАНИЮ, ШКОЛЕ И НАУКЕ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ДЕТСКОЙ ПОЭЗИИ

Расулова С. Г.

Ключевые слова: просветительский реализм, детская литература, эпическая поэзия, школа, образование, наука.

Вторая половина XIX начало XX века является этапом образования и начальной стадией развития азербайджанской детской литературы. В этот период было создано большое количество как лирических, так и эпических произведений для детей. Одним из основных направлений идей в этих работах является идея призыва к школе, образованию, науке.

В статье рассматриваются примеры эпической поэзии из литературных произведений, написанных на эту тему, и исследуется указанный период.

SUMMARY

THE MOTIVES OF THE CALL TO SCHOOL, EDUCATION AND SCIENCE IN THE EDUCATIONAL REALISTIC EPIC CHILDREN'S POETRY

Rasulova S.H.

Key words: educational-realism, children's literature, epic poetry, school, education, science

The second half of XIX - early XX century is a stage of education and the initial stage of development of Azerbaijani children's literature. During this period, a large number of both lyrical and epic works for children were created. One of the main directions of ideas in these works is the idea of vocation of school, education, science.

In the article, we turned the works into the subject of study of examples of epic poetry for children, written on this topic, into the object of study during the specified period.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	10.07.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 82.09

YAZILI ƏDƏBİYYATDA UŞAQ NAĞILLARI

BABAYEVA AYNURƏ NİZAMİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Folklorşünaslıq ETL, baş laborantFemida278@mail.ru*Açar sözlər: nağıl, folklor, yazılı ədəbiyyat, janr, mövzu.*

Dinamik sosial və texniki inkişafın tüğyan etdiyi müasir dünyada nağıl, fantastika və möcüzələri qəbul edən insan müxtəlif fikirləri – reallığı və təxəyyülü özündə bir vəhdət şəklində birləşdirməyi bacarır. Qəddarlaşan, eqoizmin çoxaldığı bu dünyada məhz nağıllar xüsusi səylə mənəviyyatın ən yüksək prioritet olduğunu vurğulayır. Bu nağıllar vasitəsilə qaçaq və qovhaqovdan yorulan insan real dünyadan qopub al-əlvan obrazlarla xeyir və mərhəmət dolu xəyal dünyasına səyahət edə bilər. Nağılın möcüzə dolu virtual aləmi bəşəriyyəti utopiyaya, harmoniyaya səsləyir, gündən-günə çirkəbə batan dünyadan, reallıqdan qaçmağa, şüuraltı ruhən sakitləşməyə səbəb olur. İnsan psixikasının dərin qatları rəşional düşüncə vasitəsilə aşkarlanı bilməz. Lakin nağıl, mif, əfsanə, pırtçalar insan psixikasının dərinliyinə enərək insanın daxili aləminə təsiretmə və aşkarlama gücünə malikdir.

Bu gün dünyada yazılan müəllifli nağıllar öz məqsədinə sadiq qalaraq müxtəlif xalqların tələb olunan bir ədəbi nümunəsi kimi uşaqların tərbiyəsində və psixoloji, sosioloji inkişafında xüsusi rol oynayır. Bu nağıllarda forma və janr xüsusiyyətləri, mövzu və üslub baxımından bir çox dəyişikliklər baş vermişdir. Ənənəvi nağıl qəhrəmanları və motivləri statuslarını itirməsələr də, mifoloji, satirik, fantastik, utopik cərəyanların təsiri ilə mövzu və üslub müxtəlifliyi qazanmış və bugünkü təkamülünə çatmışdır.

Məhz XVII əsrin sonlarından etibarən yazıçı və şairlər uşaqlar üçün nağıllar yazmağa başlamışlar. Uşaqlara həsr edilmiş ilk yazılı bədii nümunəni fransız şair və tənqidçisi Şarl Perro qələmə almışdır. Onun ilk uğuru "Anam Qız Xatunun nağılları və ya keçmiş zamanlardan ibrətli əhvalat" adlı bədii əsəri olmuşdur. Əsər onun oğlu Darmannurun adı ilə nəşr etdirilmişdir.

Perro öz nağıllarında xəlqiliyi qorumuş, antik ənənəbazlığa qarşı çıxmışdır. O, bununla əsərlərdə – nağıllarda əxlaqi, tərbiyəvi, ibrətamiz, didaktik fikirlərin mütləqliyini xüsusilə vurğulamışdır.

Deməli, ilk müəllifli nağılların məqsədi (Ş.Perro, Qrimm qardaşları, H.Andersendən başlayaraq) yazılı ədəbiyyata, ənənəvi nağılın və nağıl süjetinin ruhunu qoruyub saxlamaqla, yeni çalarlar qatmaqdır. Yeni çalarlar dedikdə biz üslubi xətalər, bəzi zorakılıqları, lazımsız açıq-saçıq səhnələri anlayırıq. Beləcə, doğma və yad, pis və yaxşı, xeyir və şər arasındakı sərhəd daha da qətiləşdirilir.

Düzdür, Azərbaycan ədəbiyyatında hələ XII əsrdən başlayaraq, yəni klassiklərin yaradıcılığında uşaqların inkişafına, təlim-tərbiyəsinə yönəlmiş bu tipli bədii nümunələrə rast gəlinir. Məsələn, Nizami Gəncəvinin “Zalım padşah və qoca”, “Meyvəsətanla tülkünün nağılı”, “Yaralı uşağın dastanı”, “Sehrli saz”, “Simnarın əhvalatı”, “Çoban və üzük”, “Bayquşların söhbəti”, “Bülbül və qızılquş” hekayələri, M.Füzulinin “Söhbətül-əsmar” (Meyvələrin söhbəti), A.Bakıxanov “Tülkü və qoyun”, “Qurd və ibliz”, “Yersiz ıftixar” təmsilləri, Qasım bəy Zakirin “Sədaqətli dostlar”, “Aslan, qurd və çaqqal”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” təmsilləri, S.Ə.Şirvaninin “Aslan və iki öküz”, “Xoruz və çaqqal”, “Siçan balasının sərgüzəşti”, “Maral”, “Dəvə və balası” təmsilləri, M.Seyidzadənin “Nərgiz”, “Ceyran”, “Şah və

xidmətçi”, “Səbayel gözəli” mənzum nağılları, A.Şaiqin “Sehrli üzük”, “Zalım padşah və əkinçi”, “Sultan Səncər və qarı” mənzum nağılları, S.S.Axundovun “Qorxulu nağılları” və s. öz mövzuları, ibrətamizliyi, tərbiyəviliyi ilə bərabər dili və poetikliyi ilə də uşaqların diqqətini cəlb etmişdir.

Keçmişdə uşaqlar möcüzəyə inanırdılarsa, bu gün artıq onların böyük əksəriyyəti uçan xalça, sehrli üzük, möcüzəvi alma kimi məfhumlara inanmır. Buna görə də müasir nağılların motivi və məqsədi eyni olsa da, reallıqdan qaynaqlanan hadisələrə, elementlərə ehtiyac duyulur. Buna görə də müasir nağıllar özündə folkloru, fəlsəfəni, pırıqanı cəmləsə də, dramatik və poetik ifadələrdən bir qədər uzaqlaşmışdır. Əsas mahiyyətini qoruyaraq xeyir və şər mubarizəsini əks etdirən müəllifli nağıllar tarixi, ibrətamiz, psixoloji, sosioloji cəhətdən modifikasiya oluna bilər. Sehrə inanmayan cəmiyyət və onun yetirməsi olan uşaqlar artıq fantastikaya meyilləndiyi üçün dünyada fentezi (fantaziya) üslubunda yazılan nağılların sayı çoxalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, üslubundan, janr xüsusiyyətindən asılı olmayaraq, yeni nəslin tərbiyəsində vətənpərvərlik, mərhəmət, ədalət kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün uşaq nağıllarının böyük rolu var. Çünki nağılların dili uşaqlar üçün anlaşılan, qəbul edilən bir formada. Doğru seçilmiş təhkiyə üslubu isə uşaqların diqqətini cəlb edə, maraqlandıra bilər. Deməli, bu halda uşaq ədəbiyyatı tərbiyəli və ağıllı nəslin böyüməsi üçün böyük bir qüvvəyə çevrilir. Bu qüvvə uşaqları təəccübləndirərək öyrədir. Bu təəccüb əsasında yaranmış təəssüratlar isə insan ruhunun tənzimlənməsinə, saflaşmasına imkan yaradır. F.Şiller əbəs yerə demir ki, söz oyunu olan nağıl insanın reallığını və istəklərini ifadə edir. Yəni bu gün yaranmış nağıllar hazırkı cəmiyyətin reallığını, gündəmdə olan problemlərini açıqlayır. Buna görə də müasir dövrün nağılı folklor, mif və oyun kontekstində rəşional düşüncəyə sığmaqla yanaşı, simvolun imkanlarından istifadə edərək müasir subyektiv varlığın mahiyyətini açma gücündədir.

Süjetini folklordan götürərək nağıl yazan yazıçı və ya şairlər insan, xüsusən də uşaq psixologiyasını dərindən bilməlidirlər. Çünki son zamanlar psixologizm, introvertliyə meyil zamanın bir tələbatı kimi bütün yaş hədlərinin maraq dairəsinə daxildir. Müasir müəllif nağıllarının özəl bir xüsusiyyəti olan introvert dialektikası süjetin inkişafı boyu ayrı-ayrı ekzistensial fraqmentləri daxilən birləşdirir. Yəni bədiiiliklə yanaşı, fəlsəfilik qazanır. Müasir nağılların əsas məqsədlərindən biri də uşaqların (eləcə də, böyüklərin) psixoloji problemlərinin həllidir. Məsələn, qəzəb, itki, yalan, qorxu, xəyanət, aldadılma və s. mövzulara həsr olunmuş nağıllarda uşaqlara çıxış yolu, problemin həlli yollarını göstərməyə çalışılır.

Bu tədqiqat işi müasir Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış müəllifli nağıllara həsr edilmişdir. Burada şifahi xalq ədəbiyyatının nümunəsi olan nağıllarla yazılı ədəbiyyatdakı nağıllar arasında paralellər aparılmış, onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri tədqiq və təhlil edilmişdir.

Azərbaycan ənənəvi nağılı folklordan qaynaqlanan obrazların xalq yumorunu, qeyri-adi macərələri, sehirli dolu hadisələri özündə əks etdirir. Milli ruhu və fikrin daşıyıcısı olan bu nağıllar milli düşüncənin poetik və bədii ifadəsinə çevrilir. Yeni doğulmuş körpələrimiz ilk günlərindən xalq ədəbiyyatı nümunələrini (layla, oxşama, nağıl və s.) eşidir və böyüdükcə bu nümunələrin daxili mahiyyətini dərk etməyə çalışırlar. Uşaqlar ilk zamanlar hər hansı bir materialı proses, hadisə kimi qavrayırsa, artıq sonralar diqqətlərini onlarda təbliğ və təlqin olunan fikirlərə yönəldirlər.

Müəllifli nağıllar nəsr, nəzm və dramaturgiyada hadisələrin sehrli, fantastik və ya alleqorik inkişafını, mənəvi-əxlaqi, estetik problemləri əks etdirən orijinal süjet və obrazları özündə birləşdirən ədəbi janrdır.

Mövzu cəhətdən müəllifli nağılları aşağıdakı kimi bölmək olar:

1. Daha çox ədəbi-bədii janr nümunələrinin qanunları istiqamətində inkişaf edən və özünəməxsus lirikliyi, dramatikliyi əks etdirən müəllifli nağıllar.

Bu nağılların mövzusu daha çox real həyatdan götürülmüş və həqiqəti əks edir. Bölünür: Vətən sevgisini təbliğ edən, uşaqların yaşamını təsvir edən dialektik, psixologizm dolu nağıllar öyrədici, nəsihət xarakteri daşıyır.

2. Müəllif düşüncəsinin məhsulu olsa da, folklor, mif, ənənəvi nağıl süjet və obrazları əsasında yaranan müəllifli nağıllar. Bu nağıllarda milli nağıl motivlərindən istifadə, xalq nağıllarının təhkiyə forması qorunulur, emosiya və hisslərin zənginliyi müşahidə olunur. Bu nağıllar tərbiyəvi xarakter daşıyaraq xalqın mənəvi təcrübəsini, idealını, ümidini, insan varlığının həmişə mövcud olan problemlərini əks etdirir.

Deməli, bütün xüsusiyyətləri ilə birgə nağıl bir eyhamdır, bir ibrətdir, bir nəsihətdir.

Şifahi nağıllarda əsasən xeyir və şər, yaxşı və pisin mübarizəsi əks olunur. Müəlliflə birgə oxucuların (uşaqlarla bərabər böyüklər də) sevimli qəhrəmanı və bu qəhrəmana zidd zalımın (əsasən mifik obraz) mövcudluğu uşaqları xəyal dünyasına aparır. Bu dünyada öz qəhrəmanları ilə çiyin-çiyinə əzmlə döyüşür, mübarizə aparır və yaxud məhz özlərini qəhrəmanın yerinə qoyurlar. Müəllifli nağıllarda isə bu hal mütləq deyil. Müəllifli nağılların obrazları psixologizmlə, daxili təlatümlərlə daha zəngindir. Bu səbəblə də fərqli rəng, çalar qazana bilirlər. Nəql olunan bu müəllif nağıllarının əsasən sosial və ümumbəşəri mövzulardan bəhrələndiklərini görürük. Bu mövzuları – uşaq davranışı normalarının müəyyənləşdirməsinə xidmət edən sosial və etik problemləri müəlliflər uşaq dərkinə uyğun şəkildə açıqlamağa çalışırlar.

Müəllifli nağıllarla xalq nağıllarının müqayisəli metoddan istifadə edib araşdırarkən aydın oldu ki, onlar arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlər mövcuddur.

Oxşar xüsusiyyətləri:

- nağıl süjeti;
- folklor deyimlərindən istifadə;
- xalq dili;
- nağıl personajları;
- xeyir və şər mübarizəsi;
- yumor;
- hiperbola;
- xəlqilik.

Fərqli xüsusiyyətləri:

- yumorla bərabər, müəllif nağıllarında bir ironiya, sarkazm verilir;
- xalq nağıllarının əsas xüsusiyyəti olan xeyirin şər üzərində qələbəsi müəllif nağıllarında ikinci plana keçir, müsbət qəhrəman obrazı zəifləyir;
- hadisələrin təsvirində kiçik detalların təsvirinə üstünlük verilməsi;
- xalq nağıllarında hadisələrə yanaşma ümumdürsə, artıq müəllif nağıllarında bu proses individualdır;
- xalq nağılları sərhədləri konkret ağ və qaranı təsvir edirsə, müəllif nağılları orta bir məfhumun mövcudluğunu əks etdirməyə çalışır;
- müəllif nağıllarında xalq nağıllarından fərqli olaraq personajları daha canlı və hissiyyatlı təqdim edir;
- müəllif nağıllarında müəllifin şəxsi təsiri bəlli olur.

Bütün bu əlavələrlə müəlliflər insan xarakterinin müxtəlifliyini, zənginliyini göstərməyə çalışırlar.

Müəllifli nağıllar mövzu genişliyi ilə seçilirlər. Düzdür, bu gün dünyada belə konkret bir tipologiya verilmir. Çünki bu janr hələ də inkişaf yolundadır və əlavələri də çoxdur. Lakin biz hal-hazırda Azərbaycanda mövcud yazılı nağılların əsasında tipologiya qurmağa çalışacağıq.

1. Məişət nağılları. Mövzusu gündəlik həyatdan götürülən bu nağıllardan uşaqlara pozitif enerji keçir. Qəhrəmanı elə adi uşaqların özləridir. Təsvir olunan şən zarafatlar, situasiyalardan

çıxma bacarığı uşaqların gündəlik həyatının rəngli tərəfləridir. Atalar sözləri və məsəllərdən istifadə uşaqlar üçün öz milli folklorunu dərk etmə vasitəsidir. Tərbiyəvi və şəxsiyyətyönlü bu nağıllar uşaqlarda sağlam düşüncəni, milli mənəvi dəyərlər sistemini inkişaf etdirir.

Məişət nağıllarında verilən real faktlar vasitəsilə yazıçı nağıl və uşaq arasında möhkəm bir bağ qurur. Yəni uşaq üçün bu yazılanlar xəyali bir yaşamı yox, məhz onların əli çatmayan bir aləmin qəhrəmanı olduğunu aşılrayır.

Zahid Xəlilin “Oynağan qız” [5], Qəşəm İsabəyli “Duqqu, Cuqqu, Qızıl və başqaları”, “Kafir”, “Abdul əmi”, “Əriştə”, “Bir fincan kompot”, “Talvarda bir gecə” [4], Rafiq Yusifoğlunun “Babanın kəpənəyi”, “Yer fırlanırsa”, “Qumru yuvası və babanın yeni nəvələri”, “Sərxanın sirri”, “Qubaja”, “Gilənar mürəbbəsi”, “Keşikçi qapı”, “Bu sürü kimindir?”, “Pult”, “Şokoladlı portret”, “Fatehin inşası”, “Fatehin məktubu”, “Ulduzlar”, “Çamadan” Elçinin “Nigar, Yalçın və onun dədələri”, “Mən yaman qoçağam”, “Səlimin hekayələri” Gülzar İbrahimovanın “Qəhrəmanlar”, “Xilaskarlar”, “Zərifə nənə”, “Ərköyün qız”, Mustafa Çəmənlinin “Qatırçı Muradın nağılı”, “Dəcəl Rəşad”, “Paslı qılınc”, Eyvaz Zeynalovun “Baba və nəvə”, “Bahalı şokolad qutusu”, “Barışdılar” kimi nağılları bu tipə aid etmək olar.

2. Sehrli nağıllar. Nağılların uşaqlar tərəfindən ən çox sevilən növüdür. Bu nağıllarda xəyal, arzu və reallıq arasında qarşıdurma mövcuddur. Sehrli nağıllara xas olan xeyir və şərin mübarizəsində müsbət qəhrəmanın, xeyirin qalibiyyəti mütləqdir. Bir sözlə, sehrli nağıllar cəsurluq, xeyirxahlıq və ədalət kimi müsbət xüsusiyyətləri təbliğ edir. Məsələn, Zahid Xəlilin “Coğrafiya dərslərində taxılan eynək”, “Okean səyahəti”, “Üçbucaqlar ölkəsi” [5], Gülzar İbrahimovanın “Dünyanın ən güclü insanı”, “Tərs padşahla üç bacının nağılı”, “Su pərisi” [3], Aygün Bünyadzadənin “Tort” [3], Rafiq Yusifoğlunun “Bitdlicə” [6] nağılları bu qəbildəndir.

3. Təbiət nağılları (bitki, heyvanlar, təbiət hadisələri, əşyalar və s. haqqında). Bu nağıllarda cansız və canlı təbiət insan dilində danışdırılır. Bu yolla uşaqların diqqətini məcbur etmədən hadisələrə cəlb edərək qorxaqlıq, hiyləgərlik, axmaqlıq və s. kimi mənfi xüsusiyyətlərə ikrah, cəsarət, ağıl, mərhəmət, hörmət, qayğı kimi müsbət keyfiyyətlərə sevgi hissi aşılır. Müəlliflərin təbiətə - dağa, ağaca, quşa, çiçəyə və s. müraciəti bir eyham kimi də istifadə olunur.

Alleqorik xarakter daşıyan nağıllarda simvollar və rəmzlər oxucunu dərinlən düşünməyə, təhlilə və nəticə çıxarmağa təhrik edir. İlk baxışdan sadə və axıcı olan bu nağıllar yeni nəslin yetişdirilməsində mühüm amillərdəndir. Pedaqoji və psixoloji cəhətdən uşaqların diqqətini cəlb edə bilir. Bunun üçün də məktəb və ailə uşaqların maraqlarını məhz ədəbiyyata meylləndirməyə çalışmalıdırlar.

“Bahar qatarı”, “Dovşanla söhbət”, “Göllər dünyası”, “Ağacın yumurtaları”, “Siz uça bilmirsiniz?”, “Palıd ağacının nağılı”, “İki ağac”, “Kəklik” (Rafiq Yusifoğlu); “Dovşan və qarğa” (Vüqar Haqverdiyev); “Küləyin, çinarın və qaranquş balasının hekayəti”, “Balaca qırmızı çiçək” (Elçin); “Dəniz balası”, “Qarışqa qardaşlar” (Gülzar İbrahimova); “Bir damla su” (Aygün Bünyadzadə); “Qabağa qaçan kirşə”, “Poçt yeşikləri”, “Qaplan və araba kölgəsi”, “Qaplan və kəpənəklər”, “Qaplan ulduzu necə söndürdü” (Z.Xəlil); “Xeyirxah parabüzən”, “Əsl dost” Sevinc Nuru qızı; “Plastilindən tülkü” (Eyvaz Zeynalov) və s. təbiət nağıllarının bütün xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirə bilmişdir.

4. Öyrədici-didaktik nağıllar. Bu tip nağıllar məhz uşaqlara ünvünlanır. Onlar əyləncəli şəkildə uşaqlar üçün yeni məfhumları – aylar, fəsilər, hərflər, həndəsi fiqurlar, simvollar və s. sadə dillə başa salır və öyrədir. Eyni zamanda uşaqları səmimiyyətə, xeyirxahlığa, cəsurluğa, dürüstlüyə həvəsləndirir. Əzbəçilik tələb etməyən bu nağıllar öz məqsədlərinə asanlıqla nail ola bilirlər. Düzdür, bütün nağıllar əsas tələbi uşaqları öyrətməkdir. Lakin bu öyrədici nağıllar sırf didaktik xarakter daşıyır. Məktəbəhazırlıq dövründə uşaqların davranışında, təlim və tərbiyəsində xüsusi korrektor roluna malikdir.

Rafiq Yusifoğlunun bu istiqamətdə rolu danılmazdır. “Nağıllar aləmi”, “Fil həkimi” “Dovşan və tısbağa”, “Səs pətəyi”, “R” hərfinin nağılı”, “Götürgə dərəsi”, “Gülüşün rəngi”,

“Rəngli aylar”, Rəngli sözlər”, “Göllər dünyası” [7] və s. nağıllarında o, uşaqları sadə məntiqli dillə müqayisə və təkrarlarla, ardıcılıqla fəsilləri, ayları, rəngləri, rəqəmləri və s. öyrədib mənimsədir.

Gülzar İbrahimovanın “Doğrudan da maraqlıdır”, “Evə ayı gəlib”, “Dəhşətli nağıl”, Qəşəm İsabəyli “Çiyələklərin çəhrayı nağılı”, Zahid Xəlilin “Çəmənlikdən qovulan qurbağa” “Ları xoruzun rəngbərəng dünyası”, Elçinin “Arzunun nağılı” da öyrədici nağıllara aid edilə bilər. Elçinin “Arzunun nağılı” öz fəlsəfi mahiyyəti və məzmunu ilə də diqqəti çəkir. Yaşından asılı olmayaraq, bütün insanlara arzusunun dalınca getməyi tövsiyə edir.

5. Tarixi nağıllar. Zamanın göstəricisi olan tarix bir çox hadisə və şəxsiyyətlərin güzgüsüdür. Sanki keçmişimizdən, soyumuzdan, kökümüzdən, mədəniyyətimizdən xəbər gətirən poçt qatarıdır tarix. Ədəbiyyat da bu tarixi detallardan istifadə edib həm tarixi yaddaşlara yazır, həm də özünü mövzu və ideya cəhətdən zənginləşdirir. Şifahi xalq ədəbiyyatından gələn tarixi əfsanələr, dastanlar, nağıllar və s. bunun göstəricisidir. Bu gün də tarixi faktlardan istifadə yazıçı və şairlər üçün çox aktualdır. Uşaq nağıllarının yaradıcıları da bu metod və vasitədən yan keçməyiblər. Rafiq Yusifoğlunun “Qərənfil dənizi”[7, 5], Gülzar İbrahimovanın “Evin kişisi”, “Təmraz və gün”, “Od xəzinəsi”, “Şehirli təbib”, “Göyöğlənün hekayəsi” [3], Mustafa Çəmənlinin “Şəmsəddin Eldəniz”, “Ayaqları yerə dəyməyən uşaq”, “Xaqani Şirvani” [1] nağılları tarixi nağıllar tipinə aid etmək olar.

Psixoloji aspektdə yazılmış “Qərənfil dənizi” nağılı 20 Yanvar hadisələrinə həsr olunmuşdur. Müəllif xalqın acısını qərənfillərin köməyi ilə insanla təbiətin ağladığı gün kimi təsvir edir. Sarsılmaz azadlıq arzusunun günahsız qurbanlarını yad edərək uşaqlarda mətinlik hissini aşılayır.

Mustafa Çəmənli “Şəmsəddin Eldəniz”, “Ayaqları yerə dəyməyən uşaq”, “Xaqani Şirvani” [1, s.151-163] nağılları tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dövlətinin yaranmasında, formalaşmasında önəmli yer tutan Şəmsəddin Eldəgizin, Şah İsmayıl Xətayinin keçdiyi məşəqqətli yolu təsvir etmişdir. Yazıçı bu nağıllarla uşaqlarda liderlik, məqsədyönlülük hissini aşılayır. Əzmkarlıq və çalışqanlıqla uğur əldə edə biləcəklərini təlqin edir. “Xaqani Şirvani” nağılında isə məşhur şairin uşaqlığını, onun cəsarətini, hazırcaıvablılığını şirin söhbət şəklində təqdim edir.

6. Vətənpərvərlik nağılları. Bu tip nağıllar uşaqlarda vətənə sevgi, mübarizlik, torpağa bağlılıq hissini aşılayır. Hal-hazırda müharibə vəziyyətində olan ölkəmiz üçün bu nağıllar çox aktualdır. Uşaqları vətənpərvərlik, milli kökə bağlılıq, tarixi yaddaş aspektindən formalaşdırma gücünə malikdir. Rafiq Yusifoğlu “Bağ nağılı”, “Bizsiz qalan yurd yerləri”, “Vətən həsrəti”, “İntiqam” nağıllarında erməni terroru nəticəsində Qarabağımızdan və ətraf rayonlardan qaçqın düşmüş soydaşlarımızın həsrətindən, nisgindən, alışımadığı qumlu torpaqlarda belə öz bağ-bağatlarını yaratmaq istəyini çox canlı və real şəkildə təsvir edir. Dili o qədər təbii və xəlqidir ki, sözlərdən süzülən ağrını belə hiss edə bilərsiniz. Bununla yanaşı, Gülzar İbrahimovanın “Pis qonşu”, “Günahsız qarı”, İlham və Fərizə”, Eyvaz Zeynalov “Ən qiymətli” [60] nağılları da vətənpərvərlik mövzusunda diqqətəlayiq yer tutur. Bu nağıllarda vətən dərdi, yadellilərin xainliyi, insanların xiffəti və ağrısı əks edilmişdir.

7. Fəlsəfi nağıllar. Bu nağıllar adi görsənən hadisələrə fəlsəfi yanaşmanı, kamillik uğrunda mübarizəni özündə əks etdirir. Burada sehr, möcüzə yoxdur. Lakin sadə dilin zəngin anlatma gücü var. Rafiq Yusifoğlunun, Elçinin, Zahid Xəlilin fəlsəfi nağılları oyunbazlıqdan uzaq olsalar da, zəngin söz oyununa və obrazlılığa malikdir.

Elçinin fəlsəfi nağıllarında – “Qoca palıdın nağılı”, “Məhkum qaysı ağacının nağılı”, “Yaxşılıq etmək istəyən qara qarğanın nağılı”, “Qarğaəkən qoz ağacının və qoca qarğanın nağılı”, “Ağlayan böyürtkənin nağılı”, “Bütün dərdlərdən azad qoca şeyxin nağılı”, “İki müdrək balıq ailəsinin və axmaq qu quşunun nağılı”, “Taleyindən razı zoğal ağacının nağılı”, “Şeytanın yoldan azdırdığı və tələbə oğlunun nağılı” [59] və s. müsbət qəhrəman obrazına rast gəlmirik. Bu

nağıllarda o, həyatın hər iki üzünün mütləqliyini əks etdirir. Müəllifin fikrincə, yalnız xeyirin və ya şərin mövcudluğu mümkün deyil. O, obrazları ilə həyatın əsl üzünü – sevincli, kədərli, haqlı, haqsız, mərhəmətli, qəddar tərəflərini müqayisə etməklə, hər şeyin nisbi olduğunu, insanın təbiətin özəlliyinə kobud və mənasız müdaxiləsinin acı nəticələrini əks etdirir. Bu xüsusiyyətinə görə də onun nağıllarının daha çox böyüklərə ünvanlandığını düşünürük.

Rafiq Yusifoglunun “Şair qələminin balıncı”, “Şirin yuva”, “Şəkərdən də şirin”, “Sel və bulaq”, “Od”, “Quru ot”, “Yağış suyu”, “Budaq və yarpaq”, “Ağilla, kamalla idarə edilən cəngəllik”, “Qaçan alov”, “Buynuz” “Kim nə eləyir, özünə eləyir”, “Elm və helm”, “Üçüncü qaranquş” fəlsəfi nağılları isə tamamilə uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sadə və anlaşılıq dili ilə o, uşaqların diqqətini cəlb edə bilər. Allegorik yolla heyvanların və ya bitkilərin dili ilə uşaqları mənəvi inkişafa, təmizliyə, ətrafındakıları “saf və çürüy”ə ayırmağa səsləyir. İstifadə etdiyi motivlərlə, hadisələrlə həyatın dərin mənasını ifadə etməyi bacarmışdır.

Elçinin fəlsəfi nağıllarında insanların vəfasızlığı, naşükürlüyü, allahlıq eşqinə düşənlərə görə zaman və məkan, insan və təbiət vəhdətinin pozulmasını təsvir edirsə, Rafiq Yusifoglunun nağıllarında nümunə, öyrətmə, tərbiyə prosesi öndə durur. O, sanki əllərindən tutub yeritməyi öyrədən bir valideyn təq uşaqlara həyatın əsl mahiyyətini anlatmağa çalışır. Onların başa düşəcəyi dildə “Nəyin yaxşı, nəyin pis?”, “Nəyi etmək olar, nəyi yox?” kimi suallarına cavab tapmaq üçün yol açır, istiqamət verir. Gördükləri hər hadisənin arxasında yatan mənalara diqqət yetirməyi öyrədir.

Zahid Xəlil “Qapılar”, “Ağca və axça”, “Pul şəhərinin əhvalatları”, “Yalandan yaranmış adam” [5], Aygün Bünyadzadə “Şirniyyat atan silahlar” [3] adlı fəlsəfi nağıllarında cəmiyyətdə günü-gündən çoxalan pul sevgisini, yalanı, riyakarlığı, qəddarlığı, zülmü və s. pisləyirlər.

8. Folklor motivli nağıllar. Folklor motivli müəllif nağılları heç bir tədqiqat tələb etmədən imkan verir deyək ki, onun əsasını folklor və folklor motivləri təşkil edir. Yazıçılar xalq adət-ənənələrinin, mədəniyyətinin bir hissəsi hesab edilən folklor nümunələrindən istifadə edərək bədii söz dünyalarını, süjet və kompozisiyalarını daha da zənginləşdirirlər. Tədqiqat zamanı folklor motivli müəllif nağıllarının ənənəvi nağıllarla oxşar xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Quruluşu və dili ilə ənənəvi nağılın quruluşuna, dilinə yaxındır;
2. Folklor motivli müəllif nağıllarında xalq nağıllarında olduğu kimi, ənənəvi başlanğıc və sonluğundan istifadə edilir;
3. Çağırış, nəsihət, qəddar şah ata, zülm, sehir, qətl və s. kimi folklor elementlərindən istifadə edərək xalqın milli düşüncəsi, dərkə təsvir edilir;
4. İtki → qəhrəmanların sınaq və ya mübarizəsi → əsasən müsbət sonluq ardıcılığından istifadə yazılı nağıllara keçən məziyyətlərdəndir.

Rafiq Yusifoglunun “Gül və bülbül əfsanəsi”, “Adamlı göl”, “Tapmacalar ölkəsi”, Əfsanə Laçının “Sehrbaz” və s. nağılları da bu xüsusiyyətləri özündə daşıyır.

Bütün bu nağılların növündən asılı olmayaraq, əsas bir xüsusiyyəti mövcuddur: uşaqlara mənəvi dəyərləri – ümid, inam, mərhəmət, ədalət, həqiqət kimi keyfiyyətləri aşılamaq. Təkcə bu xüsusiyyətinə görə müəllif nağıllarını məktəb proqramlarına salmaq, təhlil obyektinə seçmək məqsəduyğundur. Çünki bu nağıllarda cəmiyyəti narahat edən problemlər əks olunur və həlli yolları axtarılır. Mənəvi-əxlaqi dəyərlərin inkişafına güclü təsiretmə vasitəsi kimi bu sahə hər zaman ədəbi yaradıcılıqla məşğul olanların diqqətində ədəbi, elmi yaradıcılıqla məşğul olanların diqqətində olmalıdır.

Düzdür, bəzi tədqiqatçılar qeyd edir ki, son onillikdə bu sahədə bir qədər durğunluq var. Lakin bu fikir ilə razılaşmaq hal-hazırda yaranan nağıl müəlliflərinə haqsızlıq olardı. Ölkəmizin, xalqımızın tarixinə, milli kökünə, yaşayışına, psixologiyasına xas bu nağıllar öz obrazlılığı, süjeti, təsviri, sadəliyi, səmimilliyi, rəngarəngliyi ilə uşaqlarda xoş təəssüratlar, mənəvi-estetik zövq, milli yaddaşın formalaşmasını təmin edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Çəmənli M. 3 yaşlı əsir. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 240 s.
2. <http://elchin.musiqi-dunya.az/file.pl?id=430&lang=az>
3. <http://meneviservetimiz.az/az/>
4. İsabəyli Q. Samur at minir. Bakı: Şirvanəşr, 2006, 40 s.
5. Xəlil Z. Cırdanla Azmanın yeni sərgüzəştləri. Bakı: Gənclik, 1986, 340 s.
6. Yusifoğlu R. Bitdiliçə. Göyərçin, №7-8, 2018.
7. Yusifoğlu R. Dəniz səviyyəsi. Nağıllar, hekayələr, povestlər. Bakı: Şirvanəşr, 2005, 268 s.
8. Yusifoğlu R. Elm və helm. Göyərçin, № 7, 2010.
9. Yusifoğlu R. Tapmacalar ölkəsi. Göyərçin, № 6, 2013.

РЕЗЮМЕ

ДЕТСКИЕ СКАЗКИ В ПИСЬМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Бабаева А.Н.

Ключевые слова: сказка, фольклор, письменная литература, жанр, тема.

Данная исследовательская работа посвящена авторским сказкам в современной азербайджанской литературе. Здесь проводятся параллели между устными и авторскими сказками, анализируются их отличительные и схожие черты.

Несмотря на то что, современные авторские сказки обладают разнообразием темы и стиля, до сих пор им не дана определенная типология, потому что и по сей день этот жанр на пути к развитию приобретает новые дополнения. Но в этой статье мы попытались создать определенную типологию на основе авторских сказок азербайджанской литературы.

Независимо от типа у авторских сказок есть одна общая особенность: внушить детям такие нравственные ценности, как надежда, вера, милосердие, справедливость, истина и т.д. Эти сказки не только отражают проблемы общества, но и показывают пути их решения. Поэтому целесообразно включить авторские сказки как предмет анализа в школьную программу.

SUMMARY

CHILDREN'S FAIRY TALES IN WRITTEN LITERATURE

Babayeva A.N.

Key words: fairy tale, folklore, written literature, genre, theme.

This research article is devoted to the author's fairy tales in modern Azerbaijani literature. It draws parallels between oral and author tales, analyzes their distinctive and similar features. Despite the fact that modern author tales have a variety of themes and styles, so far they have not been given a specific typology. Because, to this day, this genre, on the path to development, acquires new additions. But in this article we tried to create a specific typology based on the author's fairy tales of Azerbaijani literature.

Regardless of the type, the author's fairy tales have one general: to instill moral values in children as hope, faith, mercy, justice, truth, etc. These tales not only reflect the problems of society, but also show solutions. Only for this reason it is advisable to include the author's fairy tales as a subject of analysis in the school curriculum.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.07.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 930.24

XIX ƏSRİN 30-40-CI İLLƏRİNDƏ CAR-BALAKƏNDƏ RUS MÜSTƏMLƏKƏÇİLİYİNƏ QARŞI AZADLIQ UĞRUNDA MÜBARİZƏ

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor*shirxan.salimov@mail.ru

Açar sözlər: Car-Balakən, “yeni qaydalar”, azadlıq mübarizəsi, hərbi əməliyyatlar, müstəmləkəçiliyə qarşı üsyanlar, rus müstəmləkəçiliyi

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ərazisinin işğalına başlayan Rusiya ilk növbədə strateji əhəmiyyət daşıyan Car-Balakənin işğalına xüsusi önəm verirdi. XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Car-Balakəni işğal etsə də, tam olaraq məqsədinə nail ola bilməmiş, əhali işgalla barışmayaraq, bu və ya digər formada müstəmləkəyə qarşı müqavimət göstərirdi. Ona görə də Rusiya bu işğalları başa çatdırmaq məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə davam etməkdə idi. 1816-cı ildə Yermolov Gürcüstandakı və Şimali Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin olundu. Dərhal vəzifəsinə başlayan A.P.Yermolovun qarşısına qoyduğu ən birinci və mühüm məqsəd Rusiyanın mərkəzi vilayətlərindən “itaət etməyən”lərin torpaqları ilə ayrılan Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyi təmin etmək idi. Baş komandan öz məqsədinə çatmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Əsrlərlə yanaşı yaşayan müsəlman əhalini bir-birinə qarşı qaldırmaq və “kafir” düşmənlərə qarşı birgə hərəkəti içəridən parçalayaraq dağıtmaq belə vasitələrdən idi. 1820-ci ilin Almalı hadisəsi buna ən yaxşı misal ola bilər. Məhz bu hadisə Car-balakənlilərlə Şəki camaatı arasındakı münasibətlərin gərginləşməsinə ciddi təsir göstərmişdir. [1, s.131]

1817-ci ildə general-mayor Kutuzovun polkovnik Klimovskiye məktubunda car-balakənlilərin şahzadə Aleksandri İrana keçirmək üçün hazırlıq gördükləri və bu məqsədlə Əliabad kəndində xüsusi bələdçinin və atların olması barədə məlumat verilir və faktın təcili yoxlanılması tələb edilir. Əgər fakt düz çıxardısa, onda polkovnik Klimovski 200 nəfərdən az olmayan dəstə ilə kəndə gözlənilmədən hücum etməli, bələdçiləri və atları ələ keçirməli idi. Əlabadlılardan isə şahzadəyə kömək etməyəcəklərinin təminatı olaraq girovlar götürülməli idi. Buna müqavimət göstərəcəkləri halda isə onların silahla cəzalandırılması əmri verilmişdi. [1, s.134]

1811-1812-ci illərdə Car camaatı üsyankar şahzadə Aleksandra yaxından kömək etmiş, 1813-cü ilin əvvəllərində onlar Qafqazın baş komandanı general Rtişşevə açıq məktub yazaraq ruslara təzminat ödəməyəcəyini bildirmiş, 1825-ci ildə Rusiya hökumətinin xəbərdarlıqlarına heç bir məhəl qoymadan 3 min nəfərlik qoşunla İlisu sultanlığına soxularaq əsl müharibə aparmışdılar. [7, s.643]

General Yermolovun 1826-cı il 17 sentyabr tarixli raportunda İrəvan xanının da öz silahlı dəstələri ilə Şahzadə Aleksandra kömək üçün Kür çayına doğru hərəkət etdiyi göstərilirdi. Biləmiş qüvvələrin öhdəsindən gəlməyin asan olmayacağını başa düşən Yermolov İrəvan xanının car-balakənlilərlə birləşməsinə imkan verməmək üçün öz qoşunları ilə Qazax, Şəmsəddil distansiyaları istiqamətində hərəkət edir. Rus qoşunları Qazaxlıları itaətdə saxlamağa nail olurlar. Şəmsəddillilər isə İran qoşunları tərəfindən elliklə əsir aparılır. Rusların Qazax Şəmsəddildə nəzarəti əllərinə almaları Göyçə gölü yaxınlığındakı dağlarda dayanan İrəvan xanının car-balakənlilərlə birləşməsinə mane olur. [6, s.379]

1826-1827-ci illərdə İran Qacarlar dövlətinin Rusiya ilə müharibəsi zamanı Car-Balakən döyüşçüləri Abbas Mirzənin qoşulanların sırasında mühüm rol oynamışlar. Onlar bu zaman Qazı-qumuxlu Surxay xan və Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə barışmayan Gürcü şahzadəsi

Aleksandr ilə əlaqə yaradaraq, onlara əməkdaşlıq etmişlər.

1829-cu ildə də carlılar Dağıstan hakimlərindən Əlinin Alazan vadisindəki rus qarovul postlarına yürüşdə yaxından iştirak etmişdilər. [4, s.379]

Rusiya tərəfindən xanlıqların hakimiyyətinin ləğv edilməsindən sonra Azərbaycanın bütün əyalətlərində komendant idarə üsulu yaradılmış, lakin Car-Balakən camaatının daxili muxtariyyəti saxlanılmışdı. Bu isə Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə uyğun gəlmirdi. Car hökuməti əvvəlcə camaatlığın muxtariyyətini ləğv etmək, sonra isə buradan Dağıstana qarşı hərbi istinadgah kimi istifadə etmək istəyirdi. Ona görə də əhaliyə bəyannamə ilə müraciət edilərək bildirildi ki, vilayət yeni "Qaydalar"la idarə ediləcəkdir. Yeni "Qaydalar"da qeyd edilirdi ki, vilayəti idarə etmək üçün 9 nəfərdən ibarət "Müvəqqəti idarə" təşkil edilir. "Müvəqqəti idarə"yə onun rəisi, baş hakimin təyin etdiyi iki məmur, camaat tərəfindən seçilmiş 6 nəfər nümayəndə daxil idi. Əslində isə, bütün hakimiyyət rəis və iki məmurun əlində cəmləşmişdi. Yerli nümayəndələr demək olar ki heç bir hüquqa malik deyil, məşvərətçi səsə malik idilər. Bu "Qaydalar" İlisu sultanlığına da aid edildi. [3, s.306]

1803-cü ildən sonra ruslara, demək olar ki, heç bir bac ödəməyən, ruslardan asılılığı əslində, formal olaraq qəbul edən Car-Balakənliləri cəzalandırmaq buranın idarəsini bilavasitə öz əlinə almaq üçün 1830-cu ilin əvvəllərində Qafqazdakı rus hakimiyyət dairələri qəti addımlar atmışdı.

Car-Balakən camaatları içərisində müridizm təbliğatı yayılaraq böyük uğur qazanmışdır. Dağlıların imamı Qazi Molla və Carın özündə yaşayan Hacı Yəhyə azad camaatlar içərisində böyük nüfuz sahibi idilər. "İslam düşməni" Rusiyaya qarşı cihad savaşına çağıran müridçilik təbliğatı Car-Balakəndə özünə coxlu tərəfdar toplaya bilmişdi. Avar, Kürə, Tabasaran, Qazıqumux xanlarının çar hökumətinə nökrçilik etməsi bu işi gücləndirmişdir.

1830-cu ilin mayında Güney Dağıstan müridlərinin başçısı Şeyx Şabanın üsyan çağırışı Carda geniş əks-səda döğurdu. Carlılar, kaxetlilər, balakənlilər və zaqatalılar Baş Qafqaz dağlarını keçib Balakənə doğru hərəkət edən dağlı dəstələrinə qoşuldular. [2, s.306]

Car-Balakən ərazisinə daxil olub talançılıq edən ruslarla yerli əhali arasında 1830-cu il fevralın 27-də toqquşmalar oldu. Hər iki tərəf üçün cüzi itki ilə başa çatmış bu ilk toqquşmanın səhərisi günü – fevralın 28-də ruslar Car və Zaqatalanı tutdular. [7, s.961] Bütün bunların nəticəsi olaraq Rusiya tərəfindən martın 4-də Bekoviç Çerkasski başda olmaqla, Car-Balakənin Müvəqqəti Vilayət İdarəsi yaradıldı.

Yeni idarə üsulu Car-Balakəndə həyəcana səbəb oldu və "Qaydalar"da göstərilənləri tətbiq etmək üçün 1830-cu ilin fevralında rus qoşunları hücumə keçərək əsas yaşayış məntəqələrini ələ keçirdilər. Çar generalı hücumu qış aylarına salmışdı ki, dağıstanlılar carlıların köməyinə gələ bilməsin. Camaatlığın rus qoşunları tərəfindən tutulması, yeni idarə üsulunun tətbiqi, vergilərin artırılması, camaatlığın siyasi hüquqlarının məhdudlaşdırılması carlıların narazılığını artırdı. Dağlıların azadlıq mübarizəsi də buna öz təsirini göstərdi. Mübarizənin liderlərindən biri Şeyx Şaban əhaliyə müraciət etdi və onları mübarizəyə çağırdı. Onun müəyyən etdiyi vaxtda - 1830-cu ilin iyunun 12-də üsyan başladı. İyunun 21-də Zaqatala qalası yaxınlığında baş verən döyüşdə üsyançılar məğlub oldular. Lakin carlılar dağlıların başçısı Həməzət bəylə əlaqə yaratdılar. Həməzət bəy iki min döyüşçü ilə onların köməyinə gəldi. Oktyabrın 15-də baş verən döyüşdə rus ordusu məğlub oldu. Üsyançılar Car vilayətinə yiyələndilər. [3, s.306]

Rusiyanın müstəmləkəçiliyinə qarşı 1830-cu ilin əvvəllərində başlamış Car-Balakən üsyanları müxtəlif fasilələrlə 1832-ci ilədək davam etdi. Şeyx Şaban kimi başçıların rəhbərlik etdiyi, Dağıstan imamı Həməzət bəyin gəlişləri dövründə daha da canlanan bu silahlı çıxışlara rusların Cardakı hakimiyyət orqanları, nəhayət ki, 1832-ci ilin axırlarında son qoya bildilər.

Çar generalı Şeyx Şaban və Həməzət bəyi ələ aldı və onlar buranı tərk etdilər. Noyabrın 14-də Car rus qoşunları tərəfindən tutuldu. Üsyançılardan 32 nəfər edam edildi. Həmin ilin dekabrında baş verən Balakən üsyanı da amansızlıqla yatırıldı. XIX əsrin 40-cı illərinin ikinci yarısında da çar hökumətinin apardığı hərbi əməliyyatlara baxmayaraq, Car-Balakən və onunla qonşu bölgələrdə

rusların arzuladıqları dincliyi bərqərar etmək mümkün olmamışdı.

Rus hərbi qüvvələri tezliklə İlisu kəndini ələ keçirənlər də, əhalinin müqavimətini sındıra bilməmişlər. İlisu ruslar tərəfindən yenidən ələ keçirildikdən sonra Molla Şaban və Adalovun başçılıq etdiyi kiçik bir hərbi dəstə curmutluların köməyi ilə Katex kəndinə girmiş və əhalini üsyana qaldırmışdılar. Tala kəndi istisna olmaqla, Katex dərəsindəki bütün kəndlər silaha sarılıb üsyançılara qoşulmuşdular. Təşvişə düşmüş ruslar general Şvarsın xeyli gücləndirilmiş qoşununu buraya yönəlmiş, lazımi ehtiyat tədbirlərini görə-görə irəliləyən Şvars 1847-ci il iyunun 9-da Katex kəndini topa tutdurduqdan sonra üsyançılar dərə boyunca dağlara çəkilmişdilər. [8, s.357]

XIX əsrin birinci yarısında şimali Azərbaycanın torpaqları Rusiyanı ilə Qacarlar İranı arasında fasilələrlə baş verən amansız müharibələr meydanına çevrilmiş, Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycanın işğal edilməsinin nəticəsi olaraq tarixi torpaqlarımız bir neçə yerə bölüşdürülmüşdür. XIX əsrin 30-cu illərində Rusiyanın müstəmləkə əsarətinə qarşı çevrilmiş Car-Blakən üsyanının məğlubiyyətlə nəticələnməsinin əsas səbəblərindən biri güclü nizami hərbi qüvvəyə malik olan Rusiya kimi böyük bir imperiya ilə mübarizədə pərakəndə və silah baxımından daha az təchiz olunmuş, vahid bir mərkəzdən idarə olunmayan, regional xarakter daşıyan silahlı mübarizənin məğlubiyyətə uğraması gözlənilən idi. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının istər Car-Balakəndə, istərsə də digər bölgələrimizdə müstəmləkəçilik rejiminə qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi tarixi-siyasi baxımdan heç də nəticəsiz qalmadı. Nəticədə, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi müstəmləkəçilərin apardığı istismarçılıq siyasətində cüzi də olsa, bəzi müsbət dəyişikliklərin edilməsinə gətirib çıxardı. Bunlardan biri də Komendant idarə üsulunun ləğv edilməsi idi.

Azərbaycanda komendant idarə üsulunun ləğvi Rusiyada mövcud olan idarəçilik sisteminin Cənubi Qafqazdakı rus müstəmləkələrində tətbiqi nəticəsində 40-cı illərdə müstəmləkəçiliyə qarşı çıxışların 30-cu illərlə müqayisədə nisbətən sakit keçməsi müşahidə edilmişdir. Lakin bu çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı azadlıq hərəkatının dayanması anlamına gəlməməlidir. Problemin araşdırılmasının nəticəsi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti 40-cı illərdə də xalq azadlıq mübarizəsinin davam etməsinə gətirib çıxarmışdır.

1843-1844-cü illərdə Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş çıxışlar müstəmləkəçiliyə qarşı vahid xalq azadlıq mübarizəsinin nümunəsi idi.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş vermiş xalq azadlıq hərəkatı Rus müstəmləkəçiləri tərəfindən amansızlıqla, qan içində boğulsa da, həmin mübarizəni doğuran səbəblər-çar Rusiyanın ağır müstəmləkə əsarəti hələ də davam edirdi. Bu zaman Azərbaycanda rus müstəmləkəçiliyinə qarşı baş vermiş azadlıq mübarizəsinin vahid mərkəzdən idarə olunmaması, mübarizənin ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif vaxtlara təsadüf etməsi, üsyançı bölgələr arasında əlaqələrin zəifliyi və kordinasiyanın olmaması, hərbi qüvvələr nisbətinin müstəmləkəçilərin xeyrinə olması, rusların artilleriya üstünlüyü, azadlıq mübarizəsinin məğlubiyyətinin əsas səbəblərindən idi.

Nəticə olaraq, hesab edirik ki, XIX əsrin birinci yarısının tarixinin araşdırılması Azərbaycan xalqının Rus işğalçılarına qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi tarixində mühüm əhəmiyyətə malik olan dövrlərindən biridir. XIX əsrin əvvəllərindən Rus çarı I Aleksandrın verdiyi manifestə əsasən Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə başlayıb, Türkmənçay müqaviləsi ilə başa çatan bu müstəmləkəçilik aktının reallaşdırılması zamanı xalqımız qəsbkarlara qarşı şəraitdən asılı olaraq, bu və ya digər formada qəhrəmanlıqla mübarizə aparmış və qüvvələr nisbətinin kəskin şəkildə fərqlənməsinə baxmayaraq, işğalçılara qarşı güclü müqavimət göstərmişdi. Göstərilən bu müqavimət həmin dövrdə müstəmləkəçiliyə son qoymasa da işğalı xeyli çətinləşdirmişdir, bunula yanaşı, Rus imperiyası tərəfindən bəzi güzəştlər edilməsinə səbəb olmuş və azadlıq uğrunda mübarizə ruhuna müsbət təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əşrəfqızı A. Car-Balakən camaatlığı. Bakı, 2009, s.131
2. Əliyarlı S. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər. Bakı: 2009, 643 s.

3. Ağasiyev İ., Səlimov Ş. Azərbaycan tarixi. Bakı: SDU, 2017, 584 s.
4. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, типо-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, VII с., 379
5. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, типо-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, 816 с. VII с., 379
6. АКАК: V 12-ti t.,t.3, Tiflis, типо-я Главного Управление Наместника Кавказа, 1875.
7. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, типо-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, VII с., 961
8. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Под ред. А.Берже. т.І. Тифлис, Типог-я Глав. Управл. Наместника Кавказа, 1866, VII с., 357

РЕЗЮМЕ

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА ПРОТИВ РОССИЙСКОЙ КОЛОНИЗАЦИИ В ДЖАР-БАЛАКЕНЕ В 30-40-Х ГОДАХ XIX ВЕКА

Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: *Джар-Балакен, «новые правила», освободительная борьба, военные действия, восстания против колонизации, российская колонизация*

В статье говорится о колониальной политике, проводимой Россией в Джар-Балакене, введении с 30-х годов «Новых правил» в управление Джар-Балакеном, пропаганде мюридизма среди населения, усилении недовольства «Новыми правилами», восстаниях против российского колониализма во главе с шейхом Шабаном и Гамзат-беком, нападении русских войск на Джар-Балакен, поэтапном продолжении освободительной борьбы в 30-х годах, относительном ослаблении этой борьбы в 40-х годах и историческом значении этих восстаний.

SUMMARY

STRUGGLE FOR FREEDOM AGAINST RUSSIAN COLONIALISM IN CAR-BALAKEN IN THE 30s AND 40s OF THE XIX CENTURY.

Salimov Sh.D.

Key words: *Car-Balaken, "new rules", freedom struggle, military operations, rebellions against colonialism, Russian colonialism*

The article is about the colonial policy pursued by Russia in Car-Balaken, the application of the "New rules" in the management of Car-Balaken from 30s, promoting sectarianism among the population, increasing dissatisfaction with the "New Rules", starting rebellions against the Russian colonialism headed by Sheikh Shaban and Hamzat Bey, attack of Russian troops on Car-Balakan, the continuation of the struggle for freedom with stages in the 30s, relative weakening of the struggle in the 40s and the historical significance of these rebellions.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.04.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 930.2

YUNANISTANDA QƏRBİ TRAKYADA YAŞAYAN TÜRKLƏRİN İCTİMAİ-SİYASİ TARİXİNƏ DAİR (1946-1960)**HƏSƏNOV YUSİFƏLİ LƏTİF oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*ali200808@rambler.ru*Açar sözlər: Balkan yarımadası, Balkan türkləri, Yunanıstan, Qərbi Trakya türkləri*

Osmanlı imperiyasının zamanla parçalanmasından sonra Balkan yarımadasında yaranan dövlətlərin ərazisində türk və müsəlman əhali müdafiəsiz qaldı. Sonralar bu ölkələrdə qalan türk və müsəlman əhaliyə qarşı müxtəlif zorakılıq və assimilyasiya siyasəti dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırıldı. Bu cür siyasətin aparıldığı, həmçinin Balkan yarımadasında qalan çoxsaylı türk əhalinin yaşadığı ölkələrdən biri də Yunanıstandır. Meriç ilə Karasu çayları arasında olan və Meriç, Rodop, İskeçə vilayətlərindən ibarət bölgədə 1923-cü ildə imzalanan Lozanna sülh müqaviləsi ilə bu gün təxminən 150 min müsəlman türk yaşamaqdadır. [1, s.35] Mübadilələr, açıq və gizli köçlər bölgədəki türk əhalinin sayının azalmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Türkiyə və Yunanıstan arasında əhali mübadiləsi həyata keçirilmiş, yunanlar Yunanıstana, türklər isə Türkiyəyə köç etdirilmişdir. Lakin İstanbul yunanlarına və Qərbi Trakya türklərinə bu köçürmə şamil edilməmişdir. Yəni Qərbi Trakya türkləri Türkiyə və Yunanıstan arasında imzalanan əhali mübadiləsi xaricində tutulmuş, İstanbul yunanlarının qarşılığında Yunanıstanda qalmışdılar. Qərbi Trakya türkləri 1923-cü ildən günümüzə qədər çox müxtəlif mərhələlərdən keçərək Yunanıstanın müxtəlif assimilyasiya siyasətinə qarşı verdikləri çətin mübarizələr nəticəsində ayaqda qalmışdılar. [2] Bu baxımdan Yunanıstanda qalan türklərin 1946-1960-ci illərdə ictimai - siyasi tarixi necə olmuşdur sualı maraq kəsb edir.

Qərbi Trakya türklərinə Lozanna müqaviləsi ilə verilən hüquqlar buradakı türklərin yaşayış şərtlərini müəyyənləşdirmişdi. Məsələn, Qərbi Trakya türkləri Lozanna müqaviləsi ilə Yunanıstana buraxıldığından din və təhsil işlərinin hamısı buradakı türk azlığın ixtiyarına verilmişdi. [3 s.58] Lakin II Dünya müharibəsi və bölgənin Bolqarıstan qoşunları tərəfindən işğalı Qərbi Trakya türkləri üçün problemlərin başlanğıcı oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Yunanıstanda II Dünya müharibəsində bəzi türk məktəbləri bağlanmışdı. Çünki bu məktəblərdə əsgərlər və yunan ailələri yerləşdirilmişdi. 1947-ci ilə qədər bu məktəblərdə yerləşdirilən bəzi ailələr çıxmaqdan imtina etmişdilər. Ancaq dövlətin lazımı təşəbbüslərindən sonra 1948-ci ilin yanvarında məktəblərdəki yunan ailələri və əsgərlər çıxardılmış, bağlanmış türk məktəbləri yenidən fəaliyyətə başlamışdı. [3, s.58] Lakin bu dəfə də Yunanıstan məktəblərə təzyiq etməyə başlamışdı. Belə ki, məktəblərdə müəllimlərdən şagirdlərə türkcə deyil, yunanca öyrətmələri istənilmişdir. Ancaq Lozanna müqaviləsinə zidd olan bu tələblər Balkan kəndlərində böyük etirazla qarşılanmışdır və heç bir Balkan kəndi bunu qəbul etməmişdir. Yunanıstanda daxili sabitlik yaradıldıqdan sonra təhsil sahəsi də nisbətən yoluna düşmüşdür. [3, s.58]

Yunanıstandakı türk azlıq vətəndaş müharibəsi dövründə kommunist dəstələrin fəaliyyətləri nəticəsində çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. Kommunistlərin artan təzyiqi ilə 1945-ci ilin sonlarında Qərbi Trakya vətəndaş müharibəsində kommunistlərin nəzarətinə keçmiş, nəticədə 25 min türk Türkiyəyə köç etmək məcburiyyətində qalmışdı. Vətəndaş müharibəsi dövründə türklər mərkəzi hökuməti müdafiə etmiş və kommunistlərə qarşı mübarizə aparmışdılar. Mərkəzi hökumətə olan bu sədaqət kommunistlərin hücumlarının Qərbi Trakya türklərinə qarşı yönəlməsinə səbəb oldu. 1946-cı ildə vətəndaş müharibəsinin davam etdiyi dövrdə nəinki türklərin, hətta yunanların da Türkiyə sərhədlərinə doğru qaçması bölgədə vəziyyətin ağır olmasının bir sübutu idi. [4, s.470] Buna

baxmayaraq, II Dünya müharibəsindən sonra başlayan soyuq müharibə illərində Yunanıstan ümumən Türkiyədəki yunan azlığın vəziyyətindən razı idi. Bu cür münasibətlər Qərb İttifaqı içində yer alan iki ölkənin yaxşı əlaqələri inkişaf etdirməsilə 1950-ci illərin sonuna qədər davam etmişdir. [5, 4, s. 469]

1947-ci ildə Türkiyə və Yunanıstan arasındakı münasibətlər müsbət istiqamətdə irəliləyə də, buradakı türklər sadəcə kommunistlərdən deyil, hökumətin siyasətindən də zərər çəkmişdilər. [4 s. 471] Buna görə də ağır vəziyyətdə olan Qərbi Trakya türkləri vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılması üçün türk hökumətinə müraciət etmişdilər. Ancaq bu müraciət və türk hökumətinin bu məsələdə açıqlama verməməsi Türkiyənin Yunanıstandakı qarışıqlıqlardan yararlanaraq bölgəni ələ keçirmək istədiyi haqqında yalan xəbərlərin yayılmasına səbəb olmuş, türk hökuməti isə bunun əsasız olduğunu bildirmişdi. [4, s. 472]

Artan təzyiqlər nəticəsində 1948-ci ilin sonlarında Qərbi Trakya türklərinin Türkiyəyə köçləri artmış və Türkiyə hökuməti də məsələyə olan diqqətini artırmışdı. Özəmənkı türk hökuməti də Qərbi Trakya türklərinə Türkiyəyə sığınmışları zaman asanlaşdırıcı tədbirlər görürdü. Yuxarıdakı faktlardan aydın olur ki, Yunanıstandakı türklərin vəziyyəti müharibədən sonrakı üç ildə xeyli çətin olmuş, ancaq vətəndaş müharibəsi dövründə bu vəziyyət yunan hökuməti ilə əlaqəli deyil, Yunanıstandakı daxili siyasi qeyri-sabitlikdən və vətəndaş müharibəsindən qaynaqlandığı üçün olmuşdur. Hətta özəmənkı yunan hökumətinin milli azlıqlara dair siyasəti və bu məsələdə aldığı qərarlar da qənaətbəxş idi. Məsələn, hökumətin verdiyi bir qərarla Afina radiosu ilk dəfə olaraq 15 mart 1948-ci ildən gündə iki dəfə olmaqla türkcə yayınlanmalı idi. [4, s. 472]

1948-ci ildə iki ölkədəki milli azlıqlarla əlaqəli hökumətlər arasında görüşlər keçirilmişdir. Qeyd olunan illərdə Qərbi Trakya'dakı türk məktəbləri ilə əlaqəli ciddi şikayətlər olmamışdır. Bu dövrdə Qərbi Trakya'da həftəlik türkcə Trakya qəzeti də nəşr olunurdu. Qeyd edək ki, bu qəzet hazırda Yunanıstandakı türk azlığın tarixini öyrənmək üçün əsas mənbələrdən biridir. [4, s. 473] Həməçinin bu dövrdə yunan və türk mətbuatında oxşar bir xüsusiyyəti də qeyd etmək yerinə düşər. Bu xüsusiyyət qarşılıqlı etibarsızlığı formalaşdırmaqla əlaqədar idi. Məsələnin maraqlı tərəfi isə yunan hökumətinin bu etibarsızlığı artıracaq fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur. Məsələn, 1948-ci ildə bölünmüş ərazilərin daha sərfəli istifadəsi məqsədilə 821 sayılı ərazi birləşdirilməsi qanunu çıxarıldı və beləliklə, türk azlığın torpaqlarının müsadirə edilməsi asanlaşdırıldı. [4, s. 473] Nəzərə alsaq ki, türk azlığın əsas dolanışığı kənd təsərrüfatından idi və deməli, yaşamaq üçün gəlirlərindən məhrum edilirdilər. Məhz bu kimi təzyiqlərin nəticəsi idi ki, 1948-ci ildə Türkiyədə nəşr olunan "Posta" qəzetindəki hesabatla görə Türkiyəyə köçə məcbur olanların sayının iki minə çatdığı qeyd olunurdu. Bu hesabatla görə türklər sadəcə kriminal dəstələrdən deyil, yunan hökumətinin bu tipli tədbirlərindən də narahat idi. [4, s. 474]

1949-cu ilin fevralında Marşal Aleksandros Papaqosun orduda rəhbərliyə gətirilməsi ilə Yunanıstanda cinayətkar dəstələrə qarşı sərt tədbirlər həyata keçirilmiş, vətəndaş müharibəsi sona yaxınlaşmışdı. Nəhayət, ABŞ-ın dəstəyi, Yuqoslaviyanın da 1948-ci ildə Rusiya ilə münasibətlərinin pozulması nəticəsində Kominformdan çıxarılması və kommunist qruplara köməyi kəsməsi ilə başlayan qərarlı əməliyyatlardan sonra 16 oktyabr 1949-cu ildə Kommunist Partiyasının radiosundan edilən açıqlamayla atəşkəs qərarı verildi. Yaranmış vəziyyətdə türk azlıq da rahat nəfəs almağa başladı. Bununla bərabər, 1940-ci illərin sonu – 1950-ci illərin əvvəlləri yunan hökumətinin türk azlığa müəyyən hüquqlar verdiyi illər idi. Məsələn, 16 iyun və 28 sentyabr 1949-cu il tarixlərində çıxan qərarla türk icmasının rəhbərləri 3 ildən bir keçiriləcək seçkilərlə seçilməli idilər. Bundan əvvəl icma rəhbərləri yunan hökuməti tərəfindən təyin edilirdi və bu vəziyyət türk azlığın azad iradəsinə maneə idi. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Yunanıstan bu addımı 1949-cu ildə türk hökumətinin yunan azlığa bu sahədə vermiş olduğu hüquqlardan sonra atmışdı. Bu da özlüyündə Lozanna müqaviləsindəki qarşılıqlılıq prinsipindən irəli gəlirdi. Yunanıstanda çıxan qərara əsasən türk icmasının rəhbərliyi üçün ilk seçkilər 22 yanvar 1950-ci ildə oldu. [4, s.474]

Yunanıstanda 1949-cu ilə qədər mədrəsələr Osmanlı dövlətindən qalma sistemlə işlərini davam etdirirdilər. Verilən qanun ilə mədrəsələr hüquqi status almışdı. Mədrəsədə təhsil ili üç ilə qədər çatdırılmış, keçilən türkcə dərslərə yunanca dərslər də əlavə edilmişdi. [3, s.58]

1950-ci illərdə mövcud olan dərş proqramlarına görə tarix və coğrafiya dərsləri yunanca, digər dərslər isə türkcə keçilirdi. Bu proqrama görə şagirdlərə yunanca həftədə 20 saat, türkcə 38 saat dərş keçmələri nəzərdə tutulmuşdu. Beş il sonra türkcə dərslər 30 saat olaraq müəyyənləşdirilmişdi. Son vaxtlar isə yunanca dərş saatları saxlanılmaqla, türkcə dərş saatları azaldılaraq ingiliscə dərş saatları ilə əvəzlənmişdir. [1, s. 232-233]

Qərbi Trakya türklərinə təsir edən başqa bir müsbət addım isə 20 aprel və 20 noyabr 1951-ci ildə Türkiyə və Yunanıstan arasında imzalanan mədəni əlaqələrə dair müqavilə idi. Müqavilənin türklər üçün ən böyük faydası Türkiyədən Qərbi Trakyağa göndərilən türk müəllimlərin olması idi. Müqaviləyə əsasən hər iki ölkədəki azlıqların problemləri ilə maraqlanmaq üçün ortaq bir komissiya da qurulmuşdu. Ancaq bu müqavilə daha çox universitet səviyyəsindəki məsələləri əhatə etdiyindən Qərbi Trakya da həll olunmayan orta təhsilə dair problemləri ortadan qaldırmadı. [5, 4 s. 474-475] Buna baxmayaraq, bu dövrdə Türkiyə türk milli azlığın hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş aktiv siyasət yürütmüşdü. Ancaq 1990-cı illərin ortalarına qədər davam edəcək yunan dövlətinin türk azlıq üzərindəki təzyiq siyasətinin başlanğıcı da yenə bu dövrə təsadüf etməkdədir. Yəni 1952-ci ildən etibarən türklərə aid daşınmaz mülklər milliləşdirilməyə və 1955-ci ildə Yunan vətəndaşlıq qanununun 19-cu maddəsində edilən dəyişikliklə Qərbi Trakya da türkə Yunanıstan vətəndaşlığından çıxarılmağa başlanmışdır. [5]

Yunanıstanın Xarici işlər naziri S.Venizelosun 1952-ci ilin yanvarın sonlarındakı Türkiyə səfəri qarşılıqlı dostluq və birlik təsuratı bağışlayırdı. Lakin bu səfərlə əlaqədar türk mətbuatı şübhələrini ifadə edirdi və türk ictimaiyyəti Yunanıstandakı türk azlıqla əlaqəli müsbət addımların atılmasını gözləyirdi. [4, s. 475]

Hər nə qədər narahatlıq müşahidə oluns da, eyni zamanda bəzi müsbət əlaqələr də davam edirdi. Yunan kralı Paul və kraliçası Frederika 1952-ci ilin iyununda Türkiyəyə səfərində Dolmabaxca Sarayında verilən ziyafətdə kraliçanın Türkiyə prezidenti Cəlal Bayara verdiyi təkliflə Qərbi Trakya türklərinə xüsusi bir lisey açılması məsələsi ortaya çıxmışdı. Bu təklif 22 iyul 1952-ci il tarixində Yunanıstan parlamentinin qəbul etdiyi etnik azlıq qanunu ilə həyata keçirildi. Bu irəliləyişə rəğmən türk mətbuatı Yunanıstandakı türklərlə bağlı xoşagəlməz xəbərlər almaqda və bu məlumatı ifadə etməkdə davam edirdi. [4, s. 476]

1952-ci ilin dekabrında daha bir müsbət irəliləyiş Türkiyə Prezidenti Cəlal Bayarın Yunanıstana etdiyi səfərlə olmuşdu. 2 dekabr 1952-ci ildə kral Paulun köməkliyi ilə Gümülcinədə Cəlal Bayar Türk liseyi açıldı. Bu səfər Qərbi Trakya da türkə müsbət təsir etdi, lakin türk azlığın Türkiyəyə köçü (Yunanıstandan Türkiyəyə köçlə əlaqəli ilk xəbərlər 1953-cü ilin fevralında türk mətbuatında çıxmağa başladı) və yunan dövlətinin türklərlə rəftarı məsələsinə ciddi bir dəyişiklik gətirmədi. O dövr türk mətbuatından məlum olur ki, türk azlıq Qərbi Trakya da yaranan bəzi müsbət irəliləyişlərə rəğmən həyatlarından razı deyildi, qaçaq yollarla da olsa Türkiyəyə getməyə çalışırdılar.[4 s. 477] Bu faktları 1953-cü ilin fevralında Yunanıstana səfər edən Türkiyə baş naziri Adnan Mendresə Gümülcinə türklərinin verdiyi məktublar da sübut edir.

Qeyd etdiyimiz problemlərə rəğmən, ümumən 1950-1963-cü illərdə Qərbi Trakya türklərinin təhsil tarixində nisbətən rahat bir dövr olmuşdur. Belə ki, Türkiyə ilə Yunanıstan arasında yuxarıda qeyd etdiyimiz 1951-ci ildə imzalanan mədəniyyətə dair müqavilə təhsil sahəsində bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu müqavilə ilə Türkiyədən dərsləklərin gətirilməsi yoluna qoyulmuş, yeni məktəb binaları tikintisinə Türkiyə kömək etmiş, müəllimlərin hazırlanması üçün müəllim hazırlığı kurslarına tələbələr göndərilmişdir. [3, s.58-59] 1952-ci ildə Cəlal Bayar Liseyinin açılışı üçün Türkiyə Respublikasının Prezidenti Cəlal Bayarın şəxsən özü Gümülcinəyə gəlmişdir. Liseyde türk dilindəki dərsləri demək üçün Qərbi Trakya da lisey müəllimi olmadığından Türkiyədən müəllimlərin gətirilməsinə başlanmışdır. Bu müəllimlərin bir hissəsi liseyde işləyərkən digər hissəsi ibtidai məktəblərdə dərş deyərək türk məktəblərində təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün çalışmışdılar. [3, s.58-59]

Türk-yunan münasibətlərindəki müsbət havadan təsirlənməyən türk mətbuatı problemləri dilə gətirməklə məsələyə doğru yanaşırdı, çünki türk hökuməti 1953-cü ildə məsələ ilə əlaqəli vəziyyətə biraz optimist yanaşırdı. [4, s. 478-481]

1953-cü ildə bəzi qanunlardan türklər faydalanmamış, daha doğrusu faydalanmalarına əngəl olunmuşdur. Məsələn, yunan hökuməti evlənən bir kişiye əgər torpaq sahibi deyilsə, 30 hektara qədər ərazi verdiyi halda bu yardım türk azlığına heç bir zaman şamil olunmamışdır. Türk mətbuatı İstanbuldakı yunanların vəziyyətini Qərbi Trakya türkləri ilə müqayisə edib, tamamilə yaxşı vəziyyətdə olduqlarını qələmə alarkən yunan mətbuatı tam əks olan məqalələr yazırdı. [4, s. 482]

İkitərəfli əlaqələrin inkişafı nəticəsində 1954-cü ildə 3065 sayılı qanun çıxarılaraq ibtidai məktəblərin quruluş və fəaliyyət formaları ilə bu məktəbləri idarə edənlərin vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Bu qanunla ilk dəfə olaraq Qərbi Trakyaadakı ibtidai məktəblərə türk ibtidai məktəbləri adı verilmişdir. Türkiyədən göndərilən müəllimlərin sayı 300-dən yuxarı olmuşdur. Ancaq bu müəllimlərin yalnız 150 nəfəri işlə təmin edilmişdir. Digərlərinə süni əngəllər yaradılaraq müəllimlik etmələrinin qarşısı alınmışdır. [3, s.58-59]

Ümumən 1950-1955-ci illər arasındakı dövr Qərbi Trakya türklərinin tarixində rahatsızlıq yaradan təbiiqlərlə, köçlə yanaşı, az da olsa, rahat yaşadıkları dövr olmuşdur. Yəni böyük çətinliklər yaşamadılar, iqtisadi sahədə təzyiqlərlə yanaşı, din, təhsil və mədəniyyət sahələrində yunan hökumətinin müsbət addımları oldu. Əsas problemlər Kipr məsələsinin beynəlxalq böhran şəklində ortaya çıxdığı 1955-ci illə birlikdə başladı. [6, s.147-155]

Türkiyədə 1955-ci ilin 6-7 sentyabrında olan hadisələr və İstanbuldakı yunan azlığına hücumlar azlıq məsələsini başqa səmtə yönəlmişdi. Yunanıstan hadisəyə sərt reaksiya verdi və yunan azlığın vəziyyəti məsələsində türk hökumətinə sərt ittihamlar edildi. Hadisə ilə əlaqəli Türkiyənin özəmənkı baş naziri Ədnan Menderes yunan To Vima qəzetinə müsahibə verərək bildirdi ki, bu vətəndaşlar rifah və bərabərlik içində yaşayırlar. [4, s. 485]

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Türkiyə Cümhuriyyəti tarixinin, xüsusilə 1955-ci ildən sonrakı dövründə Balkanlar türk siyasi hafizəsindən sanki silinmişdir. Hətta Türkiyədəki türkcü təfəkkürdə belə əsas diqqət Balkan türklərindən çox Qafqaz və Orta Asiya türklərinə verilirdi. Bunun Türkiyə üçün siyasi və psixoloji səbəblərini izah etmək belə çətindi. [7, s. 61]

1956-cı ildə ikitərəfli münasibətlərdə Kipr məsələsinin artan təsiri Qərbi Trakya türkləri üçün çətin günləri də bərabərində gətirdi. [4, s. 486] Çətinləşən vəziyyətə o zamankı türk mətbuatı geniş yer vermişdi. 1956-cı ilin noyabrında türk hökumətini tənqid edən yazılar çıxmaqda davam edirdi. Elə bu tarixdə Qərbi Trakya türklərinin çətinliklərinə yeniləri əlavə olundu. Türk azlığına təkə yunan hökuməti tərəfindən deyil, yunan əsilli vətəndaşlar tərəfindən də sərt rəftar, hətta sonu ölümə nəticələnən hücumlar başladı. [4, s. 491] 1957-ci ildə də vəziyyət fərqli olmadı. 1957-ci ildə “Türk” və “Türk məktəbi” terminlərinin işlənilməsi məsələsində də bəzi çətinliklər ortaya çıxdı. Bununla əlaqədar 1957-ci ilin aprelində Qərbi Trakyaada çıxan türk qəzetləri bu barədə bəzi xəbərlər nəşr etmişdilər. [4, s. 492]

Qərbi Trakya türk icma rəhbərlərinin seçkiləri ilə əlaqəli vəziyyətin türk azlığın əleyhinə dəyişikliklər edilməsi kimi, təhsil sahəsində verilən hüquqlar da geri alınmağa başladı, türk ibtidai məktəblərinə müdaxilələr əsas məsələyə çevrildi. [4, s. 493] Yəni 1950-ci illərin birinci yarısında Yunanıstan xüsusilə təhsil sahəsində türk azlığına Türkiyədə yunan (rum) azlığına verilməyən hüquqları verdiyi halda, sonra vəziyyət tam əks olan hal almışdı. Qeyd etdiyimiz problemlərlə yanaşı əsas əhəmiyyətli məsələ Qərbi Trakya türk kəndlərinin ortadan qaldırılması vəziyyəti də gündəmədəydi. Bunun ən asan və praktik yolu türklərin mallarını və torpaqlarını əllərindən alaraq bölgədən çıxarmaqdı. O dövrdə nəşr olunan Türk mətbuatı bu halı sərt şəkildə tənqid etmişdi. Yunanıstan hökuməti isə türklərə yaxşı davrandığı və onların vəziyyətlərindən razı olduqlarını göstərməyə yönəlmiş tədbirlər görürdü. [4, s. 493-494]

Yunan hökumətinin təbiiqləri, köç etdirmə, yunanlaşdırma kimi siyasətləri 1950-ci illərin sonlarında Qərbi Trakya türklərinin Türkiyəyə köçünü artırdı və Qərbi Trakyaadakı türk kəndlərinin sayını olduqca azalttı. Belə vəziyyətin nəticəsi idi ki, 1923-cü ildə 300 olan türk kəndi sayısı 1959-cu ildə 42-yə düşdü. Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi məlumatlarına görə 1959-cu ildə son səkkiz ildə Yunanıstandan gələn qaçqınların sayı 12 000-dən çox idi və bu vəziyyət davam edərsə Qərbi Trakya tamamilə türklərdən təmizlənərdi. Qalan türklərin çoxu da çətin vəziyyətdə və kasıb bir həyat yaşayırdı. Qalanların 95%-i kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu, ancaq yunan hökumətinin

praktik siyasəti nəticəsində hər bir kəndlinin kəndliyə verilən dövlət dəstəyindən məhrum edilməsi nəticəsində ibtidai şərtlərlə istehsal davam etdirilirdi. Qalan 5%-lik hissəsi isə sənətkarlıqla məşğul olurdu. Türk azlığın arasında həkim, əczaçı, mühəndis, vəkil yox idi və yunan hökuməti də bu məsələnin həlli üçün hər hansı bir tədbir görmədiyi bir yana süni əngəllər də yaradırdı. Məsələn, Türkiyədəki universitetlərdən məzun olub Qərbi Trakyaada işləmək istəyənlərin diplomları qəbul edilməyərək yenidən imtahan vermə məcburiyyəti kimi əngəllər törədilirdi. Yunanlaşdırma siyasəti isə daha çox təhsil üzərindən həyata keçirilirdi. [4, s. 495-496]

1957-ci ildə Qərbi Trakya türk ibtidai məktəblərində təhsildə eyniliyi yaratmaq üçün tədris planı proqramı hazırlanmış, lakin proqramın tətbiqində çətinliklər olmuşdur. 1960-cı ildə isə türk məktəbləri ifadəsinin qaldırılması istiqamətində türk məktəb direktorlarına təzyiqlər başlamışdı. Bu təzyiqlər qanunla deyil şifahi əmr şəklində olmuşdur. Türk məktəbi ifadəsinin məhz bu tarixdən sonra bəzi məktəblərdə müsəlman məktəbi şəklində dəyişdirildiyini görürük. Yuxarıda qeyd etdiyimiz yaxınlaşmanın arxasında olan bəzi həqiqətlər vardır. Yunanıstanın bu qədər müsbət işlər etməsinin səbəbi türk-yunan dostluğunun xaricində 12 adanın Yunanıstana keçməsinə Türkiyənin səs çıxarmaması və Qərbi Trakya türklərini Kipr türklərinə bir nümunə göstərmək məqsədi ilə mülayim siyasət yürüdülmüşdür. Ən əsası isə Qərb düşərgəsinə, NATO-ya daxil olan Türkiyə və Yunanıstanın o zamankı ümumi xarici siyasətindən qaynaqlanmışdır. [3, s.59]

Yunanıstanda türk vətəndaşlarının sayı 1923-cü ildən sonra davamlı olaraq azalmışdır. Lozanna konfransında türk nümayəndələrinin verdiyi rəqəmlərə görə 1923-cü ildə Qərbi Trakyaada 129 120 türk var idi. 1959-cu ildə yunan qaynaqları türkləri müsəlman kimi 112 665, türkcə danışanlar olaraq 118 201 nəfər vermiş, ancaq türk hökumətinin araşdırmalarına görə bölgədə İskeçə, Gümülcinə və Meriç olmaqla sadəcə 67 099 türk qalmışdı. Çərkəzlər və pomaklarla (bolqarca danışan müsəlman türklər) birlikdə müsəlmanların sayı 1959-cu ildə 93 691 nəfər idi. Türk hökuməti bunun əsas səbəbini belə açıqlayırdı: yunan hökuməti türk kəndlərini müxtəlif vasitələrlə ortadan qaldıraraq, buralara yunanların yerləşdirilməsi üçün sistemli tədbirlər görmüş, bununla da bir çox kənd yox edilmiş, əhalisi isə Türkiyəyə köçə məcbur etdirilmişdir. [4, s. 501]

Yunanıstanın etnik azlıqlar məsələsindəki sərt mövqeyinin əsas səbəbi bu azlıqların Yunanıstanla problemləri və etnik eyniliyi olan dövlətlərlə həmsərhəd olması idi. Həqiqətən də Yunanıstanın Albaniya, Makedoniya, Bolqarıstan və Türkiyə ilə bir sıra problemləri olub. Buna görə də Yunanıstan etnik azlıqları ciddi təhlükəsizlik problemi olaraq görmüş, ölkənin torpaq bütönlüyü və milli kimliyi baxımından təhdid ünsürü kimi qəbul etmişdir. Xüsusilə II Dünya müharibəsi dövründə olan işğal və sonrakı vətəndaş müharibəsi (1946-1949) səbəbi ilə ərazi bütövlüyünün təhlükəyə girməsi, sərhəd bölgələrində yerləşən etnik azlıqlar məsələsindəki həssaslığını daha da artırmışdır.

Əhməd Davudoğluna görə: “Türkiyənin Balkan yarımadasında siyasi təsirinin təməli Osmanlı təbəəsi müsəlmanlar olmuşdur. Keçmişdə bu insanları türk xarici siyasətinin yükləri kimi görərək köç yolu ilə Balkanları boşaltma siyasətinin səhv olması bugün açıq bir tərzdə ortaya çıxmışdır”. [8, s. 123] Deməli yuxarıda etdiyimiz izah bir növ həqiqəti əks etdirmişdir, yəni Türkiyə uzun illər – bəzilərinə görə 1952-ci ilə, bəzilərinə görə isə 1960-cı illərə, hətta 1980-ci illərin ortalarına qədər Qərbi Trakya ilə lazımı qədər maraqlanmamışdır. [1, s. 35]

Türk-yunan münasibətlərindəki hər gərginlikdə ağır nəticələri Qərbi Trakya türkləri ödədi. Onların ən adi insan haqqları biraz daha qəsb edildi. Bu vəziyyətin düzəlməsi üçün isə əsas istiqamət iki ölkə arasındakı normal münasibətlərin fonunda Yunanıstandakı türklərin normal vətəndaşlıq hüquqlarından istifadə etməklə həyatlarını davam etdirməsidir.

Məqaləni bitirmədən əvvəl, Lozanna konfransından qabaq Mustafa Kamalın söylədiyi bu sözlərə yer vermək mənalı olardı: “İnsaf və aman dilənməklə millət işləri, dövlət işləri görülməz. Millətin və dövlətin şərəfi və müstəqilliyi təmin edilə bilməz. İnsaf və mərhəmət dilənmək kimi bir qanun yoxdur. Türk milləti, Türkiyənin gələcəkdəki uşaqları bunu bir an belə unutmamalıdır”. [1, s. 32]

ƏDƏBİYYAT

1. Hazırlayan: Mustafa Burma, Danışman: Prof. Dr. Hasan B. Dilan. Lozan'dan günümüze Batı Trakya'da azınlık eğitimi. Yüksek lisans tezi, Edirne Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak, 2008.
2. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/24675/bati_trakya_musluman_turk_azinligi
3. Lozan antlaşmasından günümüze Batı Trakya türkləri eğitim tarihi https://www.academia.edu/5968224/lozan_antlasmasindan_gunumuze_bati_trakya_turkleri_egitim_tarihI
4. İbrahim Mert Öztürk. Tarih okulu dergisi (TOD), Eylül (Sentyabr) 2014, Yıl 7, sayı XIX, ss. 467-507 Soğuk savaş döneminde Batı Trakya Türk azınlığı (1945-1960) https://www.academia.edu/30706641/SO%C4%9EUK_SAVA%C5%9E_D%C3%96NEM%C4%B0NDE_BATI_TRAKYA_T%C3%9CRK_AZINLI%C4%9EI_1945-1960
5. http://www.balkanlar.net/index.php?ind=reviews&op=entry_view&iden=3http://www.mfa.gov.tr/bati-trakya-turk-azinligi.tr.mfa
6. Fətəliyev M. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Kipr məsələsi və Türkiyə // Tarix və onun problemləri. №2, 2014.
7. Özdağ Ü. "19. ve 20. Yüzyıllarda Ortadoğu ve Balkanlar'da Siyaset Yapılanmaları". Mustafa Kahramanyol, Türk Hakları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, İkinci Basım, 1995.
8. Davutoğlu Ahmet. Stratejik Derinlik. Türkiye'nin Uluslararası Konumu. İstanbul: Küre Yayınları, 17. Basım, Ekim 2004.

РЕЗЮМЕ

ОБ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ТУРКОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В ЗАПАДНОЙ ФРАКИИ В ГРЕЦИИ (1946-1960)

Гасанов Ю.Л.

Ключевые слова: Балканский полуостров, балканские турки, Греция, турки Западной Фракии

Статья посвящена социальной и политической истории турок, проживавших в Греции в 1945-1960-х годах. В результате ослабления Османской империи и потери земли, значительная часть турок, живущих на Балканах в более широком балканском регионе, осталась частью Греции в результате балканских войн. Социально-политическая история турок в Западной Фракии, которая была частью Греции в соответствии с Лозаннским договором, была полна проблем.

В статье исследуется общественно-политическая история турок, проживающих в греко-западной Фракии, на фоне турецко-греческих отношений в 1945-60 гг.

SUMMARY

ABOUT THE SOCIO-POLITICAL HISTORY OF TURKS LIVING IN WESTERN THRACE-GREECE (1946-1960)

Hasanov Y.L.

Key words: Balkan Peninsula, Balkan Turks, Greece, Western Thrace Turks

The article was dedicated to the social and political history of the Turks living in Greece in the 1945-1960s. As a result of the Ottoman Empire's weakening and loss of land, an important part of the Turks living in the Balkans in the wider Balkan region remained part of Greece as a result of the Balkan wars. Socio-political history of the Turks in the Western Thrace, which was part of Greece under the Lausanne Treaty, was full of difficulties.

Socio-political history of Turks living in Greece-Western Thrace in the background of Turkish-Greek relations in 1945-60 is investigated in this article.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.06.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 392.81; 930.2

BƏRDƏ ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN ƏNƏNƏVİ YEMƏKLƏRİ VƏ İÇKİLƏRİ**ASLANOV SEYMUR CƏNNƏT oğlu***AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, doktorant*Seymur.aslanov.86@list.ru*Açar sözlər: Bərdə, maddi mədəniyyət, mətbəx, yeməklər, içkilər*

Xalqımızın etnik mədəniyyətinin, dilinin qədimliyinin, etnogenezinin, adət-ənənələrinin, qonşu xalqlarla iqtisadi və mədəni bağlılığının və təsərrüfat həyatının dərinəndən öyrənilməsi baxımından ənənəvi ərzaq, xörək və içki növlərinin etnoqrafik cəhətdən tədqiq olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Orta əsrlər dövründən bu günümüzdəki Azərbaycanda olmuş səyahətçilər, coğrafiyaşünaslar, ölkəmizə qonaq gəlmiş xarici turistlər yemək və içkilərimiz, süfrə mədəniyyətimiz və qonaqpərvərliyimiz haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş və öz təəssüratlarını qələmə almışlar.

Azərbaycanın zəngin tarixi keçmişə malik qədim şəhərlərindən biri hesab edilən Bərdənin yemək və içkilərinin araşdırılması da bu qəbildəndir.

XII əsrdə yaşamış ərəb müəllifi Yaqut əl-Həməvi “Mücmə əl-buldan” (“Ölkələrin coğrafi lüğəti”) əsərində Bərdənin bostan və bağları, dadlı meyvələri haqqında yazırdı: “Bərdə bostan və bağlarla örtülüdür, hər yer meyvə ağaclarıdır. Burada Səmərqənd fındığından daha keyfiyyətli fındıq yetişir. Buradakı şabalıd əş-Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Onların “zoğal” adlanan “gecbayra” (quşarmudu) böyüklüyündə meyvəsi var və yetişdikcə dadı şirin, kal vaxtı isə acı olur. Bərdədə Ləsubdan (indiki Lənbəran kəndi-S.A.) gətirilən ən yaxşı növ əncir satılır. Burada heç kimə mənsub olmayan tut ağaclarından iplik istehsal edilir [7, s.74].

Ərəb coğrafiyaşünasları əl Müqəddəsi (X əsr) və əl İstəxri (X əsr) Kür çayından tutulmuş balıqların Qarabağa və xüsusən Bərdəyə gətirilməsi haqqında məlumat verərək yazırdılar: “Onlar Kür çayından ovladıqları balıqları “kasbuvin”, “tirrix”, “surmaxı”, “zaroqan” və “işubet” adlandırırlar” [2, s.7].

Bərdə əhalisinin təsərrüfatında maldarlıq əsas sahə olduğu üçün burada ət və süd məhsullarından geniş istifadə edilmişdir. Bərdədə qoyun, inək, ev və çöl quşları (toyuq, hinduşka, ördək, qaz, çölördəyi, kəklik, qırqovul və s.) ətindən, habelə çay balığından əsrlər boyu müxtəlif çeşidli yeməklər (kabab, büryan, soyutma, qovurma, qəvli, dolma, yaxını, bozbaş, xaş, kəlləpaça, sacıçı, cız-bız və s.) hazırlanmışdır.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan üçün ümumi səciyyə daşıyan ənənəvi yemək növlərindən əlavə, hər bir bölgənin özünəməxsus və fərqli yeməkləri mövcuddur. Bərdə də özünəməxsus yeməkləri ilə seçilən bölgələrimizdən biridir. Bu özünəməxsusluq və fərqlilik daha çox bölgənin təbii-coğrafi və iqlim şəraiti ilə bağlı olmuş və tarixən formalaşmışdır.

1861-ci ildə Bərdədə olmuş akademik B. A. Dorn yazırdı: “Qalaya baxandan sonra bizi nahara dəvət etdilər. Boy-buxunlu, qaraşın bəyin (Hüseynəli bəy Əli bəy oğlu Əlibəyov (1822-1897- S.Aslanov) kəmərinə böyük qılınc vardı, xəzdən xalat geyinmişdi. O bizi daşdan tikilmiş bir otağa apardı. Süfrə yerdə, gözəl bir xalçanın üzərində salınmışdı. Mən çəkməmi çıxardım, bizim yarımız farslar, bəzilərimiz də türklər kimi oturmuşduq, yəni bir qismimiz bardaş qurmuşduq, digər qismimiz isə çöməlmiş halda əyləşmişdik. Bizə soğan, pendir, əla şorba, toyuq, toyuq-plov, qoyun ətindən kabab və s. yeməklər verildi. Yeməklər çox dadlı hazırlanmışdı. Dairə rəisi Serebryakov da naharda iştirak edirdi” [5, s.473].

Ət və ağartı yeməkləri. XIX əsrdə Bərdədə olmuş rus müəllifi Q.Osipov yazırdı: "Bərdəlilər əsasən ət yeməklərindən istifadə edirlər. Onlar ya təmiz buğda çörəyi, ya da buğda unu ilə arpa və darı unu qarışdırılmış çörək yeyirlər. Bərdəlilərin sevimli yeməkləri plov, dolma, bozbaş, tikə və döyülmüş ətdən kabab, qatıq, südlü sıyıq, qayğanaq və s.-dir. Plovu yerli düyüdən inək yağı ilə hazırlayır, onun yanında içində şabalıd, kişmiş, qara gavalı qurusu və başqa quru meyvələrin qarışığından ibarət "qara" qoyulur. Plovun üstünə rənginin sarımtıl olması üçün zəfəran suyu tökürlər. Plovu qızardılmış qırqovul, toyuq, turac, bildirçin və quzu əti ilə yeyirlər. Sakinlər ən çox qoyun ətindən istifadə edirlər. Ətin girvənkəsini 5 qəpiyə, ya da 8 qəpiyə alırlar. Nadir hallarda mal ətindən istifadə edirlər ki, onun da girvənkəsi 4-7 qəpik dəyərindədir" [6, s.133].

Sacıçı - Bərdənin qədim yeməklərindən hesab olunur. Bu yemək növü köçmə maldarlıqla məşğul olan elatların arasında xüsusilə geniş yayılmışdı. Sacıçının hazırlanma qaydası belə idi: sacı təmizləyib arxa üzünə ocağa qoyur, içərisinə duz və digər ədviyyatlarla qarışdırılan heyvanın ətinə iç yağı ilə birlikdə düzüb bişirirdilər. Sacda daha çox qoyun bağırsağı qovurulurdu. Bərdənin mətbəxində sacıçıdan bu gün də istifadə olunur.

Quzu dəmləməsi. Quzu kəsildikdən sonra dərisi bütöv çıxarılır, əti 100-150 qr ölçüdə doğranılır, duz, istiot, kəklikotu və reyhanla qarışdırılaraq yenidən dərisinə təpilir və ağzı bağlanırdı. Bundan sonra yerdə çala qazılır, dəri çalada yerləşdirilir və üstü torpaqla örtülərək, üzərində ocaq qalanırdı. Qalanan ocağın üstündə isə plov hazırlanırdı. Düyü süzülüb dəmlənənədək, quzu da dəmdə bişirdi. Süfrəyə sarımsaqlı qatıqla verildirdi [8].

Qəlyə əsasən quzu ətindən hazırlanırdı. Quzu əti bişirilir, yağa düşəndə içərisinə bişmiş şabalıd, gavalı turşusu və heyva dilimləri, zəfəran, darçın, duz, istiot əlavə edilirdi. Qəlyədən aşqarası kimi də istifadə olunurdu.

Şalampur (kələfur). Təzə quzu ətindən bişirilən bu yeməyin hazırlanma qaydası çox asandır. Tikələrə bölünmüş quzu ətinin üzərinə soğan, zövqə görə duz, istiot və azacıq su əlavə olunaraq öz buğunda bişirilir. Süfrəyə sarımsaqlı qatıqla verilir.

Qovurma. Həm quzu, həm də mal ətindən hazırlanan bu yemək növü həmçinin qış azuqəsi sayılırdı. Əti doğrayıb öz yağında qovurur, sonra küpələrə yığaraq torpaqda basdırır və qısa qədər saxlayırdılar. Qış mövsümündə ondan müxtəlif çeşidli yeməklərin hazırlanmasında istifadə olunurdu.

Badımcan, bibər, pomidor dolması. Bərdə rayon sakini Fəqət Şadlinskayanın verdiyi məlumata görə, Bərdədə bu yeməyin hazırlanmasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Belə ki, yerli bərdəlilər bu yeməyi qonşu bölgələrdə olduğu kimi çəkilmiş ətdən ümumi qaydada hazırlayırlar. Bərdədə müxtəlif vaxtlarda məskunlaşmış sakinlər isə bu yeməyi hazırlayarkən çəkilmiş ətdən deyil, qiymədən istifadə edir, badımcanın qabığını soyaraq bişirir və onu "ağ dolma" adlandırırlar.

Bərdənin mətbəxi süd və ağartıdan hazırlanan yemək növləri (qatıqlı aş, dovğa, atlama, süddaş və s.) ilə də məşhurdur. Bu yeməklərin arasında **qatıqlı aş** xüsusi yer tutur. Qatıqlı aş həm yabani otlarla, həm də bostan göyərtiləri ilə hazırlamaq mümkündür. Bu yemək hazırlanarkən əvvəlcə düyü bir buğum pörtlədilir, sonra ona doğranmış yabani bitki - pərpətöyün əlavə edilərək qaynadılır. Bişmiş kütlə süzülüb soyumağa qoyulur və soyuduqdan sonra üzərinə sarımsaqlı qatıq əlavə edilərək çox duru olmamaq şərti ilə qarışdırılır. Qatıqlı aş zövqə görə pərpətöyün əvəzinə şüyüd, dağ keşnişi, keşniş və nanə də vurulur. Bu yemək növü əsasən yay fəslində hazırlanır.

Südlü ərşə sadəcə süd ərşə əlavə edilməklə bişirilir.

Köpməcə. Yağlılıq dərəcəsi yüksək olan südlə un qarışdırılıb həlim vəziyyətinə gətirilir. Bu həlim üzərinə yağ çəkilmiş isti sacın üstünə lazımi qədər tökülür, yayılıb bərkiyəndən sonra bir neçə yerindən deşdəklənərək oraya yağ parçaları qoyulur və hər iki üzünə çevirməklə bişirilir. Sacın yanında köpməcə yeyilməsi bərdəlilərə xas olan adətlərdən biridir.

Qındı. Bu yeməyi əsasən xəstələr və uşaqlar üçün hazırlayırdılar. Yüksək yağlılığı olan qoyun südünə bir qədər un əlavə edilib bişirilən bu yemək növü "horra" adı ilə də məşhur idi. Horranın qazandibi - qazmağı daha ləzzətli hesab olunurdu.

Bitki mənşəli yeməklər. Bitki mənşəli yeməklər arasında buğda, düyü, un, dənli və paxlalı bitkilərdən, göyərti və tərəvəzlərdən hazırlanmış yeməklər xüsusi yer tutur. Bu yemək növlərindən həm gündəlik, həm də mərasim yeməkləri kimi istifadə olunmuşdur.

Bitki yeməklərinin arasında buğda unundan hazırlanmış çörək mühüm yer tutur. Bərdədə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, müxtəlif növlü çörək bişirilmiş və yuxa, külləmə, bozlamac, köməc, lavaş, fətir, xamralı, şirazi, nəzik, qalınça, təndir çörəyi və s. kimi adlarla məşhur olmuşdur.

Qədim zamanlardan sac üzərində **yuxa** bişirmək adətini Bərdə camaatı bu gün də qoruyub saxlayır. Sac üzərində nazik yuxa bişirilir, üst-üstə yığılır və süfrəyə gətirilərkən yumşaq olması üçün üzərinə su səpilir. Yuxanın əsas özəlliyi uzun müddət qalması və tez xarab olmamasındadır. Ona görə də sac asılarkən həftəlik, hətta aylıq yuxa azuqəsi tədarük edilir.

Azərbaycanın ənənəvi xəmir xörəkləri - **xəşil, xəngəl, əriştə, umac, qaraumac, quymaq** və s. Bərdə bölgəsi üçün də xarakterik olmuşdur.

Əriştə (isti). Yuxa şəklində yayılmış xəmindən nazik əriştə kəsilir və bir birinə yapışmaması üçün üzərinə un səpilir. Xırda doğranılmış soğanı yağda qovurur, üzərinə su və maş lobya əlavə edilərək qaynadılır. Lobyə bişdikdən sonra hazır əriştə buraya əlavə olunur və həlim salana qədər bişirilir. Soyuqdəymənin əvəzolunmaz dərmanı hesab edilən əriştə süfrəyə sarımsaqlı qatıqla verilir.

Umac. Yağda qovurulmuş soğanın üstünə su tökülüb qaynadılır, ovularaq dənəvərləşdirilmiş un tökülüb qarışdırılır, xırda doğranmış əvəlik və qara istiot əlavə olunaraq tam hazır olanadək qaynadılır.

Bərdəlilərin mətbəxində düyüdən hazırlanmış müxtəlif çeşidli yeməklər üstünlük təşkil edir. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, burada da düyüdən süfrəmizin tacı olan plovun qarnirindən asılı olaraq zəngin növləri bişirilir. Burada daha geniş yayılmış düyü yeməyi şüyüdlü plovdur. Yerli informatorların verdikləri məlumata görə, bərdəlilər bu yemək növünü buraya Qaladan (bərdəlilər, o cümlədən ətraf rayonların əhalisi çox zaman Şuşa şəhərini Qala adlandırırlar) köçüb gələnlərdən öyrənmişdilər. Şüyüdlü plov bu qayda ilə hazırlanır: quzunun qol ətinə duz, istiot, kəklikotu, sarıkök vurur, 1 saat basdırmada saxladıqdan sonra dibi azacıq yağlanmış və qızdırılmış qazana səliqə ilə düzülür. Hər bir stəkan düyü üçün bir dəstə şüyüd doğrayıb qarışdırır və qaynadıb süzülür. Süzülmüş düyünü qazandakı basdırmanın üzərinə tökür, üstündən azca yağ gəzdirməklə dəmə qoyurlar. Süfrəyə verilərkən düyü və ət ayrı-ayrı qablarda qoyulur.

Bəzi hallarda şüyüdlü aş ət olmadan da yumurta ilə bişirilir. Bunun üçün düyü eyni qayda ilə süzülür, qazana tökülüb üzərində yuvacıqlar açılır, bu yuvacıqların hər birinə ailə üzvlərinin sayına görə yumurta sındırılır və dəmə qoyulur. Süfrəyə əridilmiş yağ, zövqə görə sarımsaqlı və ya sarımsaqsız qatıqla verilir.

Bərdə şəhər sakini Arif Əliyevin məlumatına görə, şəhərlə kənd əhalisi arasında bu yemək növü cüzi fərqlərlə hazırlanır. Şəhər əhalisinin bir qismi yumurtanı aşın üzərinə tək tək vurur, kənd əhalisi və buraya gəlmə əhali isə ayrıca bişmiş yumurtanı xırda doğrayıb üzərinə duz vurur və plovun yanında süfrəyə verirlər.

Qırxbuğumlu aş. Düyü ılıq, duzlu suda bir müddət saxlanılır. Qırxbuğum təmiz yuyulub doğrandıqdan sonra düyü ilə qaynadılaraq süzülür. Bu aş növünü həm ətlə, həm də yumurta ilə bişirirlər. Ət ilə bişirildikdə şüyüdlü aşda olduğu kimi, ət eyni qayda ilə qazanın dibinə düzülür, qırxbuğumlu düyü süzüldükdən sonra onun üzərinə əlavə olunur. Qırxbuğumlu aş yumurta ilə bişirildikdə də şüyüdlü-yumurtalı aşda olduğu kimi eyni qayda tətbiq olunur. Şəhər əhalisinin məlumatına görə, bu yemək növü də Şuşa əhalisindən əxz edilmişdir. Bu yemək əhali tərəfindən çox nadir hallarda hazırlanır.

Hopmaca yemək növü də əsasən düyü və göyərtidən hazırlanır. Bu yeməyi bişirərkən əvvəlcə seçilmiş göyərtini yuyub, doğrayır və qazana bir lay yuyulmuş düyü, bir lay göyərti səpir və bu qayda ilə davam etdirir, sonra üzərinə su töküb ocağa qoyurlar. Yemək qaynayıb suyu çəkildə

üstünə yağ əlavə olunur. Düyü və göyerti yağı tam özünə çəkildikdən sonra ocaqdan götürülür. Süfrəyə qatıq ilə verilir.

Turşulu aşın əsas inqredientləri paxla, buğda, qırmızı iri lobya və noxuddan ibarətdir. Bu məhsullar yuyulub bir müddət islaqda saxlandıqdan sonra qazanda qaynadılır. Yemək yarışıbmiş hala gələndə qazana quru alça, lavaşana, əvvəlcədən duzlanıb doğranmış balqabaq, gicikən yarpaqları və alma qurusu əlavə edilir. Tam qaynayıb bişənə yaxın zövqə görə doşab və duz tökülür. Süfrəyə qurudulmuş giləmarzə ilə verilir.

Bərdə mətbəxinin bir sıra yeməkləri arasında göyertidən hazırlanmış dovğa, kətə, kükü ayrıca yer tutur.

Bərdəlilərin uzun illər qida rasionunda mühüm yeməklərdən biri olmuş və hazırda nadir hallarda hazırlanan yemək növü **“balva”** və ya **“bomba”** adlanır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində **“cirdama”** adlandırılan bu yemək növü Bərdənin bəzi kəndlərində **“çəkmə”** adı ilə də məşhur olmuşdur. Tərkibi bostan göyərtilərindən, habelə yabanı ot - pərpətöyündən, düyü (bəzi hallarda buğda), yağ, duz və turşudan ibarət olan bu yeməyin yerli əhali tərəfindən bu cür adlandırılması hazırlanarkən düyünün yağı və suyu canına hopdurması və aş kimi bişməsi ilə bağlı olmuşdur. Bu yemək dibinin yanmaması üçün mütəmadi olaraq qarışdırmaqla ərsəyə gəlirdi. Sarımsaqlı qatıqla süfrəyə verilən bu təam əsasən yay aylarında, xüsusi ilə ayağında ağrıları və qatı qanı olan xəstələr üçün hazırlanırdı. Yerli sakin Məleykə Qasimovanın verdiyi informasiyaya görə? qeyd olunan bu yemək artıq unudulan yeməklər sırasına daxil olmuşdur.

Mərasim yeməkləri. Bərdədə un, yarma, dənli (buğda, qarğıdalı) və paxlalı (noxud, lobya və s.) bitkilərdən müxtəlif mərasimlərdə xüsusi yeməklər hazırlanırdı. Bu yeməklər əsasən uşağın doğulması (quymaq), habelə diş çıxarması (hədik), toy-düyün şənliklərində, yas mərasimlərində (halva), mövsümi (Novruz aş, Xıdır Nəbi xəşili, şəkərbura, paxlava, qurabiyə, şorqoğalı) və dini bayramlarda (Məhərrəmlik, imam ehsanı) bişirilirdi. Adları qeyd olunan mərasim yeməkləri günümüzdə də Bərdə mətbəxində xüsusi yer tutur.

Bərdə mətbəxinin çeşidli şirin çörəkləri - fəsəli, fətir, Bərdə nanı, Lənbəran qoğalı həm bayramlarda, müxtəlif mərasimlər zamanı, həm də uzaq səfərlərə çıxan şəxslər üçün yol azuqəsi olaraq bişirilir.

Bərdə nanı. Kərə yağı şəkərlə qarışdırılır. Üzərinə çalınıb köpüklənmiş 2 yumurta ağı, kişmiş, fındıq ləpəsi, ərik qurusu əlavə edilir. Süd, soda və unla xəmir yoğurulur. 50-60 qramlıq kündələr tutulub yastılanır və üzərinə yumurta sarısı çəkilərək bişirilir. Sonra 35 dərəcəyədək soyududan sonra həmin məmulatlar ortasına üzlük kimi qoyulur.

Əyirdək. Bərdə mətbəxində əyirdək xüsusi yer tutur. Əyirdək - südlə yoğurulub kərə yağında qızardılmış qoğaldır [1, s.154]. Əyirdəyi xəmiri süd və şəkərlə yoğurub yuxa açmaqla hazırlayırlar. Sonra yuxanı büküb lülə şəklinə salır, diametri boyunca xırda doğrayır, doğranmış hissələrə naxış vermək məqsədilə yun darağından keçirir, formalı hissəciklərə böldükdən sonra qaynayan yağın içərisində ara-sıra qarışdırmaqla bişirirlər. Əyirdək və fətiri çox zaman əridilmiş kərə yağının çöküntüsündən (torta) azacıq yağ əlavə etməklə də hazırlayırlar. Əyirdəyi uzun müddət saxlamaq mümkün olduğuna görə səfərə çıxanlara yol azuqəsi kimi, hətta toy və bayram süfrələrinə, xonçalara da qoyurdular [3, s. 72]. Hal-hazırda bu şirniyyat çox nadir hallarda bişirilir.

Fəsəli. Una yağ əlavə edib yoğurur, xəmindən oxlovla 5 mm. qalınlığında yuxa yayır, arasını yağlamaq şərtilə bir neçə yuxanı üst-üstə qoyaraq üzəri yağlanmış sacın üstündə bişirirlər. Tərkibindəki yağın fəsəliyə tam hopması üçün bir neçə yerindən desir, hər iki üzünə çevirərək qızadırlar. Fəsəlidən həm yas, həm də bayram mərasimlərində istifadə edir, habelə müqəddəs yerlərə (ziyərətqah, pir, ocaq) aparır, orada paylayırdılar [3, s.72].

Bərdə mətbəxində qurudulmuş meyvələrdən geniş istifadə olunur. Onlardan xoşab, plov, sorba və ət xörəklərinin hazırlanmasında, habelə çərəz kimi də istifadə olunur.

Hər bir bölgədə olduğu kimi, Bərdə də içkilərin çeşidinə, tərkibinə və hazırlanma üsullarına tarixən yerli təbii-coğrafi şəraitlə yanaşı, dini inanları da təsir göstərmişdir.

Təbii-coğrafi şərait və relyef-landşaft zolaqlarından asılı olaraq, Bərdə şəhər əhalisi əsasən kəhriz və quyu sularından istifadə edirdi. Q. Osipov qeyd edir ki, “bərdəlilər və qonşu kəndlərin sakinləri Tərtər çayının suyundan içirdilər. Bu çay qışda dağda əriyən qarın və payızda gur yağışların təsirindən çox çirkli olduğu üçün əsasən yumurta ağından və kömürdən süzülürdü. Bundan başqa, burada olan bulaqlardan insan sağlamlığı üçün zərərli olduğuna görə əhali içmək üçün istifadə etmirdi, bu su “karasu” adlandırılırdı. Bərdəlilər nə araqdan, pivədən istifadə etmirdilər. Onlar bayramlarda şərbət, bəzən qara arpadan və palıddan hazırlanmış qəhvə içirdilər. [6, s.133]

Bərdə şəhər sakini Arif Əliyevin verdiyi məlumata görə, şəhər əhalisinin su ilə təminatında müəyyən problemlər mövcud olmuşdur. Bəzi şəhər sakinləri öz imkanları hesabına öz yaşayış evlərinə su xətti çəkməklə yanaşı, şəhərin bəzi yerlərində su quyuları da olmuşdur. Eyni zamanda əhali burada mövcud olmuş Qara su arxı, Dadaşın arxı, Momo arxından istifadə edirmişlər.

Bir qrup geoloq-alimlər qeyd edirlər ki, Kür-Araz ovalığında neft axtarışı ilə əlaqədar olaraq, Mirbəşir, Şirvanlı, Bərdə, Ağcabədi və bir sıra başqa yerlərdə aparılan qazma işləri nəticəsində yerin dərin qatlarında müxtəlif stratifikasiya horizantlarında yerləşən bir sıra sulu laylar aşkar edilmişdir. [4, s.62]

Yerli informator Alı Səfərovun verdiyi məlumata görə həmin neft axtarışı zamanı Kələntərli kəndində aşkar olunan su ehtiyatlarında 6 ədəd su artezian quyusu qazılmış və bu şəhər əhalisinin suya olan tələbatını ödənilməsində mühüm rol oynamışdır.

Şəhər əhalisinin çaydan sonra əsas içkilərdən biri qatıqlı aş-qatıq və göyərti qarışıq içki idi. Göyərtini düyü ilə birgə qaynadırdılar. Yəni düyünün tam bişməyinə az qalmış göyərtini əlavə edirdilər. Bu içki dovğadan bir az qatı olurdu. Bu bişmə soyuyandan sonra üzərinə əzilim sarımsaq töküldülər. Sonra isə çiy qatığı kənarda ayrandan bir az qatı formaya gətirir və həmin qatışığa əlavə edirmişlər. İnfeksiyadan qorunmaq üçün sarımsaq əlavə edirdilər. Əhali kompot düzəldəndə təbii meyvələr ilə yanaşı quru meyvələrdən istifadə edirmişlər. Q.Osipov qeyd edir ki, onlar (bərdəlilər-S.Aslanov) daha çox quru meyvələrə həvəsli idilər” [6, s.133]

Körəməz – bişmiş südlə qatığı qarşdırıb içərdilər. Mixəkli və darçınlı çay üstünlük təşkil edərdi. Ayrı-ayrılma sərinləşdirici içkilərə ilin isti mövsümlərində çöl-təsərrüfat işləri zamanı daha çox üstünlük verilirdi.

Çox qədim zamanlardan qida ərzaq məhsullarının tədarükü, emalı və saxlanması, yemək və içkilərin hazırlanması, onların süfrəyə verilməsində bir sıra qablardan istifadə olunmuşdur. Qablar hazırladığı materialın növünə, həcminə, məişətdə təyinatına görə fərqlənirdi. Mis qablar ailə-təsərrüfat məişətində su daşımaq, süd-ağartı məhsulları hazırlamaq, xörək bişirmək, xörəyi süfrəyə vermək və b. məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Bərdəlilərin yaşayış evlərində qab-qacaqların yığıldığı xüsusi yer olurdu. Q.Osipov qeyd edir ki, divar qarşısında tavana qədər çıxıntı düzəldilir ki, buraya da qab-qacaq yığılırdı. [6, s.123].

Bərdə əhalisinin məişətində xörək və içkilərin hazırlanmasında və süfrəyə verilməsində qulplu qazan, bala qazan, tiyəncə, sapılca, döyrə, kəfgir, aşısüzən (tuşpalan), sərpuş, cuqqur, çömçə, məcməyi, cam, təst, kasa, sini və s. samovar, manqal, qənddan, ədviyyat qabı, güləbdan, gül qabı, və s. kimi qablardan geniş istifadə edirmişlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğət: IV cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
2. Əmiraslanov T., Əmiraslanova A. Qarabağ mətbəxi. Bakı: Nurlar, 2012, 215 s.
3. Məhərrəmov S. XIX-XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin maddi mədəniyyəti və təsərrüfatı. Bakı: Elm, 2007, 208 s.
4. Süleymanov C.M., Musayev Ə.A. Kür-Araz ovalığının yeraltı suları. Bakı: Azərnəşr, 1962, 215 s.
5. Дорн Б. А. Каспий. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря. СПб: Тип. Имп. Акад. Наук, 1875. II, IV, LVI, 718 с.
6. Осипов Г. Селение Барда Джеванширского уезда Елизаветпольской губернии. СМОМПК, вып. XVII. Тифлисъ: 1893, 601 с.

7. Йакут ал-Хамави. Алфавитный перечень стран. Муджам ал-булдан. (Материалы по Азербайджану). т. I. стр. 74.
8. [<https://aybilet.az/blog/berde/>]

İNFORMATORLAR

1. Arif Məmiş oğlu Əliyev-1931-ci il təvəllüdlü, Bərdə şəhər sakini
2. Məleykə Əli qızı Qasımova - 1950-ci il təvəllüdlü, Bərdə şəhər sakini
3. Fəqət Nəcəb qızı Şadlinskaya – 1964-cü il təvəllüdlü, Bərdə şəhər sakini
4. Alı Səfər oğlu Səfərov – 1949-cu il təvəllüdlü, Bərdə rayonu Kələntərli kənd sakini

РЕЗЮМЕ

ТРАДИЦИОННЫЕ БЛЮДА И НАПИТКИ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА БАРДА

Асланов С.Дж.

Ключевые слова: Барда, материальная культура, кухня, еда, напитки

В статье дается краткая информация о растительной, мясной, молочной пище и напитках, занимающих основное место в рационе населения (села) города Барда, расположенного на территории равнинного Карабаха. Информация для исследования собрана на основе этнографических степных материалов, относящихся к XIX-XX векам, собранных из научной литературы и у жителей района. В результате проведенного исследования стало ясно, что в Барде сформировались богатые традиции питания, созданные за счет эмпирических знаний и привычек, традиционно передающихся из поколения в поколение.

Отмечается особое влияние его географического расположения и климатических условий на происхождение различных видов пищи и напитков. В качестве основной причины разнообразия пищевого рациона городского населения можно указать на то, что между ним и населением, мигрирующим с других территорий Азербайджанской Республики, были созданы этнические культурные связи. Линия питания населения была развита и находилась на высоком уровне. Кроме сезонного характера пищи и напитков, они воспринимались и в качестве полезного средства для здоровья человека.

В статье одновременно дается краткая информация об условиях хранения использованной утвари и прочего домашнего имущества.

SUMMARY

TRADITIONAL FOOD AND DRINK OF BARD A POPULATION

Aslanov S.J.

Key words: Barda, material culture, cuisine, meats, drinks

The article provides brief information about vegetable, meat, dairy food and drinks, which occupy the main place in the diet of the population (village) of Barda, located in the territory of the plain Karabakh. Information for research is collected on the basis of ethnographic steppe materials relating to the XIX-XX centuries, collected from scientific literature and from residents of the district. As a result of the study, it became clear that Barda formed a rich tradition of nutrition, created by empirical knowledge and habits, traditionally passed down from generation to generation.

The special influence of its geographical location and climatic conditions on the origin of various types of food and drinks is noted. The main reason for the diversity of the diet of the urban population is that ethnic and cultural ties have been established between it and the population migrating from other territories of the Republic of Azerbaijan. The food line of the population was developed and was at a high level. In addition to the seasonal nature of food and drinks, they were perceived as a useful means of human health.

At the same time, the article provides brief information about the storage conditions of used utensils and other household property.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.07.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 930.2

ŞUŞA ŞƏHƏR MƏKTƏBİNİN TARİXİNDƏN (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)

BAXIŞOVA RƏNA RİZVAN

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, Bakı, Azərbaycan, e.i.

Açar sözlər: çar Rusiyası, Qarabağ, şəhər məktəbi, nizamnamə, fənn kabinetləri, maliyyə vəsaiti

Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda yerli xalqları itaət altında saxlamaq, ruslaşdırma siyasəti yeritmək, xalqın çarizmə qarşı çıxışlarını yatırmaq, onları Rusiyaya “yaxınlaşdırmaqla” hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi güdürdü. Dini (ənənəvi) xarakter daşıyan məktəb və mədrəsələr çarizmin Azərbaycanda siyasi məqsədlərini təmin etmədiyindən işğal edilmiş ərazilərdə hakimiyyət orqanlarında işləmək üçün rus dilini bilən dövlət qulluqçularına duyulan ehtiyac dini məktəblərdən fərqli məktəblər açmaq zərurətini gündəmə gətirirdi.

1830-cu ilin sonlarına qədər Cənubi Qafqazda açılması nəzərdə tutulan 20 qəza məktəbindən cəmi 5-i açıldı ki, bunlardan biri də Şuşa qəza məktəbi idi. [5, s.179]

1872-ci ilin mayın 30-da təsdiq edilmiş “Şəhər məktəbləri haqqında əsasnamə”nin [26, s.727-728] əsas məqsədi mövcud olan qəza məktəblərini mərhələlərlə şəhər məktəbinə çevirmək, bütün zümrelərdən olanların uşaqlarına elementar əqli və dini-əxlaqi təhsil vermək idi.

1874-cü ildə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun ilk buraxılışı ilə əlaqədar Mərkəzi hökumətin Cənubi Qafqazda Rusiya şəhər məktəblərinə uyğun məktəblər yaratmaq haqqında 1872-ci il nizamnaməsinə görə ən çox şagirdi olması və təhsildəki müvəffəqiyyəti baxımından Şuşa qəza məktəbi 1874-cü ildə üçsinifli şəhər məktəbinə çevrildi. [8, s.694; 14, s.304; 28, s.122]

Şimali Qafqazın şəhər məktəbləri nazirliyin 1872-ci ildə tərtib etdiyi plan və proqrama əsaslanarsa da, Cənubi Qafqazın şəhər məktəbləri Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunun pedaqoji şurasının 1874-cü ildə tərtib etdiyi proqrama əsasən idarə olunmağa başladı. [8, 694]

1875-ci il mayın 6-da müflisləşmiş zadəganların və digər imtiyazlı fəxri təbəqələrin təhsilinə qayğı göstərilməsi məqsədilə onların uşaqlarının dövlət hesabına pansionda yaşamaları və təhsil almaları üçün konvikt təşkil edildi. [5, s.197] QTD hamisi məktəbin pedaqoji şurasına hər il 100 rubl ödəməklə öz hesabına təhsil alan şagirdləri (müəssisənin ərazisinin imkan verdiyi qədər) konviktə qəbul edə bilərdi [30, s.76] 1876-1877-ci dərslər ilində şagird çoxluğu səbəbindən birinci sinfə paralel sinif açıldı [31, 556] Bəzi ədəbiyyatlarda Şuşa şəhər məktəbinin əhalinin tələbləri nəticəsində 1878/79-cu dərslər ilindən dördsinifli şəhər məktəbinə çevrildiyi yazılsa da [4, s.19; 5, s.190; 14, s.303; 32, s.47] QTD hamisinin müxtəlif illərdəki hesabatlarında bu məktəb hər zaman üçsinifli olaraq göstərilmişdir.

1899-cu il noyabrın 17-də Şuşa şəhər məktəbinin kasıb və valideynlərdən məhrum şagirdləri üçün Puşkin təqaüdü təyin edildi. [13, s.36(38)]

1886-cı ildə Qafqaz Təhsil Dairəsinin 30 şəhər məktəbindən yalnız ikisində - Şuşa və Zaqatala şəhər məktəblərində pansion var idi. [7, s.727] Şuşa şəhər məktəbinin konviktində 1887-ci ildə 20, 1888-ci ildə 18 [8, 710], 1889-cu ildə 19 [9, s.436], 1890-cı ildə 20 [10, s.634], 1893-cü ildə 20 [11, s.271], 1897-1899-cu illərin hər birində 20 [18, s.344; 19, s.344; 20, s.392], 1902-ci ildə 18 [21, s.392], 1904-cü ildə 20 [22, s.388] şagird təhsil alırdı.

1900-cü il noyabr ayının məlumatına görə, konviktə təhsil alan 20 şagirdin 14-ü Şuşa, 5-i Zəngəzur, 1-i Cavanşir qəzasından idi. [1, v. 2arx.]

Çar Rusiyasının xristianlaşdırma siyasəti məktəblərdə şagirdlərin milliyyətə görə təsniflənməsinin tədqiqatı zamanı daha aydın nəzərə çarpır. Araşdırmalardan aydın görünür ki, Şuşa şəhər məktəbində ermənilər böyük üstünlük təşkil etmişdir. (cədvəl 1)

Şuşa şəhər məktəbi şagirdlərin sayına görə nəinki Cənubi Qafqazda, hətta bütün Rusiyada birinci yeri tuturdu. (cədvəl 1)

Cədvəl 1.

Şuşa şəhər məktəbində şagirdlərin təsnifatı

	1876	1877	1878	1885	1890	1897	1898	1899	1902	1904	1912
azərbaycanlı				34	36	33	36	48	70	74	56
rus				2	5	3	2	2	2	2	10
gürcü				2	1	0	0	0	2	1	1
erməni				226	145	129	134	126	148	145	255
digər				0	0	0	0	0	0	0	1
şagirdlərin ümumi sayı	70	160	375	264	187	165	172	176	222	222	323

Bunun bir səbəbi təhsilin texniki biliklər əsasında aparılması, təhsil bitdikdən sonra iş tapmağın asan olması və İmperiyanın ərazidəki kədr siyasəti idi. Digər əsas səbəbi isə çar Rusiyasının yerli əhali olan azərbaycanlılara tətbiq etdiyi çoxsaylı vergiləri ödəmək üçün uşaqlarını öz təsərrüfatlarında işə cəlb edirdilər, əraziyə köçürülmə ermənilər isə Rusiyanın maraqlarının təmini üçün bu mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Həmçinin o dövrdə Qarabağ regionunda təhsil almış şəxslərin memuarlarından məlum olur ki, dünyəvi məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlı şagirdlər erməni şagirdlər tərəfindən müxtəlif həqarətlərə və işgəncələrə məruz qalırdılar.

Ümumiyyətlə, İrəvan-Yelizavetpol direksiyasının bütün 7 məktəbində ermənilər üstünlük təşkil edirdi ki, bu da çarizmin xristianlaşdırma siyasətinin nəticəsi idi. Qafqaz məktəblərinin 4-də ruslar, 5-də gürcülər, 13-də isə ermənilər üstünlük təşkil edirdilər. IV sinifdən başlayaraq yuxarı siniflərdə şagirdlərin kəskin azalmasının səbəbi aşağı siniflərdəki elementar biliyin və hərbi mükəlləfiyyət zamanı IV dərəcədən güzəşt hüququnun verilməsinin onları qane etməsi idi. [10, s.635]

Məktəbdə şəriət, oxu və yazı, rus dili, hesab, təcrübə həndəsə, coğrafiya, tarix, fizika, rəsm və rəsmxətt, nəğmə və gimnastika fənləri tədris olunurdu. [28, s.1] Ana dili və şəriət müəllimləri yerli din xadimlərindən və ya ənənəvi təhsilli yerli ziyalılardan təyin edilirdi. Şuşa ticarət şəhəri olduğundan əhali fransız dilinin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan Şuşa şəhər məktəbində fransız dilinin tədrisi üçün əlavə vəsait ayrılıbmışdı. [1, s.18-19] 1887-1888-ci illərdə Cənubi Qafqazın şəhər məktəblərində rus dili dərslərinin sayı artırıldı. [8, s.695]

1906-cı il oktyabrın 12-də Nazirlər Şurasının qərarı ilə tədris dairəsi hamilərinə şəhər məktəblərində sinif tədris sistemini əyani tədris sistemində dəyişmək, əlavə fənnlər daxil etmək, ehtiyac olarsa məktəbin və ya yerli mənbələrin hesabına ştat hüququnda ştatdankənar müəllimlər cəlb etmək, yerli şərtlərə müvafiq olaraq həftəlik dərslər cədvəlində dəyişikliklər etmək, ev müəllimlərini və mürəbbilərini şəhər məktəblərinin iki aşağı sinfində bütün fənnləri tədris etməsinə izn vermək kimi səlahiyyətlər verildi [27, s.901]. 1903-cü il avqustun 15-də hərbi kilsənin dyakonu (aşağı dərəcəli keşiş) Sirotin həm bu, həm də Şuşa Mariya qız məktəbinə pravoslav dini üzrə şəriət müəllimi təyin edilmişdir [2, s.6].

Yelizavetpol və Aleksandropol şəhər məktəblərindən başqa, bütün şəhər məktəblərində fizika kabinetləri fəaliyyət göstərirdi. 1887-ci ildə 11 məktəbin fizika kabinetlərinə 1030 rubl vəsait ayrılıbmışdı. 5 ən yaxşı fizika kabinetindən biri Şuşa şəhər məktəbinin fizika kabineti idi. [6, s.789; 8, s.696] 1888-ci ildə 3 ən yaxşı fizika kabineti Şuşa, Anap və Yeni Bəyazid şəhər məktəblərinin fizika kabinetləri idi ki, onlara ayrılıbmış vəsait 1181 rublla 1639 rubl arasında idi. Digər tədris vəsaitləri 20244 rubl həcmində 11418 ləvazimatdan ibarət idi. Digər tədris vəsaitlərinin təchizatı üçün ən çox maliyyə vəsaiti ayrılan məktəblər Şuşa, Yey, Anap, Georgiyev, Nuxa və Naxçıvan şəhər məktəbləri olmuşdur (1018-1588 rubl arası). [7, s.729]

Məktəbin fizika kabinetində 1884-1888-ci illər ərzində 1639 rubl dəyərində 147 ləvazimat [7, s.729; 15, s.425; 16, s.835], 1890-1907-ci illər ərzində 1857 rubl dəyərində 180 ləvazimat

[17, s.301; 18, s.296; 19, s.262; 20, s.487; 21, s.297; 22, s.297; 23, s.301], 1912-ci ildə isə 2056 rubl dəyərində 258 ləvazimat [24, s.279] var idi.

Məktəbin təminatı üçün (konviktlə birlikdə) ildə ayrılan vəsaitin həcmində əsrin sonlarına doğru xeyli azalma olsa da, XX əsrin əvvəllərindən yenidən artma müşahidə olunur.

Bütün şəhər məktəblərinin təminatı üçün 1886-cı ildə 180473 rubl vəsait ayrılmışdı. Keçən ildən qalmış vəsaitlə birlikdə bu məbləğ 202649 rubla çatırdı. Hər məktəbə orta hesabla 8088 rubl düşürdü. Hesabat ilində bu hesabdən cəmi 175137 rubl xərclənmişdi. Ən çox vəsait Zaqatala şəhər məktəbinə (10872 rubl), sonra isə Şuşa şəhər məktəbinə (10111 rubl) xərclənmişdi. [7, 729]

Konviktin təminatı üçün dövlət xəzinəsindən ildə 1884-1885-ci [15, 428-429; 16, 838-839] və 1890-cı [8, 710] illərdə 2600, 1897-ci ildə 2700 [18, 305], 1898-1899-cu [19, 303, 305; 20, 316-317] və 1902-ci [21, 316-317] illərdə 3000, 1904-cü [22, 312] və 1907-ci [23, 278] illərdə 2675, 1912-ci ildə 2600 rubl vəsait ayrılmışdı.

Zaqatala şəhər məktəbindəki pansiona, Şuşa şəhər məktəbindəki konviktə və Ozurget təqaüdçülərinə 1887-ci ildə 7955, 1888-ci ildə 7500 rubl xərclənmişdir. [8, 697]

1901-ci ildə Yelizavetpol və İrəvan Xalq Məktəbləri direktoru QTD hamisinə konviktin 2600 rubla saxlanılmasının mümkün olmadığını, bundan başqa şagirdlər arasında yoluxucu xəstəliklərin yayıldığını, onlara nəzarətin çətinliyini, valideynlərinin əlavə 50-60 rubl ödəyə bilməməsini əsas gətirərək konviktin fəaliyyətinə xitam verilməsini, konviktin saxlanılması üçün xərclənən pulun konviktorlara təqaüd olaraq verilməsini təklif etmişdir. [1, v. 1-1arx.]

Qəbul edilməyən bu təklif 1908-ci ilin sentyabrında yenidən gündəmə gətirildi. Ərzaqların bahalaşması ilə əlaqədar konviktdəki şagirdlərin təminatı üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin 1908-1909-cu tədris ilindən etibarən onlara verilməsi təklif edildi. Bu məbləğ hər şagirdə 130 rubl təşkil edirdi. [1, v. 7-14]. Lakin konviktin sonrakı fəaliyyəti haqqındakı məlumatlar bu təklifin də qəbul edilmədiyini göstərir.

Məktəb açılarkən təhsilhaqqı hər şagirdə 5 rubl idi. Bu vəsait 1876-cı ildə 8 [31, 255], 1878-ci ildə 12 [4, s.18-19], 1885-ci ildə 15 [16, s.198-204], XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində 10 rubl olmuşdu. [18, s.312-313; 19, s.320; 20, s.286; 21, s.309; 22, s.309; 23, s.324] XIX əsrin sonlarına qədər ən yüksək təhsilhaqqı Şuşa şəhər məktəbində idi. [6, s.790; 7, s.730] 1890-cı ildə Qafqaz təhsil dairəsində təhsilhaqqına görə ilk yeri Yelizavetpol (16 rubl), ikinci yeri isə Şuşa şəhər məktəbi (15 rubl) tuturdu. [10, s.630; 17, s.499]. 1898-ci ildən başlayaraq təhsilhaqqı Şuşa şəhər məktəbində 20 rubl olmuşdur. [19, s.309] 1904-cü ilə qədər [22, s.320] təhsilhaqqı artaraq 46 rubl olmuş, lakin məlum hadisələrdən sonra məbləğ bir qədər azalsa da, 1912 -ci ilin [24, s.279] məlumatına görə, yenidən 46 rubl olmuşdur. Şuşa şəhər məktəbinin konviktində təhsil pulsuz idi. [10, s.631]

1893-cü ildə şəhər məktəblərinin tədris vəsaitlərinin ümumi dəyəri 172419 rubl təşkil edirdi ki, bunun da 8303 rublu Şuşa şəhər məktəbinin payına düşürdü. Bu məktəb vəsaitin həcminə görə ilk yeri tuturdu [11, s.267].

1894-cü ildə tədris-təlim vəsaitləri baxımından Şuşa şəhər məktəbi 8415 rublla ikinci yeri (Batalpaşından sonra - 8528 rubl) tuturdu [12, s.314].

Məktəbdə 1884-1888-ci illərdə 1588 rubl dəyərində 419 [7, s.729; 15, s.425; 16, s.835], 1890-cı ildə 1645 rubl həcmində 423 [17, s.489], 1898-1899-cu illərdə 2580 rubl həcmində 464 [18, s.299; 19, s.299; 20, s.301], 1902-ci ildə 2640 rubl həcmində 489 [21, s.304-305], 1904-cü ildə 2663 rubl həcmində 514 [22, s.300], 1912-ci ildə 3003 rubl həcmində 618 [24, s.300] digər tədris ləvazimatları var idi.

1880-ci ildən başlayaraq Şuşa şəhər məktəbində musiqi sinifləri və şagirdlərə peşə öyrədilməsi üçün ipəkçilik şöbəsi yaradıldı [4, s. 19] Bu məktəbdə ədəbi-bədii gecələr keçirmək, səhnəciklər və tamaşalar təşkil etmək ənənə halını almışdır. [4, s. 348]

Gorus və Qaryagin əhalisinin çoxsaylı ərizələri əsasında 1872-ci il şəhər məktəblərinin təsis haqqında əsasnamənin maddələrinə əsasən ərazilərin yerli vəsaiti və binaları haqqında ətraflı məlumat toplanılmış və 1911-ci ildə Gorus və Qaryagində şəhər məktəblərinin açılması üçün

Nazirlik kredit ayırmışdır. [3, v. 1-larx.]. Lakin bu məktəblərin açılması və fəaliyyəti haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmamışdı.

Ümumiyyətlə, bu məktəb Azərbaycanda xalq maarifinin, təhsilin, müxtəlif sənət sahələrinin, teatrın inkişafında mühüm rol oynamışdır. Musiqi siniflərinin açılması Şuşada professional musiqiçilərin yetişməsində əhəmiyyətli rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: f. 311, s. 1, iş 249
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: f. 311, s. 1, iş 499
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: f. 406, s. 1, iş 168
4. Ağayev Ə.Ə. 150 yaşlı Şuşa məktəbi. Bakı: Maarif, 1983, 64 s.
5. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Təhsil, 2006, 580 s.
6. Журнал Министерства народного просвещения (bundan sonra - ЖМНП). часть 254, 1887 декабрь. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашева, 1887, 862 с.
7. ЖМНП. часть 265, 1889 октябрь. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашева, 1889, 795 с.
8. ЖМНП. часть 270, 1890 август. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашева, 1890, 789 с.
9. ЖМНП. часть 274, 1891 март. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашева, 1891, 960 с.
10. ЖМНП. часть 284, 1892, ноябрь. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашева, 1892, 739 с.
11. ЖМНП. часть 304, 1896 март. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашев и К, 1896, 859 с.
12. ЖМНП. часть 309, 1897 январь. Современная летопись. С.-Петербург. Тип. Б.С.Балашев и К, 1897, 801 с.
13. ЖМНП. часть 327, 1900 январь. Правительственные распоряжения С.-Петербург. Тип. «Б.С.Балашев и К», 1900, 824 с.
14. Кавказский календарь на 1976 год. Тифлис, Тип. Гл. Упр. Закавказским краем, 1875, 566 с.
15. Отчет попечителя Кавказского Учебного округа о состоянии учебных заведений (bundan sonra - Отчет КУО) за 1884 год. Приложение. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного округа в 1884 году. Тифлис: Тип. канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказ, 1885, 728 с.
16. Отчет КУО за 1885 год. Приложение. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного округа в 1885 году. Тифлис: Тип. канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказ, 1886.
17. Отчет КУО за 1890 год. Приложение. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа в 1890 году. Тифлис: Тип. Канц. Главнонач. граждан. Ч. на Кавказ, 1891, 308 с.
18. Отчет КУО за 1897 год. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного округа в 1897 году. Тифлис: Тип. канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказ, 1898.
19. Отчет КУО за 1898 год. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного округа в 1898 году. Тифлис: Тип. канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказ, 1899.
20. Отчет КУО за 1899 год. Приложение. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного округа в 1899 году. Тифлис: Тип. канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказ, 1900.
21. Отчет КУО за 1902 год. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного округа в 1902 году. Тифлис: Тип. канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказ, 1903.

22. Отчет КУО за 1904 год. Приложение. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа в 1904 году. Тифлис: Тип. Канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказе, 1905, 774 с.
23. Отчет КУО за 1907 год. Приложение. Статистическая сведения к отчету о состоянии учебных заведений Кавказского Учебного Округа в 1907 году. Тифлис: Тип. Канц. Главнонач. граждан. ч. на Кавказе, 1908, X, 164, 463 с.
24. Отчет КУО за 1912 год. Приложение. Тифлис: Тип. Канц. Наместника Е.И.В. на Кавказ, 1913, 136+38 с.
25. Полное Собрание Законов Российской Империи (bundan sonra - ПСЗРИ). Собрание второе. Т. 42, отделение первое. 1867 год. С.-Петербургъ, Тип. 2 отделении собственной его императорского величества канцелярии, 1871, 1209 с, закон 44748
26. ПСЗРИ. Собрание второе. Т. 47, отделение первое. 1872 год. С.-Петербургъ, Тип. 2 отделении собственной его императорского величества канцелярии, 1875, 1047с, закон 50909
27. ПСЗРИ. Собрание третье. Т. 26, отделение первое. 1906 год. С.-Петербургъ, Тип. 2 отделении собственной его императорского величества канцелярии, 1909, 1156 с, закон 28412
28. Циркуляр по управлению Кавказским Учебным Округом, Тифлис 1874, № 4
29. Циркуляр по управлению Кавказским Учебным Округом, Тифлис 1874, № 5-6
30. Циркуляр по управлению Кавказским Учебным Округом, Тифлис 1876, № 1
31. Циркуляр по управлению Кавказским Учебным Округом, Тифлис 1876, № 7-8
32. Циркуляр по управлению Кавказским Учебным Округом, Тифлис 1878, № 3

РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ ШУШИНСКОЙ ГОРОДСКОЙ ШКОЛЫ
(конец XIX - начало XX вв.)
Бахышова Р.Р.

Ключевые слова: царская Россия, Карабах, городская школа, положение, предметные кабинеты, финансовые средства

В статье рассматривается создание и деятельность Шушинской городской гуманитарной школы. Также изучается динамика классификации учеников, национальный состав ученического контингента, финансовое обеспечение школы и состояние предметных кабинетов в школе.

Исследование ярко показывает, что политика местных и центральных властей в области образования носила сугубо колониальный характер. Тем не менее, эта школа сыграла определенную роль в подготовке образованных местных кадров.

SUMMARY
FROM THE HISTORY OF SHUSHA CITY SCHOOL
(end of XIX - early XX centuries)
Bakhishova R.R.

Key words: tsarist Russia, Karabakh, urban school, location, subject-specific classrooms, funding

The article deals with the creation and activities of the Shusha city humanitarian school. It also studies the dynamics of the classification of students, the national composition of the student body, the financial support of the school and the state of subject rooms in the school.

The study clearly shows that the policy of local and central authorities in the field of education was purely colonial in nature. Nevertheless, the school played a role in the training of local educated personnel.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	09.07.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 339.976

MƏRKƏZİ VƏ ŞƏRQİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN REGIONAL İQTİSADI TƏŞKİLAT VƏ QURUMLARI

MƏMMƏDOVA ŞƏFİQƏ SƏFƏR qızı*Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent*Marketing17@mail.ru

Açar sözlər: regional iqtisadi təşkilat, integrasiya prosesləri, xarici iqtisadi siyasət, bank, iqtisadi əməkdaşlıq

Müasir dövrdə Mərkəzi və Şərqi Avropa və Asiya dövlətlərinin regional iqtisadi təşkilat və qurumlarının yaranmasını və fəaliyyətini qısa şəkildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar: Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı 1963-cü ildə yaradılıb və 1964-cü ildən fəaliyyətə başlamışdır. Həmin ildən də BMT-nin katibliyi tərəfindən qeydə alınmışdır. Bank 9 ölkəni özündə birləşdirir. Bunlar Bolqarıstan, Vyetnam, Kuba, Monqolustan, Polşa, Rusiya, Rumıniya, Slovakiya, Çexiyadan ibarətdir (əvvəllər Macarıstan və Almaniya da bura daxil idi).

Bankın əsas məqsədi çoxtərəfli əməliyyatlarda həmin dövlətlərin hesablaşmalarını həyata keçirmək, qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası ölkələrinin başqa ölkələrlə əməkdaşlığına köməklik etmək, başqa ölkələrlə olan əmtəə göndərmələrinə plan və hesablaşma nizamına, qarşılıqlı öhdəçiliklərə əməl edilməsinə yardım etməkdən ibarətdir. [1, s.135]

Beynəlxalq İnvestisiya Bankı 1970-ci ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının üzvlərinin razılığına əsasən yaradılmışdır. Əsas məqsədi həmin ölkələr arasında uzunmüddətli və ortamüddətli kreditləşmə əməliyyatları aparmaqdan ibarət olmuşdur. 1991-ci ildən sonra Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurasının dağılması ilə bağlı olaraq, bu bank çoxtərəfli əməliyyatları dönərli rublla deyil, dönərli valyuta ilə aparmağa keçmişdir. O vaxtdan da kredit münasibətlərində milli valyutalardan istifadə edilmir. Bank özündə 11 dövləti birləşdirir: Bolqarıstan, Macarıstan, Monqolustan, Polşa, Rusiya, Çexiya, Slovakiya, Rumıniya, Vyetnam, Kuba, Yuqoslaviya. [2, s.174]

İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı Avropa iqtisadi əməkdaşlıq Təşkilatının (AİƏT) davamçısı kimi 30 sentyabr 1961-ci ildə yaradılmışdır. Onun məqsədi iqtisadi və sosial rifahın Avropa regionu ərazisində yayılmasına kömək etməkdir və təşkilata üzv ölkələrin hökumətlərinə bu məqsədə nail olmaq üçün yönəldilmiş siyasətin hazırlanmasında və əlaqələndirilməsində yardım göstərir. Bundan əlavə, İƏT üzv ölkələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək üçün istiqamətləndirilmiş güclərinin stimullaşdırılmasını və əlaqələndirilməsini də qarşısına məqsəd qoyur. [3, s. 274]

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ilkin dövrdə 3 dövlət: Rusiya, Ukrayna, Belarusiya tərəfindən qurulmuşdur. MDB-nin qurulması haqqında ilkin razılıq 1991-ci il dekabrın 8-də qəbul edilmişdir. Bu dövlətlər SSRİ-nin dağılmasının (SSRİ faktiki olaraq 25 dekabr 1991-ci il Qorbaçovun istefasından sonra dağıldı) labüdlüyünü anlayır və öz aralarında sonralar siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələri genişləndirmək üçün bu qurumu təşkil etdilər. Həmçinin MDB SSRİ-nin “mədəni dağılmasını” onun mülləklərinin keçmiş İttifaq ölkələri arasında paylaşdırmaq üçün təşkil edilmişdi.

Sonralar Azərbaycan, Ermənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldaviya, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan 21 dekabr 1991-ci ildə Alma-Atada Rusiya, Ukrayna və Belarusiya ilə birlikdə MDB-yə qoşulmaq haqqında razılığa gəldilər. [3, s.67] Azərbaycan Parlamenti bu qərarı yalnız 1993-cü ilin sentyabrında ratifikasiya etdi və MDB-nin tam hüquqlu üzvü oldu. 1993-cü ilin oktyabrında MDB-yə üzv qəbul edilən Gürcüstan 2008-ci ilin avqust ayında Rus ordusunun Gürcüstana daxil olmasından sonra həmin qurumun üzvlüyündən çıxdı. Türkmənistan 2005-ci ildən MDB-də müşahidəçi kimi fəaliyyət göstərir.

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin strukturu
Üzv dövlətlər

Dövlətlər	Qoşulmaq haqqında razılıq	Nizamnamənin təsdiqlənməsi	Qeydlər
 Azərbaycan	24 sentyabr 1993	24 sentyabr 1993	
 Belarus	10 dekabr 1991	18 yanvar 1994	Qurucu dövlət
 Ermənistan	18 fevral 1992	16 mart 1994	Qurucu dövlət
 Qazaxıstan	23 dekabr 1991	20 aprel 1994	Qurucu dövlət
 Qırğızıstan	6 mart 1992	12 aprel 1994	Qurucu dövlət
 Moldova	8 aprel 1994	15 aprel 1994	
 Özbəkistan	4 yanvar 1992	9 fevral 1994	Qurucu dövlət
 Rusiya	12 dekabr 1991	20 iyul 1993	Qurucu dövlət
 Tacikistan	26 iyun 1993	4 avqust 1993	

Əlaqəli dövlətlər

Dövlətlər	Qoşulmaq haqqında razılıq	Nizamnamənin təsdiqlənməsi	Qeydlər
 Türkmənistan	26 dekabr 1991	Təsdiqləməyib	Qurucu dövlət. 2005-ci ildən əlaqəli dövlət.

Keçmiş üzv dövlətlər

Ölkə	Qoşulmaq haqqında razılıq	Nizamnamənin təsdiqlənməsi	Çəkilmə	Qüvvəyə minməsi	Qeydlər
 Ukrayna	10 Dekabr 1991	Təsdiqləməyib	2014	2014	
 Gürcüstan	3 Dekabr 1993	19 Aprel 1994	18 Avqust 2008	18 Avqust 2009	

MDB-nin Nizamnamə orqanlarına aiddir: Dövlət başçıları şurası; Hökumət başçıları şurası; Xarici işlər nazirləri şurası; Müdafiə nazirləri şurası; Sərhəd qoşunları komandanları şurası; Parlamentlərarası Assambleya; İqtisadi Məhkəmə və s. [4, s. 74].

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat - GUAM Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın təsis etdiyi beynəlxalq regional təşkilatdır. 10 oktyabr 1997-ci ildə adı çəkilən ölkələrin dövlət başçıları Strasburq bəyannaməsini imzalayaraq, məşvərətçi forum kimi GUAM-ın əsasını qoyublar. GUAM elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə münasibətlərin inkişafına da xüsusi diqqət yetirir. 1999-cu ildə Özbəkistanın bu təşkilata daxil olması ilə əlaqədar olaraq, təşkilat GUÖAM adlandırılıb. Lakin 2002-ci ildə Özbəkistan təşkilatı tərk edib. Özbəkistanın bu təşkilatdan çıxması ilə əvvəlki abreviatura bərpa olunub. GUAM 2003-cü ilin dekabrında BMT-nin Baş Məclisində müşahidəçi statusu alıb. Təşkilatın baş qərargahı Kiyevdə yerləşir, Baş katib isə 5 illik müddətə seçilir.

Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığı. Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlığı on bir ölkə tərəfindən İstanbulda keçirilən Qara dəniz ölkələrinin iqtisadi əməkdaşlığı üzrə sammitdə 2 iyun 1992-ci ildə qəbul edilən Deklarasiyaya müvafiq olaraq yaradılmışdır. Təşkilatın fəaliyyəti, demokratiya, sosial ədalət, insan hüququ, qanunun aliliyi, əsas azadlıqlar və iqtisadi mülkiyyət kimi ümumi qəbul

edilmiş dəyərlər əsasında regionda sülhün, sabilliyin və çiçəklənmənin saxlanmasına yönəldilmişdir [5, s. 274].

Qara dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (QT və İB) Qara dəniz iqtisadi əməkdaşlıq təşkilatı üzvləri olan ölkələrin 1994-cü il razılığı əsasında yaradılıbdır.

Bank öz fəaliyyətində: Qara dəniz regionunda iqtisadi inkişafa yardım etmək; İnfrastruktura sahələri üzrə olan layihələrin maliyyələşdirilməsi və investisiyaların cəlb edilməsinə zəmin yaratmaq. Digər Beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığı həyata keçirməyi əsas götürmüşdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov Ə., Vəliyev M., Məmmədov S. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Dərslik, Bakı, 2010, 648 s.
2. Kərimov C., Orucov A., Kərimova T. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti. Bakı, 2008, 210 s.
3. Герчикова И. Международные экономические организации: регулирование мирохозяйственных связей и предпринимательской деятельности. М.: Консалтбанкир, 2000, 624 с.
4. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar. Dərs vəsaiti, Bakı, 2008, 246 s.
5. Шемятенков В. Европейская интеграция, М.: НОФМО, 2004, 2087 с.

РЕЗЮМЕ

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ И УЧРЕЖДЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНЫХ И ВОСТОЧНО-ЕВРОПЕЙСКИХ ГОСУДАРСТВ

Мамедова Ш.С.

Ключевые слова: региональная экономическая организация, интеграционные процессы, внешнеэкономическая политика, банк, экономическое сотрудничество

В статье рассмотрены процессы формирования направления деятельности и структуры региональных экономических организаций и органов государств Центральной и Восточной Европы.

Основная цель созданного в 1963-году Банка Международного Сотрудничества – осуществление расчетов членов-государств в многосторонних операциях, содействие сотрудничеству стран Совета взаимной экономической помощи с другими странами, помощь в выполнении плана и порядка расчетов, взаимных обязательств по товарным поставкам с другими странами. Банк в своей деятельности содействует экономическому развитию; финансирует проекты по инфраструктурным сферам и создает основу для привлечения инвестиций.

SUMMARY

REGIONAL ECONOMIC ORGANIZATIONS AND INSTITUTIONS OF CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN COUNTRIES

Mammadova Sh.S.

Key words: regional economic organization, integration processes, foreign economic policy, banking, economic cooperation

The article deals with the processes of formation of the activities and structure of regional economic organizations and bodies of Central and Eastern Europe.

The main purpose of the Bank for International Cooperation, established in 1963, is to carry out settlements of member States in multilateral operations, to promote cooperation between the countries of the Council of mutual economic assistance with other countries, to help in the implementation of the plan and procedure for settlements, mutual obligations for commodity supplies with other countries. The Bank promotes economic development in its activities; finances infrastructure projects and creates a basis for attracting investments.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	26.11.2018
	Son variant	25.09.2019

UOT 336.2.

VERGİ İNZİBATÇILIĞININ GÜCLƏNDİRİLMƏSİNDƏ VERGİ AUDİTİNİN ROLU

VƏKİLOV KƏNAN ŞÖHRƏT oğlu*Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan, i.f.d., müəllim*kanan.vakilov@gmail.com

Açar sözlər: audit, vergi ödəyicisi, birbaşa vergi, vergi şkalası, investisiya, bazar iqtisadiyyatı, vergi daxilolmaları, milli iqtisadiyyat, integrasiya

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi audit prosesinin səmərəli təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Çünki audit vergi nəzarətini təmin edən əsas proses olmaqla, eyni zamanda cəmiyyətin vergi sistemi haqqında rəyinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Audit funksiyasının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün təkcə prosesi tənzimləyən normativ sənədlərin öyrənilməsi və bu qaydalara necə riayət olunduğunu yoxlamaq kifayət deyildir. Bunun üçün eyni zamanda biznes icmasının fikirlərinin öyrənilməsi də əhəmiyyətlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Vergilər Nazirliyi tərəfindən aparılan yoxlamaların keyfiyyətində, həmçinin tezlik və müddətində ciddi yaxşılaşma baş vermişdir. Bəyannamələrin kameral yoxlanılmasında yaxşılaşmanı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən auditin aparılması üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsinin, digər tərəfdən isə audit prosesinin idarə olunması üzrə təşkilati strukura edilən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Vergi sahəsində audit prosesinin səmərəli təşkili məsələləri. Audit prosesinin idarə olunması üzrə son dəyişikliklərə qədər, yəni nazirliyin yanında sırf auditin aparılmasına görə cavabdeh olan ayrıca departament yaradılana qədər bu funksiyanın işçi heyəti ilə təminatında ciddi problemlər mövcud idi. Təbii ki, bu auditin səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan verə bilməzdi. İri vergi ödəyiciləri və xüsusi rejimli müəssisələr istisna olmaqla, digər vergi ödəyicilərinin auditinin mərkəzləşdirilməsi həm audit funksiyasının heyətlə təminatını yaxşılaşdırmış, həm də qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, tətbiqi və ötürülməsi yaxşı imkanlar yaratmışdır [1].

Kameral yoxlamaların təşkilinə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, VN ƏDV fayllarını elektron izləyən və yoxlamaya ən çox uyğun gələn bəyannamələrin əlavə seçimi və ya yoxlanılması üçün onları müəyyən edən müfəssəl kameral yoxlama sisteminin tətbiq edilməsi istiqamətində ciddi və davamlı irəliləyişə nail olmuşdur. Hal-hazırda mövcud olan və davamlı genişləndirilməsi nəzərdə tutulan kameral yoxlama sistemi digər müvafiq sənəd, fayl, hesab-faktura və bəyannamələri tutuşdurmaqla resursları və diqqəti sövdələşmə və əməliyyatları çox şübhəli hesab edilən firmalara yönəldərək ciddi yaxşılaşmalara yol açmışdır. VN-nin sistemi daha da genişləndirmək və ADP-ni dəstəkləmək planları da təqdirəlayiqdir.

Hal-hazırkı kameral yoxlama sistemi düzgün hesabat verməmə və şübhəli fəaliyyətləri müəyyən etmək, vergi ödəyicilərinə sorğular ünvanlamaq, əlavə çatışmazlıqları qiymətləndirmək və nəticə etibarilə, digər ölkələrdə ümumən «uyğunluq audit» sistemi kimi istinad edilən prosedurlar əsasında əlavə yığımlar həyata keçirmək üçün elektron kütləvi işləmə əməliyyatlarından istifadə edir. Vergi Məcəlləsində yoxlamaların tamamlanmalı olduğu vaxt müddətinin dəqiqliklə məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, yoxlamanın səbəbsiz yerə uzadılması halları hələ də mövcuddur. Auditə dair müfəssəl təlimatlar mövcud olsa da, ona müəyyən

düzəlişlərin edilməsi tələb olunur.

Azərbaycan Respublikasında təkrar auditlər hələ də çox tez-tez aparılır və müfəttişlər bəzən Məcəllə və Vergilər Nazirliyinin niyyətinə zidd olaraq, hər vergi növü üzrə vergi ödəyicilərinə onlar üçün münasib olmayan vaxtlarda müraciət edir, yoxlamaların tezlik və müddəti də müəyyən problemlər törədir. Məcəllə yoxlamaların müddətlərini mümkün olan məhdud uzadılma vaxtları ilə məhdudlaşdırır. Fikrimizcə, müddətin qanunvericilikdə məhdudlaşdırılması hər şeyi həll etmir, buna ciddi qaydalar əsasında nəzarət etmək, yazılı göstərişlər və ya yazılı təlimatlarla vergi ödəyicisinə yoxlamanın uzadılmış müddəti və gözlənilən yeni yekunlaşdırma tarixinin səbəblərini izah etmək daha düzgündür. Hər bir audit üzrə plan mövcud olmalı və rəhbərlik auditorların öz işini vaxtında yerinə yetirmələrinə ciddi riayət etmələrini təmin etməlidir [2]. Bəzi iri vergi ödəyiciləri ilə bağlı hallarda olduğu kimi, Məcəllədə müəyyən edilmiş vaxt hədləri çərçivəsində yalnız kifayət qədər tam olmayan auditin aparıldığına dair çoxsaylı hallar mövcuddur. Bunlar yoxlamaların keyfiyyətini daha da aşağı salan, bəzi hallarda yoxlamaların daha tez-tez aparılmasına səbəb olan və mənfi hallara rəvac verən məhdudiyyətlərdir. İdeal olaraq, yoxlama bir səfər ərzində bütün vergiləri yoxlayan «vahid yoxlama» olmalı, vergi müddəti və ya müəyyən olunmuş digər zaman parametrləri ərzində əlavə yoxlamalara olan zərurətdən qaçılmalıdır.

Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də korrupsiyaya qarşı mübarizənin və daxili nəzarət sisteminin gücləndirilməsidir. Bunun üçün Vergilər Nazirliyi tərəfindən vergi əməkdaşları və vergi ödəyiciləri arasında birbaşa təmasın azaldılması sahəsində səylər göstərilməkdədir. Bütün işçilər üçün məcburi olan etik davranış kodeksi qəbul olunmuşdur. Biznes proseslərinin modernləşdirilməsi və vergi idarələrinin birləşdirilməsi bu təmasın azaldılmasına xidmət edən addımlardandır. Bu səylər həmçinin vergi əməkdaşlarının subyektiv qərar qəbul etmək imkanlarını da azaldır.

Fikrimizcə, bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə və tətbiqinə ehtiyac var. Məsələn, audit işləri və cinayət təhqiqatlarında nailiyyətlərin ictimaiyyətə açıqlanması üzrə proqramın qəbulu faydalı olardı [7]. Konkret və faktiki işlər üzrə yayınmanın izah edildiyi və verilmiş cəzanın təfərrüatlarının açıqlandığı və dərc edildiyi materiallar korrupsiyaya qarşı aparılan mübarizə ilə ictimaiyyəti məlumatlandırmaqla, eyni zamanda könüllü əmələmə səviyyəsinin də yüksəlməsinə gətirib çıxarardı [3].

Cədvəl

Azərbaycan Respublikası üzrə son illər dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin strukturu (mlyn.manat)

İllər	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Gəlirlər cəmi o cümlədən:	17281.5	19496.3	18400.6	17498.0	17505.7	16516,7
fiziki şəxslərin gəlir vergisi	813.0	859.7	980.3	982.5	1145.7	1040.3
hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2252.0	2374.8	2302.7	2211.1	1938.2	2285.9
torpaq vergisi	30.6	33.1	35.4	48.7	50.3	50.4
əmlak vergisi	105.1	125.1	141.3	148.2	174.7	178.6
əlavə dəyər vergisi	2366.9	2710.0	3119.6	3454.7	3623.5	3668.6
aksiz vergisi	531.5	593.3	797.3	647.8	625.1	612.6
mədən vergisi	125.8	121.5	116.2	116.1	110.3	111.1
Xarici iqtisadi fəaly. bağlı vergilər.	592.5	675.2	684.7	934.5	861.2	903.0
Digər vergilər	157.6	161.5	192.7	247.7	457.0	505.7
Sair daxilolmalar	10306.5	11842.1	10030.4	8706.7	8474.7	7160.5

Mənbə: <http://www.stat.gov.az/pdf/maliyye/2017>

Bundan başqa, vergi əməkdaşları üçün vaxtaşırı trening proqramları və vergi ödəyicilərinin maarifləndirilməsi proqramı effektiv ola bilər. Məsələn, audit aparılmasının qiymətləndirilməsi və bu cür parametrlərin mümkün sui-istifadə hallarının təcrid və müəyyən edilməsi üçün avtomatlaşdırılmış proqramlardan istifadə böyük potensiala malikdir. Buna həmçinin müvafiq auditləri aparən işçilərdən müstəqil həyata keçirilən iş baxılması üzrə fəal və davamlı proqramı da aid etmək olar.

Aparılmış təhlil onu göstərir ki, Azərbaycan Respublikası üzrə son illər dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin strukturunda da ciddi dəyişiklik müşahidə olunmuşdur [8]. Belə ki, 2012-ci ildə əgər dövlət büdcəsi üzrə gəlirlərin (bütün vergi növləri üzrə daxilolmalar nəzərə alınmaqla) həcmi 17281,5 mln. manat olmuşdursa, 2015-ci ildə bu göstərici 216,5 mln. manat artaraq 17498,0 mln. manata çatmışdır. 2016-cı illə müqayisədə isə 2017-ci ildə bu göstərici 989 mln. manat azalaraq 16516,7 mln. manat təşkil etmişdir. Bundan başqa, 2017-ci ildə fiziki şəxslərin gəlir vergisi 1040,3 mln. manat, hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi 2285,9 mln. manat, torpaq vergisi 50,4 mln. manat, əmlak vergisi 178,6 mln. manat, əlavə dəyər vergisi 3668,6 mln. manat, aksiz vergisi 612,6 mln. manat, mədən vergisi 111,1 mln. manat, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər 903,0 mln. manat, digər vergilər 505,7 mln. manat təşkil etmişdir (Cədvəl). Təhlildən də göründüyü kimi, dövlət büdcəsinə gəlirlərin artırılması istiqamətində davamlı tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, vergi sistemi üç “dayaq” - audit, mühasibat uşotu və yığım, vergi ödəyicilərinə xidmət üzərində qurulur. Vergi sistemində qeyd etdiyimiz üç dayaqdan biri inkişaf etmədikdə və ya zəif inkişaf etdikdə lazımı səviyyəyə nail olmaq qeyri-mümkündür. Vergi ödəyicilərinə xidmət işinin səmərəli təşkili və müntəzəm olaraq inkişaf etdirilməsi vergi inzibatçılığının yeni səviyyəyə çatdırılması üçün vacib şərtidir [8].

Vergi ödəyiciləri və digər tərəfdaşlar üçün aidiyyatı məlumat və xidmətlərin təmin edilməsi üzrə potensialın inkişaf etdirilməsi öz-özlüyündə vergi ödəyicilərinin tələblərə könüllü riayət etməsi üçün müsbət təsir göstərə bilər. Vergi ödəyicilərinə kömək edən məlumat və xidmətlər mövcud olduqda ümumən ictimaiyyət arasında güvən yaradır və vergi inzibatçılığının imicini yaxşılaşdırır.

Hesab edirik ki, vergi ödəyicisinin üzərinə düşən əmələtmə yükünü hesabatvermə tezliyi və müntəzəmliyini vergi ödəyicisinin və ya ödəniş kəmiyyətlərinin ölçüsünün azaldılması yolu ilə yüngülləşdirmək olar. Bu, əmək haqqına tətbiq edilən vergi, ƏDV və aksiz vergisinə dair vergi bəyannaməsi üçün özünü doğruldur. Yenə də burada, beynəlxalq təcrübə faydalı ola bilər. Məsələn, Azərbaycanda müxtəlif qoşmalarla birlikdə aylıq ƏDV bəyannamə sistemi tələb olunur və bu sistem həm vergi ödəyiciləri və həm də VN üçün çox baha başa gəlir. Əksər İƏİT ölkələri hər hansı qoşmalar olmadan yalnız ən mühüm məlumatları əhatə edən bir səhifəlik bəyannamənin olmasını tələb edirlər [4].

Bu məlumat vergi ödəyicisinin tarixçəsi (əvvəlki məlumatları) və təcrübələrə əsasən toplanan digər məlumatlarla tutuşdurulur. Əgər bu cür kompüterləşdirilmiş keyfiyyət və risk tutuşdurma sistemi vergi ödəyicisindən əlavə məlumatların təqdim edilməsinə ehtiyac olduğunu təsdiqləyərsə, bu, vergi ödəyicisindən tələb edilir və sonra təqdim olunur.

Hazırda ən vacib problemlərdən biri vergilərin yığılma səviyyəsidir. Bundan örtü bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir: mallara vergi hesablanması onların yüklənmə mərhələsində reallaşmalı; vergi ödənişi öhdəliyi vəsaiti alandan tədiyəçiyə keçirilməli; fiziki şəxslərin gəlirləri üzərində real nəzarət mexanizmi tətbiq edilməli; bank nəzarəti metodları təkmilləşdirilməli və müxtəlif bank hesablarından istifadə müfəssəl rəqlamentləşdirilməlidir [5].

Hesablamalara görə, respublikanın dövlət büdcəsi hər il orta hesabla ala biləcəyi vergi gəlirlərinin ən azı 30-40%-dən məhrum olur. Buna görə də vergiqoyma dərəcələrinin aşağı salınması ilə yanaşı, müxtəlif kateqoriyadan olan vergi ödəyicilərinə düşən vergi yükünün bərabərləşdirilməsi istiqamətində ciddi tədbirlər görülməlidir [6].

Nəticə. Auditlə bağlı araşdırmaların yekunu olaraq hesab edirik ki, aşağıdakı təkliflər audit prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxara bilər: mərkəzi idarədəki Vergi ödəyicilərinin auditi baş idarəsi audit aparmamalı, bunun əvəzinə, o, auditlərlə bağlı siyasət və prosedurların işlənilib-hazırlanmasına və bu prosedurların səyyar idarələrdə lazımı qaydada yerinə yetirilməsinin təmin edilməsinə nəzarətə diqqət yönəltməlidir; iş yükünün və təşkilati məsələlərin təhlil aparılmalıdır. Bu təhlilə müfəttişlərin idarələr üzrə həmin idarələrdə olan iş yükünə və ya müəyyən olunmuş vergi ödəyicilərinin vacibliyinə əsasən hazırkı bölgüsünün araşdırılması daxil edilməlidir; riskin idarə edilməsinə əsasən səyyar auditlər üçün işlərin seçimi üzrə obyektiv metodologiya müəyyən olunmalıdır. Vergi ödəyicisinin rəyətə qeydinə əsaslanan seçimə əsaslanan audit rejimi müəyyən olunmalıdır; auditlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün treninqin keçirilməsi zəruridir. Bütün sənədlərin 100 faizlik auditə cəlb edilməsi əvəzinə rəyətəməni yoxlamaq üçün seçmə üsulları tətbiq edilməlidir. Kompüter üzrə auditə dair treninq genişləndirilməli və əlavə edilməlidir; Vergi Məcəlləsinin auditlərin tezliyinə dair müddəalarında aydınlıq gətirilməlidir. Əksər ölkələrdə Məcəllədə bu cür müddəalar olmasa da, auditlərin müntəzəmlik və tezliyinin azaldılmasını nəzərdə tutan və işlərin ölçü və mürəkkəbliyindən asılı olaraq, mümkün hallarda vergi ödəyicilərinə təkrar səfərlərin qarşısının alınması məqsədilə vahid auditlərin aparılmasının təmin edilməsi üçün qaydalar müəyyən edilməlidir; mümkün hallarda «vahid audit» normal bir qaydaya çevrilməlidir, yəni firmanın və bütün aidiyyəti qurum və ya sahibkarların əlaqələndirilmiş yoxlanışı aparılmalıdır. Bu, bir səfər ərzində bütün vergiləri - əmək haqqından vergilər, fiziki şəxslərin gəlir vergisi və ya mənfəət vergisi, ƏDV və aksizi də daxil edən bir dəfəlik audit olmalıdır; işə baxılması üzrə proqram müəyyən edilməlidir. Baxışı həyata keçirən müfəttişlər təcrübəli və yüksək səviyyəli olmalıdır; əvvəlki yoxlamalardan əldə edilmiş presedent və tarixi təcrübələr saxlanılmalı və müfəttişlərin bəhrələnməsi və onların gələcək işlərdə təlimatlandırılması üçün nəşr edilməlidir. Bunları həmçinin Audit Təlimatlarına da aid olan; VN-nin konkret sahələr üçün məxsusi olan audit üsullarına və kənar İƏİT mənbələrindən olan prosedurlara olan ehtiyacını qarşılamaq üçün analitik potensial gücləndirilməlidir; cinayət təhqiqatı üçün materialların (işlərin) göndərilməsini stimullaşdırmaq istiqamətində söylər göstərilməlidir [9] .

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti (dərslük). Bakı: Elm, 2006, 298 s.
2. Balayeva E. İqtisadi inkişaf və inkişaf iqtisadiyyatı: vergi siyasətinin təhlükəsizlik aspektləri. "İqtisadiyyat" qəzeti, 17-23 mart, 2006-cı il, s.8.
3. Şəkərliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər (Monoqrafiya). Bakı: İqtisad Universiteti, 2009, 416 s.
4. Musayev A.F. Müasir vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı: Elm, 2013, 298 s.
5. Аронов А.В., Кашин В.А. Налоговая политика и налоговое администрирование: учебное пособие. М.: Экономист, 2018, 591с.
6. Фадеев Д.Е. Совершенствование налогового администрирования: взгляд бизнеса // Безопасность бизнеса. №2. 2016, с.16-21
7. Юткина Т.Ф. Налоги и налогообложение. Учебник. М.: ИНФРА, 2017, с. 244 .
8. www.stat.gov.az/maliyye/2017
9. <http://taxes.gov.az/statistika>

РЕЗЮМЕ
РОЛЬ НАЛОГОВОГО АУДИТА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ НАЛОГОВОГО
АДМИНИСТРИРОВАНИЯ

Векилов К.Ш.

Ключевые слова: аудит, налогоплательщик, прямой налог, шкала налогов, инвестиции, рыночная экономика, налоговые поступления, национальная экономика, интеграция

В статье исследуется роль налогового аудита в укреплении современного налогового администрирования в Азербайджанской Республике. Следует отметить, что в нашей стране в последние годы ведется серьезная работа по эффективной организации процесса аудита в современной налоговой системе. На основании проведенного анализа определены основные направления налоговой проверки по исследуемой сфере.

SUMMARY
THE ROLE OF TAX AUDIT IN IMPROVEMENT OF TAX ADMINISTRATION

Vekilov K.Sh.

Key words: audit, taxpayer, direct tax, tax schedule, investment, market economy, direct tax, tax receipts, national economy, integration

The article investigates the role of tax audit in strengthening the modern tax administration in the Azerbaijan Republic . It should be noted that in our country for effective organization of the audit process in the modern tax system serious works in the recent years were realized. Based on the analysis, the main directions of tax audit in the studied area have been defined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.02.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 330.341.1

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏ İNNOVASIYALARININ TƏTBİQİ İSTİQAMƏTLƏRİ

MƏMMƏDOVA SƏİDƏ RƏHİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

ilqarosmanov1975@mail.ru

Açar sözlər: innovasiya, idarəetmə, müəssisə, strategiya, istehsal, maliyyə

Müasir dövrdə Azərbaycanın bütün istehsal münasibətləri sistemində gedən dəyişikliklər ölkə iqtisadiyyatının formalaşmasının bir məsələsi kimi sənayenin innovasiyalı inkişafı əsasında iqtisadi artıma səbəb olmuşdur. Respublikada elmi-texniki potensialın imkanlarından sənayenin innovasiya-texnoloji inkişafı üçün istifadə olunması, onun səmərəliliyinin yüksəldilməsi və bunun əsasında cəmiyyətin sosial-iqtisadi məsələlərinin həllinə nail olmaq üçün idarəetmə innovasiyalarının yaradılması və istehsalatda tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İdarəetmə innovasiyaları müəssisənin idarə olunması və onun fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı yeniliklərin tətbiq edilməsi kimi başa düşülür. Bu da müəssisənin idarəetmə sisteminin keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına, məhsuldarlığının artırılmasına və bütövlükdə onun qarşısına qoyulan məqsədlərin əldə olunmasına imkan yaradır. Yeniliklər bir tərəfdən mövcud vəziyyətin qorunub saxlanılmasına yönəlmiş bütün konservativ meyillərlə ziddiyyət təşkil edir, digər tərəfdən isə dəyişikliklər strategiyası çərçivəsində təşkilatın fəaliyyətinin texniki- iqtisadi göstəricilərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldilməsinə yönəlmiş olur. Bu baxımdan müəssisələrin fəaliyyətində böyük innovasiya imkanlarına malik sahələrdən biri müəssisələrin idarəetmə sistemindən ibarətdir. İdarəetmə innovasiyaları müəssisələrin idarəetmə sisteminin məqsədyönlü şəkildə yaxşılaşdırılmasının ümumi prosesi olub, əməyin təşkilinin yaxşılaşdırılması və məhsuldarlığın artırılmasını, idarəetmə heyətinin strukturunun optimallaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Bu gün artıq keyfiyyətli və səmərəli idarəetmənin əhəmiyyəti hamılıqla qəbul olunur və onun istənilən təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrinə böyük təsir göstərdiyi heç kimdə şübhə doğurmur. Lakin buna baxmayaraq, hələlik respublikamızın müəssisələrində həyata keçirilən innovasiyalar içərisində idarəetmə sahəsində yeniliklərin tətbiqi çox vaxt kölgədə qalır və buna ikinci dərəcəli məsələ kimi baxılır. Ona görə də bu sahədə tədqiqatların aparılmasına xüsusi ehtiyac duyulur. Bu tədqiqatlar hər şeydən əvvəl idarəetmə innovasiyalarının mahiyyəti və növlərinin, onların sərhədlərinin, müəssisədə və idarəetmədə innovasiya proseslərinin nisbətində müəyyənləşdirilməsini; idarəetmə innovasiyalarının səmərəliliyinə təsir edən amillərin aşkar edilməsini, inkişaf prosesləri ilə bağlı rəhbərlərin baxışlarının və həcmnin inkişaf etmiş ölkələrdə menecmentin inkişafının müasir meyillərinin öyrənilməsi və bunlardan Azərbaycan şəraitində istifadə imkanlarının aydınlaşdırılması kimi məsələləri əhatə etməlidir. Beləliklə, ilk növbədə, Azərbaycan müəssisələrinin idarə olunmasındakı innovasiyaların ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətin inkişaf meyillərinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini, müəssisələrin dayanıqlığının və həyat qabiliyyətliliyini təmin etməyə imkan verib-vermədiyini aydınlaşdırmaq tələb olunur. Sonra isə tətbiq olunan idarəetmə innovasiyalarının dünya təcrübəsinə nə dərəcədə uyğunluğu məsələsi aydınlaşdırılmalıdır.

Təcrübə göstərir ki, idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi ilə bağlı məsələlərin səmərəli həlli üçün xüsusi sistem tələb olunur və müəssisələrin inkişafının idarə olunması sistemi müasir idarəetmə elminin əsasında layihələndirilməli və qurulmalıdır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır

ki, bu gün Azərbaycanda idarəetmə sahəsindəki innovasiyalar çox vaxt müəssisənin inkişafını texniki və texnoloji innovasiyalarla əlaqələndirən rəhbərlərin diqqətindən kənarda qalır.

Məlumdur ki, yeniliyin tətbiqi innovasiya prosesinin nəticəsidir. Innovasiya prosesi isə nə isə yeni bir şeyin sadəcə tətbiqi yox, istehsalın təşkili və idarəetmə prosesinin məqsədlərində, şərtlərində, məzmununda, forma və metodlarında dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur. Lakin yeniləşdirilən yeniliklərin keyfiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə innovasiya prosesinin necə təşkil olunmasından asılı olur.

Azərbaycan müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətindəki qüsurlar adətən aşağıdakı formalarda özünü büruzə verir;

- potensial səmərəli yeniliklər ya tətbiq olunmur və ya zaman etibarlı ilə əhəmiyyətli dərəcədə gecikdirilərək tətbiq olunur. Nəticədə, isə yeniliyin tətbiqindən faydalı səmərə əldə etmək imkanından istifadə olunmur;

- zəruri innovasiya potensialına malik olmayan yeniliklər tətbiq olunur;

- tətbiq olunan yenilik açıq və ya gizli müqavimət üzündən, yaxud tətbiqetmənin pis təşkili səbəbindən gözlənilən nəticəni vermir;

- yeniliyin tətbiqi bu haqda qərar qəbul edilərkən gözləniləndən daha çox xərc tələb edir;

- ilkin qiymətləndirilmənin düzgün olmaması, tətbiqin pis təşkil olunması və ya güclü müqavimət üzündən yeniliyin tətbiq olunma müddəti planlaşdırılan müddətdən əhəmiyyətli dərəcədə uzun olur.

Hər bir belə qüsurlar yalnız innovasiya prosesinin müəyyən mərhələsinin keyfiyyətlə yerinə yetirilməsi səbəbindən irəli gələ bilər ki, bu da innovasiyaların idarə olunmasının lazımi səviyyədə olmadığını göstərir. Bunu həm də menecment sahəsində innovasiyalara hazırlıq səviyyəsinin aşağı olması ilə, innovasiya problemlərinin, xüsusi halda idarəetmə innovasiyalarının bəzi müəssisə rəhbərləri üçün az əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqələndirmək olar. Lakin tədricən müəssisələrdə bazar iqtisadiyyatına yönəlmiş davranış formalaşdıqca onların idarəetmə məsələlərinə münasibəti dəyişir, idarəetmə fəaliyyətində dəyişikliklərin aparılması zərurəti meydana çıxır. Buna görə də Azərbaycan şəraitində müəssisə rəhbərləri yeni idarəetmə məsələlərinin həllində çətinliklərlə qarşılaşırlar, onların bu məsələlərinin həllində zəruri bilik və vərdislərinin, təcrübələrinin çatışmadığı özünü büruzə verir. Azərbaycan sənayesində idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin tələb olunduğu ən mürəkkəb idarəetmə məsələlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- müəssisənin fəaliyyətinin strateji planlaşdırılması;

- müəssisənin ətraf mühitinə təhlili və qiymətləndirilməsi;

- müəssisənin cari fəaliyyətinin planlaşdırılması;

- qarşıya qoyulmuş məsələlərin yerinə yetirilməsinə səmərəli nəzarət sisteminin yaradılması;

- yeniliklərin tətbiqi sisteminin yaradılması;

- işçilərin məhsuldar işinin stimullaşdırılması;

- müəssisədə səmərəli uçot sisteminin təşkili;

- müəssisədə funksional idarəetmə strukturunun yaradılması;

- müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili və s. [3, s.38]

Bu siyahıda strateji planlaşdırma məsələsinin birinci yerdə olması heç də təsadüfi deyildir. Strateji planlaşdırma metodlarına keçirilməsinin zəruriliyi ilk növbədə inkişaf etməkdə olan, bunu istəyən, yenidən qurulan müəssisələrdə daha çox hiss olunur. Adətən belə müəssisələrin rəhbərləri öz fəaliyyətlərində daxili və xarici imkanları düzgün qiymətləndirmək bacarığı, fəaliyyət şəraitinin təhlili, fəaliyyət strategiyasının düzgün qiymətləndirilməsi kimi sahələrdə dəyişikliklərin edilməsi zərurətini başa düşürlər. Onlar əmin olurlar ki, qeyri-sabit sosial-iqtisadi şəraitdə idarəetmənin ənənəvi prinsipləri və təcrübəsi artıq onlara inkişaf üçün və biznesdə yeni imkanlar axtarmaq üçün kömək edə bilməz. [1, s.69]

Məhz qeyd etdiyimiz bu idarəetmə məsələləri göstərir ki, artıq müəssisə rəhbərlərinin subyektiv fikirləri həm dünya, həm də ölkə miqyasında menecment təcrübəsindəki dəyişikliklərin

obyektiv meylinə uyğun gəlir. Müəssisələr öz idarəetmə sistemlərinin çevik olmasına və şəraitə uyğunlaşmasına çalışır, qarşılarına cari fəaliyyətin planlaşdırılmasından daha çox yeni problemlərin aşkara çıxarılması və xarici şəraiti nəzərə almaqla yeni qərarların qəbul edilməsi məqsədlərini qoyurlar. Hazırkı dövrdə müəssisə rəhbərlərinin idarəetmə sahəsində yeniliklər tətbiq etməyə hazırlıq səviyyəsi hələ də nisbətən aşağıdır. Müəssisə rəhbərlərinin heç də hamısı idarəetmənin mahiyyətini müasir obyektiv xarici şəraitdə müəssisənin potensialından maksimum istifadəyə yönəlmiş fəaliyyət kimi başa düşmür. Rəhbərlərin böyük əksəriyyəti idarəetmədə fəaliyyətinin təhlilinə, idarəetmə sahəsində problemlərin aşkara çıxarılmasına, idarəetmə yeniliklərinin axtarılmasına çox da fikir vermirlər. [2, s.200]

Qeyd edək ki, ümumilikdə idarəetmə innovasiyalarını çox xərc tələb edən işlər siyahısına aid etmək düzgün deyildir. Bu işlər texnologiyaların və yeni avadanlığın alınmasının maliyyələşdirilməsi ilə bağlı deyildir. Əslində bu sahədə çətinliklərin başlıca səbəbi təşkilat mədəniyyəti ilə bağlıdır. Təşkilat mədəniyyəti özündə müəyyən ənənələri, dəyərlər sistemini, fərdi və qruplarda davranış normalarını, qarşılıqlı fəaliyyət növlərini və s. əks etdirir. Son illərdə xarici ölkələrin idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasında rast gəlinən ən maraqlı məqamlardan biri idarəetmə sisteminin formalaşması, fəaliyyəti və inkişafında təşkilat mədəniyyətinin vacibliyinə xüsusi diqqət yetirilməsindən ibarətdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, istənilən yeniliyin reallaşdırılması üçün işçi heyətin baxışlarının, onların inkişafa yönümlüyünün, dəyişkənliklərə münasibətini, risklərə nail olmasının və s. müstəsna əhəmiyyəti vardır. İdarəetmə yeniliklərinin, xüsusilə də istehsal daxili düşüncələrin köklü şəkildə yenidən istiqamətləndirilməsini nəzərdə tutan strateji idarəetmə kimi yeniliklərin reallaşdırılması zamanı dəyişikliklərə müqaviməti dərk etmək üçün çox böyük iş görmək, yeni təşkilat mədəniyyəti formalaşdırmaq tələb olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, menecment sahəsində biliklər, xüsusi təhsil, idarəetməyə diqqət yetirilməsi, idarəetmə sahəsində yenilikləri xüsusi olaraq axtarmaq və tətbiq etmək məsələləri ənənəvi olaraq bizim müəssisə rəhbərlərinin əksəriyyəti üçün hələ də az əhəmiyyət kəsb edir və onlar öz səviyyələrinə, təcrübələrinə güvənirlər. Bu hər şeydən əvvəl onda özünü göstərir ki, reallaşdırılan yeniliklər əsasən lokal xarakter daşıyır və müəssisənin fəaliyyətinin yalnız bir-iki sferasını əhatə edir.

Deməli, bazar davranışının idarə olunması, yeniliklərin idarə olunması, səmərəli idarəetmə sisteminin yaradılması xüsusi təcrübə və biliklər tələb edir.

Gələcək illərdə ölkə sənayesində idarəetmə innovasiyalarının tətbiqinin yayılması məqsədilə elm və istehsal arasındakı əlaqələr gücləndiriləcək, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbatına müvafiq olaraq aparılması məqsədilə zəruri mexanizmlər yaradılacaqdır. Ölkə sənayesində idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi ilə bağlı fəallığın yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadəsi və inkişafının təmin edilməsi məqsədilə dövlət dəstəyi tədbirləri reallaşdırılacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov G.Ə. Kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi istiqamətləri. Bakı: Elm, 2010, 484 s.
2. Tağıyev A.H., Səfərov Q.Ə. İnnovasiya layihələrinin menecmenti. Bakı: Elm, 2013, 284 s.
3. Abbasov A.B., Əliyev M.Ə., Abbasova R.Ə. və b. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 464 s.

РЕЗЮМЕ
НАПРАВЛЕНИЯ ПРИМЕНЕНИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ НА
ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ
Маммадова С.Р.

Ключевые слова: *инновации, управление, предприятие, стратегия, производство, финансы*

В статье дана информация о значении применения управленческих инноваций на промышленных предприятиях. Рассмотрены самые сложные управленческие вопросы, требующие применения инноваций данного типа. В результате проведенных исследований были определены факторы, влияющие на применение управленческих инноваций. Также затронуты недостатки в инновационной деятельности азербайджанских предприятий.

SUMMARY
DIRECTIONS OF APPLICATION OF MANAGEMENT INNOVATIONS
IN INDUSTRIAL ENTERPRISES
Mammadova S.R.

Key words: *innovation, management, enterprise, strategy, production, finance*

The article provides information on the significance of the application of management innovations in industrial enterprises. The most complex management issues that require the use of innovations of this type are considered. As a result of the research, factors influencing the use of managerial innovations were identified. Also, deficiencies in the innovation activities of Azerbaijani enterprises are affected.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	15.05.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 330.341.1

INNOVASIYA LAYİHƏSİ RİSKLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

MİRZƏBƏYOV ARAZ ƏLİOSMAN oğlu*Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim*araz.mirze@gmail.com*Açar sözlər: innovasiya, innovasiya layihəsi, risk, qiymətləndirmə, idarəetmə, texnologiya, istehsal*

Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin və iqtisadi artımın təmin edilməsində innovasiya amili mühüm rol oynayır. Qlobal iqtisadi böhranın əhəmiyyətli dərəcədə yumşaldılması yalnız innovasiyalar, istehsalın effektivliyinin yüksəldilməsi, yeni texnoloji və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi əsasında mümkündür. İqtisadiyyatda ümumi daxili məhsul artımının daha böyük payı innovasiya texnologiyalarında, avadanlıqlarında, insan kapitalının keyfiyyətində, istehsalın və idarəetmənin təşkilində ifadə olunmuş yeni biliklər hesabına təmin edilir. Müasir cəmiyyətdə iqtisadi effektivliyin yalnız elm və real istehsalın inkişafı hesabına deyil, həm də innovasiya tsiklinin bütün fazalarının - yeni biliklərin alınması, bazar vasitəsilə onların iqtisadiyyatın istehsal sektoruna ötürülməsi və istehsal istifadəsi fazalarının səmərəli fəaliyyətini təmin etmək əsasında əldə edilir. Məhz innovasiyanı mənimsəyənin iqtisadi marağı son nəticədə innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğunu, yönümlülüynü, miqyasını, tempini və formasını müəyyən edir.

İnnovasiya fəaliyyəti əsasında innovasiya layihəsi hazırlanır. İnnovasiya layihəsinin hazırlanması zamanı ən mühüm məsələlərdən biri innovasiya layihəsi risklərinin tədqiqidir. İnnovasiya fəaliyyətində risk məsələsi bu fəaliyyət növünün taleyini həll edən ən vacib elementlərdən biridir. Bazar münasibətləri şəraitində rəqabətə davam gətirmək üçün innovasiyaların tətbiqi, cəsarətli və həlledici addımlar lazımdır ki, bu da riski artırır. Odur ki, bu problemin araşdırılması məqalədə mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

İnnovasiya fəaliyyətində həmişə riskin müsbət və mənfi tərəflərini görmək, ölçüb-biçmək, onun səviyyəsini aşağı salmağa çalışmaq lazımdır. Bunun üçün risk situasiyasını əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq, bu məqsədlə də bir tərəfdən hər bir riskin öz təbiətini, məzmununu öyrənmək, digər tərəfdən isə ona təsir edəcək amilləri nəzərə almaq lazımdır. Risk innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı çoxsaylı amillərin, yəni daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində ortaya çıxa bilər. İnnovasiya fəaliyyətində risklərin əmələ gəlməsinin aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar: cəmiyyətin kriminallaşması; inflyasiyanın yüksək templəri; siyasi qeyri-stabillik; təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyətsizliyi; sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən normativ-hüquqi aktların təkmil olmaması; real sahibkarlıq hüququnun mövcud olmaması; sahibkarların əksəriyyətində öz fəaliyyətlərinin nəticəsinə görə fərdi məsuliyyətin aşağı olması; sahibkarın cinayət dünyasından asılılığı, hüquq-mühafizə orqanlarının onu müdafiə edə bilməməsi və ya bunu istəməməsi; siyasətçilərin qeyri-qanuni şəkildə iqtisadiyyata müdaxiləsi; müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə aparatının kəskin artması; vergi qanunvericiliyinin dəyişməsi; yüksək vergi və məcburi ödənişlər; amansız rəqabət; sahibkarların bazar problemləri və bilik səviyyəsinin aşağı olması və s.

Ən vacib problemlərdən biri riskin səviyyəsinin müəyyən edilməsidir. Bunun üçün obyektiv meyarlara və üsullara istinad etmək lazımdır. Çünki, riskin səviyyəsini müəyyən etmədən onun barəsində hər hansı bir obyektiv idarəçilik qərarının qəbul edilməsi mümkün deyildir.

Risqlər innovasiya prosesləri ilə sıx əlaqədardır və risklərdən tam imtina innovasiya prosesi icrasının qeyri-mümkünlüyü ilə nəticələnə bilər. Riskin mövcudluğu innovasiya layihələrinin parametrlərinin dəqiqliklə proqnozlaşdırmağın qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Risk yalnız gələcəyə münasibətdə mövcuddur və nəticələrin proqnozlaşdırılması və planlaşdırılması ilə və ümumən innovasiya qərarının qəbul edilməsi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Innovasiyanın obyektinə əlaqəli olan ümumi risk müxtəlif mənbələrdən əmələ gələ bilər. Bu mənbələr bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli olduqlarından, çox vaxt onların hər birindən yaranan riskləri müəyyən etmək qeyri-mümkün olur. [1, s.182]

İstehsal olunan məhsula tələbin potensial həcmi haqqında etibarlı informasiyanın obyektiv yoxluğu innovasiya layihəsi iştirakçıları üçün bir çox risklərin meydana gəlməsinə gətirib çıxarır. Innovasiya layihəsi ilə bağlı risk layihə qərarının qəbul edilməsinə uyğun olaraq onun iştirakçıları tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılan son nəticələrin ehtimalıdır. Innovasiya layihəsi risklərinin aşkara çıxarılmasına və aşağı salınmasına yönəldilmiş tədbirlərin aşağıdakı ardıcılıqla aparılmasını məqsəduyğun hesab edirik:

- innovasiya layihəsi risklərinin aşağı salınması məqsədinin müəyyən edilməsi;
- innovasiya layihəsi risklərinin keyfiyyət və kəmiyyət təhlili;
- risklərin aşağı salınması metodlarının seçilməsi;
- alınmış nəticələrin təhlili.

Innovasiya layihələrində riskin təhlili aşağıdakı iki əsas istiqamətdə aparılır

1. Riskin qiymətləndirilməsi. Buraya riskin mənbələrinin aşkara çıxarılması və təhlili, innovasiya layihəsinin reallaşdırılmasının müxtəlif şəraitlərində risklərin səviyyəsinin müəyyən edilməsi daxildir. Riskin qiymətləndirilməsi aşağıdakı mərhələlərdə aparılır:

- problemin həlli üçün mümkün variantların tapılması;
- problemin həlli nəticəsində yaranacaq mümkün siyasi, iqtisadi, mədəni və digər neqativ nəticələrin müəyyən edilməsi;
- riskin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından inteqral qiymətləndirilməsi.

Risk keyfiyyət və kəmiyyət baxımından inteqral qiymətləndirilməsi daha mühüm rol oynayır. Keyfiyyət təhlili riskin mənbələrini və səbəblərini aşkar edilməsini, riskin ortaya çıxdığı mərhələlər və görülməli işlərin ayrılmasını, yəni riskin mümkün sahələrinin müəyyənləşdirilməsini; bütün mümkün risklərin müəyyənləşdirilməsini; risk daşıyan qərar həyata keçirildikdə ortaya çıxacaq əməli xeyir və mümkün mənfəət nəticələrinin aşkarlanmasını əhatə edir. Keyfiyyət təhlili əsasında təkcə layihəni təhdid edən bütün risk növlərini müəyyən etmək yox, həm də riskli hadisələrin baş verməsini müşayiət edən ehtiyat itkilərini aşkar etmək vacibdir. Keyfiyyət təhlilinin nəticələri kəmiyyət təhlilinin aparılması üçün zəruri ilkin məlumatdır [2, s.67].

Kəmiyyət təhlili ayrı-ayrı risklərin və bütövlükdə innovasiya layihəsi riskinin rəqəm qiymətini təyin etmək mənasına gəlir. Bu mərhələdə riskli hadisələrin və onların nəticələrinin ortaya çıxması ehtimalının rəqəm qiyməti təyin olunur, risk dərəcəsinin kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi aparılır, həmçinin konkret vəziyyətdə riskin məqbul səviyyəsi müəyyənləşdirilir.

2. Riskin idarə edilməsi. Buraya innovasiya layihəsi ilə bağlı risklərin qəbul edilən səviyyəyə qədər aşağı salınmasına yönəldilmiş situasiyaların təhlili, tövsiyə və ya tədbirlərin işlənilməsi aiddir. Riskin idarə edilməsi özündə həm layihənin reallaşdırılması zəruriliyi haqqında prinsiplərin qəbul edilməsi prosesində, həm də onun həyata keçirilməsi strategiyası və taktikasının formalaşması zamanı riskin mövcudluğunun uçotunu birləşdirir. Risklərin idarə edilməsi həm şirkətlərin xətti funksiyası, həm də idarə aparatının funksiyası olmalıdır. Burada əsas fəaliyyət istiqaməti itkilərin baş verməsinin qarşısının alınması və yaxud onların minimuma endirilməsidir. Çünki şirkətlər dərk etməlidirlər ki, itkilərin doğurduğu səbəblər sadəcə olaraq səbəb kimi qalmır, bu müəyyən məbləğdə zərər də ifadə olunur və istehsal xərclərini artırır. Ona görə də burada istər cari, istərsə də uzunmüddətli təsərrüfat qərarları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada risklərin idarə edilməsi texnologiyası və alqoritmi də vacibdir.

Innovasiya layihəsi risklərinin idarəetmə səmərəliliyinin meyarları aşağıdakılar hesab olunur:

- innovasiya layihəsi risklərinin idarəetmə sisteminə dəstək xərcləri nəzərə alınmaqla müəssisənin maliyyə göstəricilərinin tərəddüd səviyyəsinin aşağı salınması;
- innovasiya fəaliyyəti riski nəzərə alınmaqla təşhif olunmuş əsas göstəriciləri sistemi;
- əmlakın və məsuliyyətin sığortası üzrə şərt və xərclərin optimallaşdırılması;
- gözlənilən zərərin kəmiyyətinin risklərin idarə edilməsi dəyərini örtməsinə yol verilməməsi.

Beləliklə, innovasiya layihəsi risklərinin təhlili kompleks xarakter daşıyır və onun vacibliyi təkcə risklərin tədqiqinin zəruriliyində deyil, həm də aşkara çıxarılmış layihə risklərin səviyyəsinin aşağı salınması ilə əlaqədar tədbirlərinin işlənilib hazırlanmasında və dəyərcə qiymətləndirilməsində, daha doğrusu, risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasındadır. Qeyd edək ki, innovasiya layihələndirilməsinin ilkin mərhələsində tətbiq olunan sistemli yanaşma və üsulların kompleks tədqiqi sadəcə olaraq risklərin təhlili məqsədilə aparılmır. Təhlil zamanı əldə olunan nəticələr menecerə layihəni həyata keçirməkdə kömək edir. Burada məqsəd heç də riskləri tapıb onları biznes-planda əks etdirməkdən ibarət deyildir. Həm də onları layihənin fəaliyyəti dövründə idarə etmək lazımdır. Burada məqsəd heç də riskləri tapıb onları biznes-planda əks etdirməkdən ibarət deyil, həm də onları layihənin fəaliyyəti dövründə idarə etməkdir. Biznes-plan layihənin məlumat-analitik modeli olmaqla, onu idarə etməyin fəal aləti kimi çıxış edir. Çünki biznes-plan özündə risklərin idarə edilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər planını birləşdirir. Risklərin idarə edilməsi isə onları əlverişli səviyyəyə qədər azaltmaq istiqamətində əsaslı şəkildə tövsiyə və tədbirlərin işlənilib həyata keçirilməsindən ibarətdir [3, s.236].

Innovasiya layihələrində iştirakçı tərəflərin maraqlarının qorunmasını təmin etmək məqsədi ilə spesifik sabitləşdirmə mexanizmləri nəzərdə tutula bilər. Göstərilən mexanizmlər bir tərəfdən innovasiya layihəsi riskinin səviyyəsinin azaldılması, digər tərəfdən isə riskin iştirakçı tərəflər arasında bölüşdürülməsini təmin edir. Birinci halda bu əlavə xərclər hesabına istehsal ehtiyatlarının yaradılması, texnologiyanın təkmilləşdirilməsi, istehsalda qəzaların azaldılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması yolu ilə baş verir. İkinci halda isə bu qiymətlərin indeksləşdirilməsi, zamanətlərin, müxtəlif sığorta formalarının, əmlakın girovunun, qarşılıqlı sanksiyalar sisteminin tətbiqi yolu ilə baş verir.

Bir qayda olaraq innovasiya layihəsində sabitləşdirici mexanizmlərin qəbul edilməsi iştirakçılar tərəfindən əlavə xərclər tələb edir. Bu xərclərin həcmi baş verə biləcək riskin gözlənilən səviyyəsindən asılıdır. Bu xərclər innovasiya layihəsinin səmərəlilik səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsində nəzərə alınmalıdır.

Innovasiya layihəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı qeyri-müəyyənlik və risk amillərinin nəzərə alınması üçün layihənin həyata keçirilməsi ilə bağlı bütün mövcud informasiyadan istifadə edilməlidir. Bu zaman aşağıdakı üç üsuldən istifadə edilir:

1. Innovasiya layihəsinin dayanıqlığının yoxlanılması;
2. Innovasiya layihəsinin parametrlərinin və iqtisadi normativlərinin dəqiqləşdirilməsi;
3. Qeyri-müəyyənliyin formal təsviri.

Bu üsulları bilmədən hansı innovasiya layihəsi riskinin hansı üsulla qiymətləndirilməsinin və dəqiq nəticələrin əldə edilməsinin mümkünliyünü təyin etmək olmaz.

Ümumiyyətlə, konkret innovasiya layihəsinin səmərəli hazırlanması, reallaşdırılması və uğurlu fəaliyyəti onun düzgün təşkil edilməsindən, maliyyələşdirilməsinin optimal sxeminin seçilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Layihənin hazırlanması və fəaliyyəti ilə əlaqədar xarici və daxili mühit qiymətləndirilməli, hər bir mərhələdə görülən işlərin həcmi, müddəti, təminatı, icraçıları keyfiyyətcə təsvir edilməli, onlar kəmiyyətlə hesablanmalı, mənfi təsirlər imkan daxilində minimal xərclərlə azaldılmalıdır. Innovasiya layihəsi riskinin qiymətləndirilməsi onun layihəyə təsir dərəcəsini müəyyən etmək üçün aparılır.

Elmi yeniliyi: Innovasiya layihəsinin həyata keçirilməsi prosesində qarşıya çıxan biləcək riskləri aşkar etdikdən, onların yaranması səbəblərini öyrəndikdən, baş verə biləcək potensial

itkiləri müəyyənləşdirdikdən sonra həmin risklərin azaldılması proqramının işlənilib hazırlanması mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmalıdır. Yəni risklərin neytrallaşdırılması üzrə ən əlverişli mexanizmlərin seçilməsi üzrə qərar qəbul edilməlidir. Bütün bunlar son nəticədə innovasiya layihələrinin iqtisadi səmərəliliyinə müsbət təsir göstərər.

Təbiiqi əhəmiyyəti: məqalədə əldə edilmiş nəticələr əsasında irəli sürülmüş təkliflər və tövsiyələr innovasiya layihəsinin reallaşdırılması prosesində yarana biləcək risklərin aşkar edilməsində və onların azaldılmasında mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.B. və başqaları. Biznesin təşkili və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 464 s.
2. Kazımlı X.H., Quliyev İ. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Bakı, İqtisad Universiteti, 2011. 187 s.
3. Tağıyev A.H., Səfərov Q.Ə. Innovasiya layihələrinin menecmenti. Bakı: Elm, 2013, 284 s.

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ И ОЦЕНКА РИСКОВ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЕКТА

Мирзебеков А.А.

Ключевые слова: инновации, инновационный проект, риск, оценка, управление, технология, производство

В статье исследуются возможные риски по инновационным проектам, изучены причины их возникновения, проводится их оценка. А также, предлагаются рекомендации практического значения по уменьшению возможных рисков в связи с инновационным проектом.

После выявления в процессе реализации инновационного проекта возможных рисков, изучения причин их возникновения, определения возможных потенциальных потерь, разработка программы снижения этих рисков должна стать важной задачей. То есть, необходимо принять решение о выборе наиболее благоприятных механизмов по нейтрализации рисков. Все это в конечном итоге положительно влияет на экономическую эффективность инновационных проектов.

SUMMARY

RESEARCH AND EVALUATION OF RISKS OF THE INNOVATION PROJECT

Mirzebeyov A.A.

Key words: innovation, innovation project, risk, evaluation, management, technology, production

The article explores possible risks for innovative projects, the reasons for their occurrence, and evaluates them. And also, recommendations of practical value on reduction of possible risks in connection with innovative projects are offered.

After discovering the risks that may arise in the process of implementing the innovation project, learning the reasons for their occurrence and identifying potential losses, the development of the risk reduction program is an important task. That is, it is necessary to decide on the selection of the most favorable measures to neutralize risks. All this ultimately has a positive impact on the economic efficiency of innovation projects.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	12.03.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 338.47

SƏRNIŞIN NƏQLİYYATINDA INNOVASİYALARIN TƏSNİFATI

ALLAHVERDİYEVA FƏRİDƏ VİDADİ QIZI

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Bakı, Azərbaycan, doktorant

farida.allahverdi@gmail.com

Açar sözlər: sərnişin nəqliyyatı, innovasiyalar, innovasiyaların təsnifatı, sərnişindəşimada innovasiya.

Nəqliyyatın inkişafı üzrə innovasiyalar məlumat bankının formalaşması, onların sistemləşdirilməsi və təsnifatı innovasiya proseslərinin öyrənilməsinin və idarə olunmasının tərkib hissəsidir. Innovasiyaların müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi hər bir yeniliyi daha dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Bu məsələdə, demək olar ki, bütün mövcud xüsusiyyətlər vacibdir. Düzgün təsnifat nəticəsində alınan sistemətlilik bizə bu və ya digər innovasiya növünün imkanları və risklərini müqayisə etmək, bir müəssisədə istifadə üçün müəyyən bir növ seçərkən üstünlükləri və mənfi cəhətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. [1]

Innovasiya növlərinin ictimai həyatın müxtəlif sahələrində müəyyən göstəricilərə uyğun müqayisəsi, müxtəlif şəraitdə və müxtəlif dövrlərdə onların dinamikasını müşahidə etmək çox vacib cəhətlərdəndir. Bütün bunlar bizə bazarda və cəmiyyətdə mövcud vəziyyətin səmərəliliyi və effektivliyini qiymətləndirməyə, baş verə biləcək dəyişikliklərə və dərhal cavab verməyə və gələcəyə dair plan qurmağa imkan verir. [2]

Sərnişin daşımaları sahəsində innovativ texnologiyalar bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Şəhər sərnişin daşımaları sənayesinin spesifikasiyi nəqliyyat xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün hazırlıq prosesinin uzun bir müddət tələb etməsi və yalnız bundan sonra xidmətin təmin edilməsinin mümkünlüyündən ibarətdir. Əsas məqsədlərdən biri olan xidmətlərin keyfiyyətlə həyata keçirilməsi, bir sıra müsbət nəticələrə səbəb olduğundan, müvafiq hazırlıq olmadan, yəni, nəqliyyat infrastrukturunu düzgün qurmadan, qanunverici baza formalaşdırılmadan, tarif siyasəti həyata keçirilmədən və s. mümkün deyildir. Bu sahələrin hər birində qabaqcıl texnologiyalar və alətlər, tikinti və təmirin yenilikçi üsulları və hərtərəfli idarəetmə tətbiq edilməlidir. [3] Eyni zamanda xidmətin bilavasitə təmin edilməsi özü də müstəqil bir proses deyildir və ona daimi nəzarət və operativ tənzimlənmə tələb olunur. Əlbəttə ki, texniki və texnoloji, həmçinin idarəetmə komponenti ilə yanaşı, informasiya təminatı da mühüm ol oynayır. Birincisi, xidmət təminatçısına yolda baş verən hadisələr, nəqliyyat vasitələri və sürücülərin vəziyyəti, həmçinin yol infrastrukturunun vəziyyəti barədə tez və müntəzəm məlumat lazımdır. Bu, həm təhlükəsizlik baxımından, həm də daha konstruktiv idarəetmə fəaliyyəti üçün vacibdir. Sərnişinlərin nəqliyyat xidmətləri ala bilməsi üçün mümkün variantlar barədə, eləcə də daşıma prosesi haqqında məlumatlandırılması vacibdir. Bütün bunlar sərnişin nəqliyyatında innovativ texnologiyaların üç əsas qrupa bölünməsinə şərtləndirir: texnoloji, idarəetmə və informasiya.

Texnoloji innovasiyalar dedikdə sərnişin nəqliyyatı xidmətləri istehsalının texnoloji prosesində həyata keçirilən innovasiyalar başa düşülür. İdarəetmə innovasiyaları həm sərnişin nəqliyyatı müəssisələrində, həm də bütövlükdə sərnişin nəqliyyatı sistemində idarəetmə prosesini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa və təkmilləşdirməyə imkan verir. Nəhayət, informasiya innovasiyaları dedikdə, müəssisənin əsas resursu kimi məlumatları idarə etməyə imkan verən və sərnişin nəqliyyatı sahəsində idarəetmə qərarlarının çevik idarə olunmasını, tutarlılığını və səmərəliliyini təmin edən bütün innovasiyalar başa düşülməlidir.

Sərnişin nəqliyyatı üzrə innovativ texnologiyaların təsnifatı cədvəl 1-də ətraflı göstərilmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, sərnişin nəqliyyatında tətbiq edilən innovasiyaların üç əsas qrupa bölünməsi mümkündür. Bunlardan birincisi, yol infrastrukturunun və ona ayrılan ərazilərin, nəqliyyat fondunun və hərəkətə nəzarət mərkəzlərinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş texnoloji innovasiyalardır. Bu innovasiyaların bütün dəsti müəyyən obyektlərin texniki xüsusiyyətlərindəki dəyişiklikləri, onların müasirləşdirilməsini və ya dəyişdirilməsini, təchizatçı və xidmət istehlakçıların tələblərinə cavab verən daha müasir xidmətlərin təmin edilməsini özündə ehtiva edir. Yol infrastrukturunun və bitişik ərazilərin, dayanma nöqtələri və dayanacaq parkını əhatə edən ərazilərin tikintisi və saxlanması, yeni nəsil nəqliyyat vasitələrinin istifadəsinin mümkünlüyünü təmin edəcək ən yeni materiallar və vasitələrdən, eləcə də yeni nəqliyyat növləri üçün ağıllı idarəetmə sistemindən istifadəni tələb edir. Nəqliyyat sistemində ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizlik məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf mühitin mühafizəsi və təhlükəsizliyi üçün tələb olunan keyfiyyət xüsusiyyətlərinə nail olmaq yalnız intellektual nəqliyyat sistemlərinin istifadəsi və onların idarə edilməsi ilə yeni və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə vasitəsilə mümkündür.

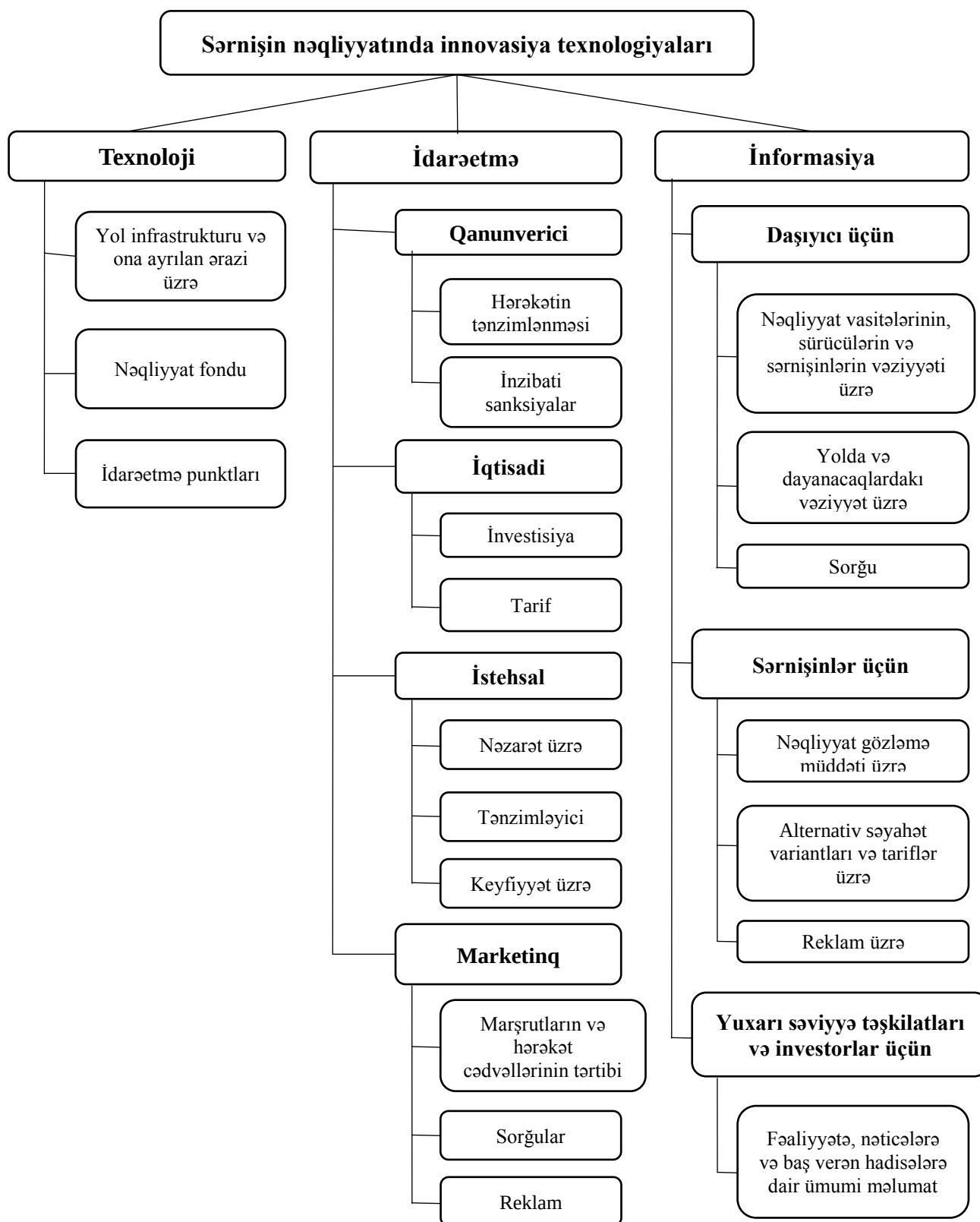
Informasiya texnologiyaları kompüter texnologiyasından istifadə etməklə, zəruri məlumatların toplanması və işlənməsi üsulları və metodlarını əhatə edir. Buna görə bu qrup tələb olunan informasiyanın bir və ya digər növünün ünvanını öyrənməyə və hesabat verməyə yönəlmiş bütün yenilikləri əhatə edir. Müəlliflərə görə, bu məlumat kütləsi birbaşa daşıyıcıları, sərnişinləri və rəhbərlik təşkilatlarını ehtiva edən son alıcıya görə bölünməlidir.

Daşıyıcı üçün innovativ informasiya texnologiyaları üç qrupa bölünür: yoldakı vəziyyəti və dayanma nöqtələrini əks etdirən, sürücüyə və sərnişinlərə dair məlumatları əks etdirən, sərnişinlərlə sorğuların keçirilməsində tətbiq edilən innovasiyalar. Birinci alt qrup, marşrut boyunca, yolda və dayanma nöqtələrində nəqliyyat vasitəsi gözləyən sərnişinlərin sayına dair məlumatların toplanması metodlarını ehtiva edir. Daşıyıcılar tərəfindən artıq geniş istifadə olunan naviqasiya sistemləri, marşrut boyunca nəqliyyat vasitələrinin mövqeyi və hərəkəti, dəqiqliyi, vaxt aralığını nəzərə alaraq, onun hər hansı bir göstərici üzrə geri qalmasını dəqiq müəyyən edə bilər.

İkinci altqrupa daxil olan innovasiyalar yollarda sərnişin sıxlığını qeyd etməyə, sürücülərə video monitorinq vasitəsilə nəzarət edilməsinə yönəlib və fəaliyyətin əlaqələndirilməsi üçün daşıyıcılar tərəfindən istifadə olunur.

Üçüncü altqrup, daşıyıcılardan tələb olunan məlumatların toplanması və emalının müasir metodlarına yönəlmiş innovativ texnologiyalardan ibarətdir. Bu sorğuları sərnişinlərin daşınması prosesində və ya dayanma nöqtələrində həyata keçirmək mümkündür. Bununla yanaşı, göstərilən xidmətlərin yaxşılaşdırılması üçün daşıyıcılarla əlaqəli müəyyən suallara cavab verməyə imkan verən mobil tətbiqlər yaratmaq da mümkündür. Bu cür sorğular aparmaq üçün bütün lazımi xüsusiyyətlərə cavab verən müasir informasiya sistemlərinin istifadəsi mümkündür.

Sərnişinlər üçün innovativ informasiya texnologiyaları da üç qrupa bölünür: nəqliyyatın gəlməsi zamanı barədə, alternativ səyahət variantları və tariflər barədə, reklam xarakterli. Bu qrupun ilk iki alt qrupuna dair məlumatların toplanması və emalı üsulları daşıyıcı üçün olduğu kimi, lakin çıxışda müxtəlif dizayn məlumatları tətbiq etməklə istifadə edilə bilər. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə sərnişinlərin gözlənilən nəqliyyat gəlişinin vaxtını tapmaq imkanına malik olan mobil proqramlar artıq işləyir. Bu xidmətin hərtərəfli yayılması və təkmilləşdirilməsi vacibdir, bu da heç də çətin deyil, çünki bu cür sistemlərin düzgün işləməsini çətinləşdirmək mümkün deyil. Alternativ səyahət variantları və tarifləri haqqında məlumat almaq üçün, dayanma nöqtələrində məlumat stendləri yaratmaq mümkündür. Bu xidmətin daha müasir analoqları dayanma nöqtələrində stasionar multimedia ekranlarının quraşdırılması ola bilər ki, bu da belə panellərin dərhal gözləmə zonasında yerləşdirilməsi vətəndaşların bütün kateqoriyalarına əlçatanlıq məsələsini asanlaşdırır.

Daşımalarla birbaşa əlaqəsi olmayan istehlak mallarının və xidmətlərinin reklamına yönəldilmiş üçüncü altqrup innovasiyalar bütün kompleksin mühüm tərkib hissəsidir. Sərnişinlər nəqliyyatın gözləməsi prosesində və ya bilavasitə daşıma prosesində müəyyən məhsul və xidmət növləri haqqında məlumat ala biləcəklər. [4]

Informasiya yeniliklərinin çox vacib bir komponenti informasiya toplanması, emalı və yüksək səviyyəli idarəetmə orqanlarına, təşkilatlara və investorlara məlumat verməyə yönəldilmiş innovasiyalardır. Qeyd edək ki, dövlət və yerli büdcədən əlavə ayrı-ayrı investorların cəlb edilməsi daşıyıcılar üçün son dərəcə mühüm məsələdir. Buna görə həmin strukturlar sərnişin daşıyan müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı həm operativ, həm də xülasə məlumatları almalıdırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, məlumatın özü onun sonrakı istifadəsi baxımından dəyərə malikdir. Lazımlı məlumatların toplanması və işlənməsinin innovativ üsulları müəyyən qərarların nəticələrini qiymətləndirərkən bəzi idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasının və ya tamamlanmasının hazırlıq mərhələsidir.

Sərnişin daşımalarında innovativ texnologiyaların bir qrupu idarəetmə innovasiyalarıdır. Bu qrupun daxilində yeniliklərin bölünməsi ən çətin hesab olunur. Belə ki bütün innovasiya növləri bilavasitə və ya dolayı şəkildə proseslərin idarə olunmasına yönəlir.

Qanunvericiliyin formalaşdırılması sahəsində idarəetmə innovasiyaları iki əsas qrupa bölünə bilər: nəqliyyatın hərəkətinin tənzimlənməsi və inzibati sanksiyalar. Nəqliyyatın hərəkətinin tənzimlənməsi dedikdə yolda baş verən və ictimai nəqliyyatın hərəkətinə təsir edən bütün elementlər başa düşülür. Nəqliyyatın hərəkətinin tənzimlənməsi üçün yol hərəkətinin iştirakçılarının hər birinin istisnasız olaraq riayət etməli olduğu müəyyən qaydalar mövcuddur. Lakin şəxsi nəqliyyatda, məsələn, kəsişmələrdə ictimai nəqliyyatın prioritetləşdirilməsinin mümkünlüyü də nəzərə alınmalıdır. Əlbəttə ki, bunların hamısı yollarda baş verən hadisələrin hərtərəfli öyrənilməsi və qiymətləndirilməsindən sonra həyata keçirilməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu, bəzi hallarda ictimai nəqliyyatın hərəkətini sadələşdirməyə imkan verir ki, bu da göstərilən xidmətlərin yüksək səviyyədə saxlanmasına imkan verir. Yol infrastrukturunun qeyri-düzgün şəkildə istifadə edilməsi üçün inzibati sanksiyaların tətbiqi də əhəmiyyətli bir aspektdir və yolda ciddi sıxlığın yaranmasına səbəb olur. Qanunverici innovasiyalar sərnişin nəqliyyatının idarə edilməsinə birbaşa deyil, dolayı təsir göstərir və qayda pozuntuları nəticəsində toplanan cərimələr bu sferanın büdcəsini artırmır. Lakin bu sahədə qayda-qanun yaradılması daşıma xidmətlərinin həyata keçirilməsinə birbaşa müsbət təsir göstərəcəkdir. [4]

İdarəetmə innovasiyaların çox mühüm bir qrupu iqtisadi idarəetmə üsullarıdır. Biz iqtisadi innovasiyaları 2 əsas qrupa ayıra bilərik: tarif və investisiya. Tarif innovasiyalarına nəqliyyatdan istifadənin tezliyindən, səfərin müddətindən, daşıyan sərnişinlərin sayından və s. kimi faktorlardan asılı olaraq, sərnişinlərin daşınması üçün tariflərin tənzimlənməsi üçün mümkün variantları ehtiva edir. Bununla yanaşı, tariflərin formalaşdırılması üsulları, daşıyıcılar üçün zərərsiz olmayan və itkiyə səbəb olmayan tariflərin formalaşdırılması imkanını nəzərdən keçirmək lazımdır, çünki bu daşıyıcıların böyük bir hissəsi üçün əsas problemlərdən biridir.

İnvestisiya yenilikləri sərnişin daşımaları, onların motivasiyası sahəsində əlavə investorların cəlb edilməsi üsulları və yollarını əhatə edir. Bu gün bu sahə biznes üçün xüsusi maraq doğurmur, çünki bu, gəlirli bir sahə deyildir. Ancaq bu sahənin inkişafına yönələn tədbirlər kompleksi dövlət müəssisələri ilə yanaşı, həm də özəl sektor üçün maraqlı olmalıdır. Bu tədbirlər həm birbaşa üsullar, həm də ki, dolayı üsullar, məsələn vergi güzəştlərinin tətbiqi ilə həyata keçirilə bilər.

Sərnişin nəqliyyatında idarəetmə xarakterli istehsal innovativ texnologiyalarına əsasən, sərnişinlərin daşımalarının planlaşdırılmasına və idarə edilməsinə yönələn bütün yeniliklər aid edilir. Onlar nəzarət, tənzimləyici və keyfiyyət üzrə yeniliklərə bölünür. Bu, sərnişin daşınması üçün müasir və ya daha əvvəllər məlum olmayan idarəetmə metodlarından istifadəni nəzərdə tutur.

Marketing innovasiyaları da üç qrupa bölünür: marşrutların və hərəkət cədvəllərinin tərtib edilməsi, reklam və sorğular. Marşrutların və hərəkət cədvəllərinin tərtib edilməsi istehsal

yenilikləri qrupuna daxil edilə bilər, çünki bu, mövcud rəhbərlikdir, lakin bu tərtibat bu qrup daxilində hazırlanmış tədqiqatlara əsaslanmalıdır. Anketlər yalnız sənişinlər deyil, həm də daşımalar prosesində birbaşa iştirak edən işçilər tərəfindən müxtəlif istiqamətlərdə aparılmalıdır. Bir qayda olaraq, bu yeniliklər qrupu daşıyıcılar üçün informasiya yenilikləri qrupu ilə bir araya gəlir. Lakin bu halda bu sorğuların həyata keçirilməsinin texniki imkanları daha çoxdur və marketing halında vacib aspektlərin müəyyən edilməsi və nəticələrin yekunlaşdırılması onların sonrakı tətbiqi ilə nəticələnir. Həm də ölkəmizdə praktik olaraq olmayan ictimai nəqliyyatın reklamı çox mühüm amildir. Bir başlanğıc üçün, müəyyən texnoloji və informativ innovasiyaların tətbiqi potensial sənişinlərə ictimai nəqliyyatın istifadəsinə cəlb olunmasına imkan verəcək və şəhərin sənişin daşımaları ilə nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinin daha da artması ona olan tələbatı artıracaqdır.

Qeyd edək ki, innovasiyaların hər hansı bir əlamət üzrə qruplara bölünməsi mürəkkəb prosesdir, lakin innovasiyaların qruplaşdırılması onların hər birinin fərdi olaraq hansı vəzifələri həll etdiyini dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, innovativ inkişaf məqsədlərinə nail olmaq və sənişin nəqliyyatı sisteminin səmərəliliyini artırmaq üçün nəqliyyat işlərinin hazırlanmasında və birbaşa həyata keçirilməsində bütün əməkdaşların işinin yaxşı koordinasiya olunması tələb olunur və innovativ texnologiyaların mövcud təsnifatı öz növbəsində bizə sənişin daşımaları prosesinin effektiv idarə olunmasına nail olmaq məqsədilə texnoloji prosesdə mövcud problemləri aşak edərək birbaşa təsir etməyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Нехорошева Л.Н., Богдан Н.И. Инновационные системы современной экономики. Минск: БГЭУ, 2003, с. 20-35
2. Инновационный менеджмент: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Менеджмент», специальностям экономики и управления / под ред. С.Д. Ильенковой. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012, 392 с.
3. Ongkittikul S., Geerlings H. Opportunities for innovation in public transport: Effects of regulatory reforms on innovative capabilities. Transport Policy, vol.13, 2006, pp.283-293
4. Hyard A. Non-technological innovations for sustainable transport, Technological Forecasting and Social Change, vol. 80, 2013, pp.1375-1386

РЕЗЮМЕ

КЛАССИФИКАЦИЯ ИННОВАЦИЙ НА ПАССАЖИРСКОМ ТРАНСПОРТЕ

Аллахвердиева Ф.В.

Ключевые слова: пассажирский транспорт, инновации, классификация инноваций, инновации на пассажирском транспорте

В изучении инновационных процессов на пассажирском транспорте одним из ключевых вопросов является систематизация видов и типов инноваций. Для более эффективного управления городским пассажирским транспортом и реагирования на окружающую ситуацию целесообразно разделить инноваций на группы. В целях дальнейшей эффективной реализации инноваций в пассажирском транспорте планируется структуризация видов инноваций, которая выступает основой выбора предприятиями для внедрения. Для этого в статье на основании сравнительного анализа имеющихся классификаций проводится классификация инновационных технологий на городском пассажирском транспорте. Переход городского пассажирского транспорта на инновационный путь развития позволит в полной мере удовлетворить потребности населения в качественных перевозках и обеспечить рост эффективности деятельности.

SUMMARY
CLASSIFICATION OF INNOVATIONS ON PASSENGER TRANSPORT
Allahverdiyeva F.V.

Key words: *passenger transport, innovations, classification of innovations, innovations in transport*

One of the key issues in the study of innovation processes in passenger transport is the systematization of kinds and types of innovations. It is expedient to divide innovations into groups for more efficient management of passenger transport and response to the surrounding situation. In order to further effective realization of innovations in passenger transport, is planned to structure the types of innovations, which is the basis for enterprises to choose the innovation more suitable for implementation. In the article, it is carried out a classification of innovative technologies on passenger transport, based on a comparative analysis of the existing classifications. Transition of passenger transport to innovative development allows satisfying the needs of population in high-quality transport services. The carriers, in turn, will be able to develop their businesses, getting positive results.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.05.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 37.046.14

ŞAĞIRDLƏRDƏ NƏZƏRİ BİLİYİ, MƏNİMSƏMƏ VƏ BACARIQLARI FORMALAŞDIRAN TƏLİM ÜSULLARININ TƏDQIQI

¹ABDULLAYEVA HÜSNİYƏ BƏHRƏM qızı²MƏHƏRRƏMOVA AİDA SALEH qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, 1,2-müəllim

sdu.elmixonerler@mail.ru

Açar sözlər: induktiv, qavrama, şərh, izah, təhlil, özünə nəzarət, idrak fəaliyyəti.

Son illərdə təhsil sistemində aparılan və uğurla həyata keçirilən məqsədayönlü islahatların nəticəsi olaraq təhsilimizdə sürətli irəliləyişlər və uğurlu dəyişikliklərə nail olunmuşdur. Tədqiqini planlaşdırdığımız, təlim prosesində önəmli yeri olan üsul və üsullar toplusunu təşkil edən qruplar dərslərdə nəzərdə tutulan əsas pedaqoji vəzifənin yerinə yetirilməsinə şərait yaradır. Hər bir müəllimin fəaliyyətində xüsusi yeri olan, təlim prosesinin ayrılmaz hissəsi hesab edilən, şagirdlərin mənimsəmə və təsəvvürlərini inkişaf etdirən üsulları araşdıraraq:

Mənimsəmə(qavrama) və təsəvvürlərin formalaşdırılması. Kimya müəllimi tərəfindən təlim prosesində həyata keçirilən, şagirdlərin intellektual səviyyəsi nəzərə alınmaqla mənimsəməyə şərait yaradan, maddi aləm haqqında bilgilərin formalaşmasına imkan verən belə üsullar qrupuna mənimsəməni formalaşdırən, inkişaf etdirən üsullar deyilir və hissi qavramanı təmin etmək, ətraf aləm haqqında dolğun təsəvvürlər yaratmaq məqsədi güdür.

Təsəvvürlərin formalaşması şagirdlərin təxəyyülünün bir başa inkişafına şərait yaradır.

Qavrama alqoritmində şagirdlər diqqətini daha çox tədqiq olunan cihaz və kimyəvi hadisələr ətrafında cəmləşdirirlər. Təlim prosesində uşaqların yaş səviyyəsi nəzərə alınır, indiyə kimi nail olduğu təcrübəsi bütünlüklə biliklərin mənimsənilməsinə istiqamətlənir, mənimsənilən faktiki biliklə praktiki nəticələr müqayisə edilir, ümumi xassələr təyin olunur, ümumiləşdirmə aparılır, sonda diqqəti cəlb edən fərqli amillər bir daha tədqiq olunur.

Dərs zamanı müəllim proqram materialına uyğun sistemli, məqsədayönlü və planlı qavramanın təşkili məqsədilə *müşahidə üsulundan* istifadəyə üstünlük verməlidir. Bu üsul tədqiq olunan cisimlər, cihazlar və kimyəvi hadisələr haqqında başlanğıc məlumatları yaratmağa, müşahidə etməklə nəticələrin çıxarılması qabiliyyətinin meydana çıxmasına və sərbəst mühakimələrin inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Məlumdur ki, digər metod və üsullarda olduğu kimi, müşahidə üsulunun da təşkili onun düzgün qurulmasından asılıdır. Təlim zamanı müşahidənin təşkili mərhələli alqoritmə qurulur, yəni öyrədici məqsədin müəyyənləşdirilməsi, icra zamanı planlı müşahidənin və istifadə olunacaq vasitələrin dəqiqləşdirilməsi, müşahidə zamanı görünənlərin qeydə alınması və uyğun nəticələrin təhlil olunması. Təhlil prosesi şagirdlərin qavrama səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir və qiymətləndirməyə yardım edir.

Müəllim tərəfindən təlim materialının demonstrasiya etdirməklə əyani vəsaitlərdən istifadə yolu ilə qavranılması *illüstrasiya üsulu* ilə həyata keçirilir [1]. Bu üsul zamanı istifadə olunan əyani vəsaitlər sisteminə aşağıdakıları şamil etmək olar: plakat və düşündürücü şəkillər, həyatda rast gəlinən təbii əşyalar, materialların sxematik təsviri vasitələri, rəmzi əyani material və vasitələr. Təlim prosesində müəllim tədris etdiyi mövzunun tələbinə, onun məzmunu və məqsədini izah etmək üçün uyğun vasitələrdən istifadə edir. Bu üsulun tətbiqində əsas məqsəd şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirməkdir.

Kimya müəllimi təlim prosesinin səmərəliliyini və şagirdlərin mənimsəməsində effektivliyi yüksəltmək nəqsədilə təsvir üsulundan geniş istifadə etməlidirlər. Təsvir üsulu mövzuya aid müəyyən kimyəvi hadisələri şagirdlərin təsəvvüründə şifahi formada söz vasitəsi ilə formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu üsuldən istifadə iki formada aparıla bilər: a) tədqiq olunan hər hansı kimyəvi hadisə müəllim tərəfindən təsvir olunur; b) tədqiq olunan kimyəvi hadisə dərslik kitabında verilən təsvir yolu ilə icra oluna bilər.

Adətən qeyd olunan təsvir növləri birlikdə istifadə olunur və belə yanaşma daha müsbət nəticə verərək şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü formalaşdırır. Kimyadan anlayış, qanun və nəzəri biliyin mənimsədilməsi zamanı müəllimin aşağıdakı üsullardan istifadəsi önəmlidir: müəllimin şərh, müsahibə, diskussiya, təlimin məntiqinə istiqamətlənən, kitab üzərində iş və problemlə axtarış üsulları. Qeyd olunan üsullar şagirdlərin şüurunda elmi anlayışların və qanunların başa düşülməsi anlamına xidmət edir.

Şifahi şərh (doqmatik) üsulu. Kimya müəlliminin tədris etdiyi mövzunu şifahi formada yerinə yetirməsi şərh üsulu adlanır. Üsulun əsas üstünlüyü müəllimin qısa zaman ayrıcında şagirdlərə daha çox məlumatın verilməsidir. Metodik ədəbiyyatlardan məlumdur ki, şifahi şərh üsulları üç formada həyata keçirilir: təsvir, izah və mühazirə formaları [1].

Təsvir – müəyyən hadisəni (mövzünü) obrazlı formada canlandırmaqdan ibarətdir.

İzah – məqsədə aid qaydanı, qanunu, anlayışı, fakt və sübutlarla izah etməkdən ibarətdir. Orta məktəbdə tətbiq olunan mühazirə 25 dəqiqədən artıq olmamaqla tədris materialını sistemli formada çatdırmaq və şagirdləri ali məktəbə hazırlamaqdan ibarətdir.

Adətən, tədris materialının izah edilməsi təlimi xarakterinə görə informasiya verən və problemlə təlim formasında olur. İnformasiyavermə məlumatların toplanmasını, problemlə şərh şagirdlərdə məntiqi təfəkkürü və düşüncəni inkişaf etdirməyə xidmət edir. Problemlə təlim zamanı müəllim motivasiya yaradaraq mövzunun mənimsənilməsində əlavə təlimə maraq yaratmış olur. Bu məqsədlə məlumatverici izahdan qabaq adətən təcrübəli müəllimlər problemlə situasiya yaradırlar.

Təlim prosesində müəllimin şifahi şərh zamanı mütləq mənada bir sıra mühüm amillər diqqət mərkəzində saxlanmalıdır: şifahi şərh zamanı müəllim ümumi didaktik prinsiplər: əyanilik, müvafiqlik, nəzəri biliklərin praktika ilə əlaqələndirilməsi prinsiplərindən istifadə etməli və onları həyat həqiqətləri ilə əlaqələndirməlidir; dərs zamanı müəllim müsbət emosiya yaratmalı, məzmunlu, əhatəli, rəvan, başa düşülən, orta sürətli və yorucu olmayan səs tembirindən istifadə etməlidir; təlim zamanı müəllimin bəzi testlərdən istifadəsi qəbul ediləndir, lakin müəllim sinifdə yersiz fiziki hərəkətlər etməməli və sinifdə yersiz ora-bura getməməlidir; dərsdə müəllim tərəfindən şagirdlərin idrakı fəallığının yüksəldilməsinə şərait yaradılmalıdır.

Müsahibə üsulu – qarşılıqlı dialoqa əsaslanan problemlə sual–cavab anlamında başa düşülür. Bu üsul əsas təlim forması kimi onun bütün mərhələlərində daha çox istifadə olunur. Metodik ədəbiyyatlarda müsahibənin evristik və biliyin möhkəmləndirilməsi kimi iki forması məlumdur.

Təlim prosesində problemlə sualların qoyuluşu ilə mövzuya uyğun məqsədlər müəyyən olunaraq, nəticələrin çıxarılması evristik üsulla həyata keçirilir. Məsələn, kimyəvi reaksiyaların tənliklərinin əmsallaşdırılmasını evristik müsahibə üsulu ilə sərbəst olaraq şagirdlərin özlərinin tapmasını həyata keçirmək olar. Bu zaman şagirdlərdə tədris edilən fənnə maraq, yaradıcılıq və tədqiqatçılıq qabiliyyəti yaranır. Biliklərin təkmilləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi təkrarlama müsahibəsi ilə həyata keçirilir [2, 3].

Qeyd olunan müsahibələrin düzgün təşkili sualların uğurlu təşkilindən asılıdır. Sualların təşkilində konkret tələblər gözlənilməlidir: suallar mənə çalarına görə başa düşülən və konkret hədəfə istiqamətlənməlidir; suallar problemlə-düşündürücü və həcmə qısa olmalıdır; ziddiyyətli cavablara malik olan, lakin çaşdırıcı olmayan suallardan istifadə olunmalıdır.

Müsahibə üsulunun təşkilində qruplarla iş üsulundan istifadə olunmalıdır. Belə iş formasında ümumi müzakirənin aparılması ilə şagirdlər bir-birlərinin səhflərini düzəldərək məntiqi təfəkkürlərinin inkişafına özləri nail olurlar.

Təlim prosesində müəhəbbənin ən çox istifadə olunan forması *diskussiya* üsuludur. Diskussiya üsulu qarşılıqlı dialoqa əsaslanan şagirdlərin intellektual səviyyələrinə uyğun elmi müzakirə kimi başa düşülməlidir. Bu üsulda təklif olunan problem üzərində şagirdlərin müxtəlif yanaşmaları meydana gəlir, belə müxtəlif baxışlara, yanaşmalara hər bir şagird öz şəxsi mövqeyini bildirir və bu fikirlərə haqq qazandırmağa çalışırlar. Nəticədə, onların məntiqi, yaradıcı və tənqidi tərəkklərləri inkişaf edərək formalaşacaqdır. Bu zaman kimyadan müxtəlif mövzular üzrə şagirdlərdə idrakı fəaliyyəti formalaşdırən problemlı suallar, nəzəri və praktik çalışmaları diskussiyanın təşkili üçün əsas ola bilər. Belə halda meydana çıxan təlimi mübahisələr daha effektiv nəticələrə nail olmasına yol açır [2].

Müasir təlimin əsasını məntiqə əsaslanan təlim üsulları təşkil edir. Məntiqi üsullar ümumi halda kimyəvi anlayış və qanunların mənimsənilməsi, yaradıcı tətbiqetmənin təşkili məqsədilə ümumiləşdirmənin aparılmasına yönəldilən tərəkklür üsullarıdır. Bu üsullar sırasına analitik-sintetik və induktiv-deduktiv metodlar daxildir.

Metodik ədəbiyyatlardan məlumdur ki, analitik üsullar tədqiq olunacaq hadisəni xəyalən tərkiib hissələrinə, əlamətlərinə ayırmaq kimi başa düşülür. Belə üsullara: oxşarlıq, təsnifatmə, analogiya və sillogizm (məntiqi əqli nəticənin çıxarılması) daxildir.

Analitik istiqamətdə yeni elm sahələri, qanun və qanunauyğunluqlar tədqiq olunur. Məktəb təcrübəsində hər fənnin öz öyrənmə sahəsi var. Bu hal davamlı inkişafını fənnin hissələrə bölünməsində davam etdirilir.

Sintetik ənənə müxtəlif elmlərin qovuşduğu yerlərə aid biliklərin müəyyən edilməsində özünü göstərir. Ümumi halda sintetik üsullar obyektin ayrı-ayrı hissə və əlamətlərini fikrən bir tam halında birləşdirmək məqsədi güdür.

İnduktiv üsul yeni mövzunun mənimsədilməsində tətbiq olunub, xüsusi xassələrdən ümumi xassələrə, deduktiv üsul isə biliklərin təkrarlanmasında tətbiq olunub, ümumidən xüsusiyyə keçməklə mümkün əqli nəticələri çıxarmaq üsuludur.

Digər təlim üsulları kimi məntiqi üsullar da digər təlim üsulları ilə, məsələn, kitab üzərində iş üsulları ilə yaxın əlaqəlidir. Bu üsulda bilik mənbəyi kimi kitabdan istifadə nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyatlarda dərş kitabı haqqında deyilir: “Kitab yeni bilik əldə etmək, keçilənləri möhkəmləndirmək, dərinləşdirmək, tətbiq etmək, habelə müstəqil iş bacarıqları formalaşdırmaq vasitəsidir”.

Bilik mənbəyi olan kitab üzərində iş metodlarına aşağıdakı üsullar daxildir: izahlı oxular, testlər, diaqnozlaşdırma, proqnozlaşdırma və layihələndirmə. Bu təlim üsullarında müəllim şagirdlərə “öyrənməni öyrətməlidir” (K.D.Uşinski).

Kimya dərşlərində istifadə olunan təlim metodlarından daha çox istifadə olunması tövsiyə edilən *üsul-problemlı-axtarış* üsuludur. Bu üsul vasitəsilə şagirdlərdə idrakı fəaliyyəti, sərbəst fikir söyləmək müstəqilliyini, tərəkklür və zehni fəallığı yüksəltmək mümkündür. Deyilən fəaliyyət formalarını həyata keçirmək məqsədilə şagirdlər qarşısında problemlər motivasiya formasında təşkil edilir və tədqiq olunacaq problemin həlli təmin edilir. Təlim zamanı şagirdlərin intellekti, bilik səviyyəsi, fəallığı və baza bilikləri nəzərə alınır. Bu səbəbdən problem-axtarış üsulları müxtəlif formada olur: problemlı şərh, qismən axtarış və tədqiqatçılıq üsulları.

Bütün bu üsulların tətbiqi zamanı kimya müəlliminin məqsədi şagirdləri müstəqil yaradıcılığa, tədqiqatçılığa alışdırmaqdan ibarətdir.

Qavrama və nəzəri biliklərin mənimsədilməsinə yararlı olan üsulların bir qismini təhlil etdik. Mənimsədilən biliklərin bacarıq və vərdislərə çevrilməsi üçün əhəmiyyətli və daha effektiv nəticələrə nail olmağa imkan yaradan təlim üsullarını nəzərdən keçirməyin də effektiv olacağını hesab edirik.

Kimya dərşlərində *bacarıq və vərdisləri* formalaşdırən üsullar. Təlim prosesində istifadə olunan bir sıra üsullar kimyadan mənimsənilən nəzəri biliklərin təcrübə tətbiqi ilə bacarıq və

vərdişləri formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu sıraya (qrupa) çalışmalar, praktik və laborator işlər, didaktik oyunlar, simulyasiya və imitasiya yaradan üsullar və s. aid edilir.

İş vərəqləri və çalışmaların həll etdirilməsi üsulu. Kimya dərslərində bu üsul çox tətbiq olunur. Tapşırıqlar yazılı, şifahi, qrafik tərtibatlı ola bilər.

Müəllim dərslər zamanı şagirdlərin intellektini və bilik səviyyəsini nəzərə alaraq çalışmalarını üç tipə aid edir. Bu sıraya: hazır nümunə üzrə çalışmalar; biliklərin yeni üsulla tədrisinə aid şəraitə uyğun variantlı çalışmalar; nəzəri biliklərin yaradıcı tətbiqinə aid problemlə-düşündürücü çalışmalar.

Praktiki işlər üsulu kimyadan kurs ərzində əldə olunan nəzəri bilikləri uyğun praktik işlərə tətbiq etmək üsuludur. Bu üsula: hesablama məsələləri, kimyəvi reaksiyanın tənliklərinin yazılması, tədris-təcrübə laboratoriyalarında iş, fənnə və mövzuya uyğun tədqiqat işləri, texnoloji sxemlərin hazırlanması, mövzuya aid problem-sxemlərin hazırlanması və s. daxildir.

Kimya dərslərində praktiki işlər müəllimin hazırladığı slaydla başlanır və müəllim slayda uyğun fasilitator kimi lazımı izahatlar verir. Sonra şagirdlər müəllimin nəzarəti altında motivasiya formasında təqdim olunan problemi özləri müstəqil olaraq yerinə yetirirlər. Müəllimin rolu fasilitator roludur. Sonda nəticələr yoxlanılır, ümumiləşdirilərək qiymətləndirilir.

Laborator işlər və praktiki məşğələlər. Bu üsul şagirdlərin sərbəst, müstəqil olaraq təcrübələr və vizual müşahidələr aparması üsuludur. Vizual formada uzunmüddətli müşahidələr aparmaq, müxtəlif təcrübələr qoymaq və s. belə iş formalarındandır.

Hər bir üsul dərkətməyə dair müstəqil axtarış işinin təşkili və eyni zamanda onun idarə edilməsi sahəsində laboratoriya işi qədər böyük imkana malik deyildir. Laboratoriya işlərini frontal və ya qrup üzrə, avadanlıq imkan verdikdə isə fərdi surətdə də təşkil etmək olar. Bu üsul axtarışın tərkibinə daxil olan hər bir ünsürü ayrılıqda götürüb onun müvəffəqiyyət və uğursuzluğunu təhlil etməyə, fəaliyyətdən sonra atılacaq addımı müəyyənləşdirməyə imkan verir. Laboratoriya işini əməli cəhətdən hər hansı bir mərhələdə dayandırmaq və dərkətmə məsələsinin həllinə dair hər hansı bir sualı müzakirəyə qoymaq olar. Laboratoriya işinin üstünlüyü ondadır ki, burada şagirdlərin fəaliyyəti, bir qayda olaraq maddiləşir və bunun sayəsində dərkətmənin ayrı-ayrı mərhələləri göz qabağında olur və idarə edilə bilər [3].

Təlim zamanı laborator məşğələlər iki formada olur:- frontal məşğələlər və praktikumlar. Müasir təlimdə frontal məşğələ kollektiv (bütün siniflə) formada eyni tapşırığı, təcrübəni həyata keçirirlər. Praktiki məşğələ zamanı isə verilən tapşırıqlar kiçik qruplarla icra olunur. Müəllimin ümumi rəhbərliyi və nəzarəti altında işlər yekunlaşdırılır, təhlil olunur və qiymətləndirilir. Bu zaman əsas üstünlük özünüqiymətləndirmə və özünənəzarətə verilir.

Təfəkkürü inkişaf etdirən didaktik oyun üsulları. Bu üsullardan istifadə şagirdlərin idrakı bacarıqlarını formalaşdırmağa imkan yaradır, dərslə marağı və müsbət emosional təsirini yüksəldir. Didaktik oyunlar sırasına: idrakı yüksəldən xüsusi hazırlanmış oyunlar, səhnələşdirmə, rollu oyunlar, kimyaya aid “domino oyunu” və s. daxildir. Bu oyunların təlim prosesində xüsusi maraq doğurması səbəbindən müəllimlər bu təfəkkürü inkişaf etdirən təlimi oyunlardan daha çox istifadə edirlər [2].

Yaradıcılıq və tədqiqatçılıq üsulları. Bu üsullar təlim prosesində şagirdlərdə təlimi axtarışları istiqamətləndirərək problem-sualları müstəqil həll etmələrinə imkan yaradan üsullardır. Yaradıcılıq və tədqiqatçılıq işləri, adətən, yuxarı siniflərdə müəllimin qabiliyyətinə, təcrübəsinə və fantaziyasına uyğun rəngarəng forma və məzmununda təşkil olunur.

Təlim fəaliyyətini tənzimləməyə xidmət edən, qarşıya qoyulan problemin həllində şagirdlərin fəaliyyətinin elmi səviyyəsini, onların təlimi bilik və bacarıqlarının inkişaf səviyyəsini diqqətdə saxlamağa imkan verən üsullar təlim prosesinə nəzarət üsulları adlanır.

Metodik ədəbiyyatlardan *təlimdə nəzarət metodları* sırasına bir xeyli üsullar daxildir. Bu üsulları müxtəlif qruplara ayırmaq olar: vizual, şifahi, yazılı, praktik və laborator, İKT vasitəsilə, özünənəzarət üsulları. Qeyd olunan üsullarla bərabər, müəllim hər zaman, mütəmadi olaraq, sinif şagirdlərinin kimya fənninə münasibətini, məntiqi yanaşmasını və bu istiqamətdə onların fərdi keyfiyyətlərini, söylərini təhlil etməli, öyrənməli, fəaliyyətdə nəzərə almalıdır.

Şifahi nəzarət üsulları sırasında müəllim tərəfindən keçirilən şifahi sorğu daha çox istifadə olunur. Bu üsulun üç növü xüsusi diqqətdə saxlanılıb geniş tətbiq olunur: fərdi, frontal və intensiv sorğu.

Müasir təlim üsulları ilə təşkil olunub keçilən dərslərdə isə kollektiv, fərdi, cütlərlə və qruplarla iş üsullarından istifadə olunur. Məzmunca qeyd olunan üsullar eyni funksiyanı, amma müxtəlif yanaşmalarla həyata keçirirlər.

Yazılı nəzarət üsuluna kimyadan yoxlama yazı işləri (kimya məsələlərinin həlli və kimyəvi reaksiyaların tənliklərinin tərtibi), test tapşırıqları, qrafik təsvirlərin yazılması, yazılı sorğular, tədris planına uyğun planlaşdırılmış yoxlama üsulları daxildir.

Kimya təlim prosesində daha çox istifadə olunan *laborator və praktik nəzarət üsullarına* yeni bilik verən sintez və təcrübələri yerinə yetirmək, bilikləri möhkəmləndirən praktik işləri icra etmək və s. fəaliyyət forması daxildir.

Son illər təlim zamanı şagirdlərin müstəqilliyinə, sərbəst fikir söyləmələrinə, fikirlərini arqument və faktlara əsaslanaraq demələrinə xüsusu imkan, şərait yaradılır. Məhz belə yanaşma şagirdlərin özünənəzarət və özünüqiymətləndirmə işlərində fəal olması üçün zəmin yaradır.

Özünənəzarət üsulları şagirdlərin öz təlim fəaliyyətlərinə, müstəqil işinə nəzarət etməsində özünü büruzə verir. Bu zaman şagird öz fəaliyyətinə nəzarət edir, çətinliklərini təyin edir, səhvlərini özü tapıb düzəldir və ümumiləşdirmə apararaq fəaliyyətinə qiymət verir [2].

Kimya dərslərində şagirdlərin özünənəzarəti təlimə şüurlu məzmun aşılایır, onlarda məntiqi təfəkkürü, fəallıq və müstəqilliyi formalaşdıraraq inkişaf etdirir.

Qeyd olunan təlim üsulları kimya dərslərində əlaqəli formada tətbiq olunur. Araşdırmalardan məlumdur ki, hər bir təlim üsulunun öz yeri, müsbət funksiyası və üstünlükləri var. Tədqiq olunan təlim üsullarında klassik və müasir təlim üsullarının birgə tətbiqi ön plana gətirilir. Mütləq mənada heç bir üsulu, xüsusilə klassik təlim üsullarını köhnəlmiş və yararsız hesab etmək, tam mənası ilə imtina etmək doğru deyildir. Kimya dərslərində bu üsullar birliyindən (kompleksindən) istifadə olunur və müsbət səmərəsi öz nəticəsini göstərir.

Elmi yeniliyi: Klassik və müasir təlim üsullarının təlim prosesinə əlaqəli tətbiqi araşdırılmış və üstün cəhətləri şərh edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Qeyd olunan təlim üsullarından istifadə olunması şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirərək onlarda məntiqi və yaradıcı təfəkkürün formalaşmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R.Y., Əzizov Ə.T. Kimyanın tədrisi metodikası. II hissə. Bakı: BDU, 2006, 394 s.
2. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S.. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim. Sumqayıt: SDU, 2014, 399 s.
3. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2013, 706 s.

РЕЗЮМЕ

ИССЛЕДОВАНИЕ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ, ФОРМИРУЮЩИХ У ШКОЛЬНИКОВ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ЗНАНИЯ, ИХ УСВОЕНИЕ И НАВЫКИ

Абдуллаева Н.Б., Магerrəмова А.С.

Ключевые слова: индуктивный, восприятие, комментарии, объяснение, анализ, самоконтроль, познавательная деятельность.

В статье исследуется часть методов, применяемых в процессе обучения, изучается их влияние на процесс восприятия знаний школьниками, формирование познавательной деятельности и развитие мышления. Выяснено, что современные методы обучения на уроках химии, использование методов рабочих форм способствуют самостоятельному приобретению знаний школьниками. Были изложены

некоторые факторы, влияющие на формирование у школьников логического, критического и творческого мышления.

SUMMARY

THE STUDY OF TEACHING METHODS FOR THE FORMATION OF SCHOOLCHILDREN'S THEORETICAL KNOWLEDGE, LEARNING AND SKILLS

Abdullayeva H.B., Maharramova A.S.

Key words: *inductive, perception, comment, explanation, analysis, self-control, cognitive activity.*

The article examines some of the methods used in the learning process, their influence in the process of students' perception of knowledge, the formation of cognitive activity and the development of thinking. It has been found that modern teaching methods in chemistry classes, the use of working form methods contribute to the independent acquisition of knowledge by schoolchildren. Some factors contributing to the formation of logical, critical and creative thinking among schoolchildren were outlined.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.03.2019
	Son variant	25.09.2019

UOT 355. 23

TƏLƏBƏLƏRDƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

MƏMMƏDOV İLHAM YUSİF oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, assistent

ilhammemmedovcavid@gmail.com

Açar sözlər: vətənpərvərlik, milli ideologiya, torpaq, millət, tələbə.

Vətənpərvərlik və dövlətçilik azərbaycançılıq ideologiyasının mühüm əsaslarını təşkil edir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Ulu öndər milli ideologiya barədə çıxışlarının birində bu fikri çox aydın şəkildə ifadə edib: "Milli ideologiya nədən ibarətdir? Birinci, dövlətçilik. Dövlətçilik bu gün və gələcəkdə bizim hər bir vətəndaşımızın, cəmiyyətin, dövlətin əsas vəzifəsidir. Dövlətçilik Azərbaycanın müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqdır. Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirməkdir. Dövlətçilik hər bir vətəndaşın qəlbində olmalıdır. Ona görə də hər bir vətəndaş vətənpərvərlik hissləri ilə yaşamalıdır"[1].

Deməli, azərbaycançılıq ideologiyasının daşıyıcısı olan vətənpərvərlik mövqeyi dövlət quruculuğu prosesində olduqca vacib elementdir. Bu baxımdan, Azərbaycanın ən vacib problemi olan ərazi bütövlüyümüzün bərpa edilməsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli, ölkəmizin məruz qaldığı işğala son qoyulması bütün vətəndaşlarımızın, eyni zamanda dünya azərbaycanlılarının ortaq hədəfi kimi milli ideologiyamızın təməl müddəalarından birini təşkil edir. Bu gün harada yaşamasından asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlılar Dağlıq Qarabağ məsələsində həmrəydir və bu, milli birliyimizin göstəricisidir. Vətənpərvərlik insanı öz dövləti ilə sıx bağlayır. Bu hiss hər bir fərdi öz torpağına, vətəninə sahib çıxmağa səsləyir.

Vətənpərvərlik anlayışına geniş mənada tərif vermək olar. Sokrata görə, vətənpərvərlik döyüşdə vuruşub böyük qəhrəmanlıq göstərməklə bitmir. Hər bir insanın üzərinə düşən vəzifəni ədalətlə, vicdanla yerinə yetirmək də vətənpərvərlikdir. Vətənpərvərlik – Vətənə olan ülvəli məhəbbətdir. Vətənpərvərlik hissi insanın daxilində olan bir hissdir. Əgər bu hiss sənə daxilində yaranmayıbsa, o zaman nə vətəninə, nə torpağına, nə valideynlərini sevmə bilməzsən. Vətənpərvərəm deməklə iş bitmir. Hər bir insan vətənpərvərliyini əməlləri ilə, gördüyü işlərlə sübut etməlidir. Olduqca geniş mənaya malik olan vətənpərvərlik anlayışı özündə vətənə, millətə sevgi hissini, müxtəlif səviyyə və istiqamətlərdə vətənə, millətə xidmət etməyi birləşdirsə, bunların zirvəsində Vətən üçün ölümə hazır olmaq dayanır. Bu, vətənpərvərliyin ən uca və ali formasıdır. Bəşər övladı Vətənə xidmət etməyin bundan uca zirvəsini kəşf etməmişdir.

Vətənpərvərlik məsələsi cəmiyyətdə daim aktual olmuş, bu gün də aktual olaraq qalır. Millətin vətənpərvərliyi onun tamlığının, bütövlüyünün təməlidir desək, bəlkə də, səhv etmərik. Bir xalqın, millətin vətənpərvərlik şüuru onun digər xalqlar və millətlər tərəfindən qəbul edilməsi, tanınması, hörmətlə qarşılanması, ən əsası isə, o xalqın yaratdığı dövlətin bütövlüyü, varlığı, suverenliyi ilə ölçülür. Azərbaycanın igid, cəsur oğulları, qeyrətli qızları həmişə vətənpərvər olmuş, yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə apararaq Vətənin düşmən ayağına verməmişlər.

Mərd, mübariz oğul və qızlarımız öz doğma vətənlərini həmişə hərəzlə sevmiş, onun qədrini bilmiş, vətən naminə canlarını qurban verməkdən çəkinməmişlər. Bu igid Vətən övladları doğma yurd naminə canlarından keçməklə əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərmiş, şərəfli bir iz qoyub getmişlər. Bu gün milli vətənpərvərlik Vətənin göz bəbəyi kimi qorunmasında təzahür edir və bunu bugünkü gənclərimiz bütün məsuliyyəti ilə dərk edirlər. Fəhlə öz vətənpərvərliyini yaxşı

işləməklə, alim maraqlı elmi kəşfləri ilə izah edirsə, müasir gənclərimiz doğma torpağımızı və dövlətimizi fədakarlıqla müdafiə etməkdə görürlər. Milli vətənpərvərlik hissənin məzmununu doğma Vətənə məhəbbət, onun tarixi keçmişi, adət-ənənələri ilə fəxr etmək, Vətənin, millətin mənafeyini öz mənafeyi kimi dərk etmək və onun müdafiəsinə hər an hazır olmaq təşkil edir.

Milli mənliyə vətəni sevmək, doğma yurda məhəbbət bəsləmək, təbii sərvətləri qorumaq və s. bağlı sosial keyfiyyətlər daxildir. Milli mənliyə gedən yol isə milli özünüdərkədən keçir. Sadəlik keyfiyyətləri insan dünyagörüşünün formalaşdığı vaxtda əldə edir, bu da vətəndaşın gənclik dövrünə təsadüf edir. Danılmaz faktıdır ki, insan ilk tərbiyəsini ailədə alır. Bu tərbiyəyə yalnız etika, estetikanı aid etmək olmaz. Bəzən ailəni dövlətin kiçik modeli də adlandırırlar. Aparılan doğru bənzətməni əsas götürsək, onda dövlətin vətəndaşı ailədə həm də dövlətin tələb etdiyi tələblərə uyğun tərbiyə almalıdır. Belə tərbiyə məsələsində hər bir valideynin üzərinə böyük yük və məsuliyyət düşür. Sözsüz ki, söhbət hüquqi məsuliyyətdən deyil, mənəvi məsuliyyətdən gedir. Hesab edirik ki, gənclərin ən mühüm tərbiyəsi sırasında onların vətənpərvər ruhda tərbiyə olunması əsas olmalıdır.

Bizim həm də müharibə şəraitində olduğumuz, torpaqlarımızın bir hissəsinin qəsb edilməsi isə gənclərin məhz vətənpərvər ruhda böyüməsinin əhəmiyyətini bir qədər də vacib edir. Hazırkı dövrün sürətli informasiya, yeni kommunikasiyalar əsri olduğunu nəzərə alsaq, onda gənclərin zərərli ideologiyalarla zəhərlənməsinin qarşısı da düşünülmüş metodlarla alınmalıdır. Təbii ki, söhbət zorakı metodlardan getmir. Gənclərin maraq göstərdiyi texnologiyaların tərkibində dövlətin gənclərlə bağlı siyasətinə cavab verən alternativ təbliğat sistemi qurulmalıdır. Verilən rəsmi statistik məlumatlara görə, Azərbaycan əhalisinin 31 faizini 14-29 yaşında olan gənclər təşkil edir. Ölkə əhalisinin mühüm bir hissəsini əhatə edən bu sosial təbəqənin ailədə vətənpərvərlik tərbiyəsi yüksək səviyyədə aparılmalıdır. Milli dövlətin qarşısında duran ən başlıca işlərdən biri əhaliyə düzgün, sağlam vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hisslərini aşılamaqdır. Ailədə uşaqların vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə məşğul olması üçün valideynin özü hazır olmalıdır. Bütövlükdə cəmiyyətdə sağlam vətəndaşların formalaşmasında ailə tərbiyəsi ilə yanaşı, uşaq bağçasından tutmuş məktəblər də özünəməxsus rol oynayır. Bir növ bu təsisatların vəhdəti sayəsində tərbiyə işi aparılır. Dünyada dini, etnik nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif tərbiyə üsulları var. Bütövlükdə ailə tərbiyəsinin cəmiyyətdə oynadığı rol, ata-ananın tərbiyəsi, onun dünyagörüşü və əxlaq tərzilə ölçülür. Yəni onların əxlaq tərzilə, düşüncəsi, cəmiyyətə, insanlığa, dövlətə, xalqa və vətənə münasibətinin hansı səviyyədə olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan xalqı gələcəyimiz olan gənc nəslin Vətənə məhəbbət, elinə və obasına hörmət, soykökünə, öz ata-babalarının ənənələrinə sdaqət ruhunda tərbiyə olunmasına həmişə böyük məsuliyyətlə yanaşmış və ona həyatilə əhəmiyyətli məsələ kimi baxmış. Bu bir həqiqətdir ki, vətənpərvərlik insanda fədakarlıq, qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik hissi yaradır, apardığı mübarizədə onda inam hissini gücləndirir.

Danılmaz bir faktıdır ki, insanda vətənpərvərlik hissi qəhrəmanlığın əsasını qoyan amildir. Azərbaycan şanlı tarixi və əfsanəvi qəhrəmanları ilə həmişə fəxr edir. Azərbaycan xalqı qəhrəman xalqdır. Və bu xalq öz Vətəninə göz bəbəyi kimi qorumağa hazır olan mətin gənclər yetişdirir. Erməni qəsbkarlarına qarşı ölüm-dirim savaşında həlak olan Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızlarının ibrətamiz həyatı, şəxsi nümunəsi apardığımız hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işində ön plana keçməlidir. Müstəqil dövlətdə yaşayan hər bir gənc, ilk növbədə, bu dövlətin müstəqilliyinin təmin edilməsini özünün əsas vəzifəsi və məqsədi hesab etməlidir. Gənclər bilməli və dərk etməlidir ki, Azərbaycan üçün dövlət müstəqilliyi ən böyük hadisədir və bu bilik vətənpərvərlik hissənin aşılınması vasitəsilə təlqin edilə bilər.

Hər bir ölkənin gələcəyi onun gənclərinin düşüncə tərzindən, intellektual səviyyəsindən, milli ruhdan və digər amillərdən asılıdır. Azərbaycan gəncliyi bütün dövrlərdə ölkənin tələyüklü məsələlərinə münasibətdə, həlledici məqamlarda öz sözünü deyib. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra gənc nəslin üzərinə daha böyük məsuliyyət düşüb. Müstəqilliyin əldə edilməsində

olduğu kimi, onun qorunub saxlanması da gənclərin rolu danılmazdır. Gənc nəsil həm də xalqın əsrlər boyu yaradıb yaşatdığı ənənələri, milli mədəniyyəti yaşadır və gələcək nəsillərə ötürür. Bu mənada gənclərin çiyinlərinə böyük yük düşmüş olur, çünki gənclər dövlətin həm bu günü, həm də onun gələcəyidir.

Bu gün Azərbaycanda həyata keçirilən gənclər siyasətinin, gənclərə göstərilən diqqət və qayğının əsasında ölkəyə layiqli vətəndaş və sağlam nəslin yetişdirilməsi dayanır. Müstəqilliyin üçüncü onilliyinə qədəm basmış Azərbaycana məhz milli şüura malik, vətənpərvər gənclər lazımdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu müstəqil Azərbaycanın gənclər siyasəti də məhz bu amala xidmət edir.

Ümummilli lider müstəqil düşüncə tərzinə sahib vətənpərvər nəslin yetişməsinə dəfələrlə qürur hissi ilə vurğulayıb: “Məni hədsiz dərəcədə sevindirən odur ki, Azərbaycanın gələcəyini möhkəm əllərdə saxlaya bilən, Azərbaycanı daim bütün xətalardan qoruya bilən, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini, demokratik dövlətini qoruya bilən gəncliyi var” [1].

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının təhsilinin əsas istiqamətlərindən biri vətənpərvər övladların yetişdirilməsi, xalqını, vətəninə, dilini sevən və onun həmişə xoş günlərini, azadlığını öz əməlinə çevirən vətəndaş yetişdirməkdir. Bu, hər bir fənn müəlliminin borcudur. Əsasən, tarix fənninin tədrisi zamanı biz müəllimlərin ən böyük vəzifəsi milli-mənəvi dəyərlərimizə hörməti, Vətənə bağlılıq hisslərini və adət-ənənələrimizi şagirdlərə aşılamaqdır. Azərbaycan xalqının milli dəyərləri onun sərvətidir. Vətənpərvərlik həmişə aktual məsələdir.

Ali təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə alan tələbələr dövlətimizin müstəqilliyi və onun bərpası ilə bağlı biliklərlə silahlanmalı, Vətənə, şəxsiyyətə hörmət hissi aşılanmalı, gənc nəslə də mənəvi qürur formalaşdırılmalıdır. Hər bir vətəndaş, xüsusən gənc nəslin nümayəndəsi müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin, onu qorumaq və möhkəmləndirmək üçün hər cür qurban verməyə hazır olsun. Tələbələrin vətənpərvərlik tərbiyəsi, Azərbaycan tarixini, tarixi şəxsiyyətləri, qəhrəmanları öyrənməyi tələb edir. Bunun üçün müəllim faktlara əsaslanmalıdır. Vətənpərvərliyin tarixi kökü minillər boyu yaşamış, möhkəmlənmiş, öz ana torpağına, dininə və adət-ənənələrinə bağlanmış dövlətçilik durur. Sual olunur: Vətən bizə nə verir? Üstündə gəzdiyiniz torpağı, içdiyiniz suyu, yediğiniz çorəyi bizə Vətən verir [2].

Tarixin müəyyən dövrlərində Vətən torpağını qoruyan tarixi qəhrəmanlar yetişmişlər. Tomris, Cavanşir, Babək, Şəmsəddin Eldəniz, Cahan Pəhləvan, Qara Yusif, Uzun Həsən, Cavad xan kimi qəhrəmanlar bugünkü gənclərimizə nümunədir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bütün tarixi fəaliyyəti ən parlaq vətənpərvərlik nümunəsidir. Bunu hər bir müəllim bilməli, dəyərləndirməli və təlim-tərbiyə verdiyi tələbələrə mənimsətməlidir.

Çıxışlarının birində Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: *“Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz”* [1].

Tələbələrlə keçirilən vətənpərvərlik və mədəni-kütləvi tədbirlərin səviyyəsini yüksəltmək üçün göstərilən səylər öz bəhrəsinin verməkdədir. Bu tədbirlər elə təşkil olunur və keçirilir ki, konkret problem, mövzu ətrafında canlı ünsiyyət, fikir mübadiləsi kimi böyük təsir gücü qazanır [2].

Xalqımızın milli davranış etiketi, əxlaqı, ümumiyyətlə, milli mentalitetimiz əsrlər boyu yaradılmış maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələrimizdə hifz olunmuşdur. Vətənə, torpağa yiyəlik hissi, düşmən qabağında əyilməmək, ona arxa çevirməmək, dostluqda sədaqət, doğruculluq, ən çətin anlarda da ləyaqət hissini itirməmək və s. mənəvi-əxlaqi dəyərlər atalar sözlərindən, folklor nümunələrindən tutmuş epik təfəkkürün məhsulu olan monumental sənət abidələrinə qədər bütün mənəvi sərvətlərimizdə yüksək pafosla tərənnüm olunmuşdur. Olduqca geniş mənaya malik olan **“VƏTƏNPƏRVƏRLİK”** anlayışı özündə Vətənə, millətə sevgi hissini, Vətənə xidmət etməyi birləşdirsədə, bunların zirvəsində Vətən yolunda döyüşməyə, hətta ölümə belə hazır olmaq hissi

dayanır. Bu, vətənpərvərliyin ən ali formasıdır. Xalqın vətənpərvərliyi, heç şübhəsiz ki, onun tamlığının, bütövlüyünün təməlidir. Hər bir xalqın vətənpərvərlik şüuru onun digər xalqlar tərəfindən qəbul edilməsi, hörmətlə qarşılanması, ən başlıcası isə, o xalqın yaratdığı dövlətin suverenliyi ilə ölçülür. Əgər tarixə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycanın igid oğulları həmişə vətənpərvər olmuş, Vətəni düşmən ayağına verməmişlər. Vətənə təmənnəsiz xidmət, onun yolunda hər cür çətinliklərə dözmək xalqımızın milli düşüncə və əxlaq tərzinə çevrilmişdir.

Vətənpərvərlik mövzusu bu gün bütün dünyada aktual olan məsələdir və hər zaman da belə olub. Dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq, hər kəs öz yurdunu, böyüyüb boya-başa çatdığı ölkəsini qorumaq, inkişafına çalışmalı və bu yöndə lazım gələrsə, öz canından, qanından keçməyə hazır olmalıdır. Tarix boyu Azərbaycan xarici qüvvələrin, yağlı düşmənlərin gözüne yağlı tikə kimi görünüb. Bu səbəbdən də zaman-zaman ölkəmiz yadellilərin hücumlarına, işğallarına məruz qalıb. Tarixin müxtəlif dövrlərində düşmənlərimizin bizim yeraltı sərvətlərimizi mənimsəmək məqsədilə müxtəlif qırğınlar törətməsinin, Azərbaycanı ələ keçirməyə cəhd etməsinin qarşısı igid oğullarımız tərəfindən məharətlə alınıb. Hazırda hər birimizin ən böyük problemimiz olan Qarabağ məsələsi öz həllini tapmayıb və ölkəmiz hələ də müharibə şəraitində yaşayır və biz tarixi torpaqlarımızı işğaldan azad edincəyə qədər bu mübarizə davam edəcək. Belə bir vaxtda nəinki çoxluğun, hətta hər bir azərbaycanlının vətənpərvər olmağı labüddür. Biz vətən uğrunda ölməyi yox, yaşamağı, onu qorumağı, dədə-babalarımızdan miras qalan vətəni gələcək nəsillərə layiqli şəkildə ötürməyi gözə almalıyıq. İndi bunun üçün dövlət səviyyəsində kifayət qədər maddi imkanlarımız, sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatımız, hərbi resurslarımız var.

Bildiyimiz kimi, torpaqlarımızın 20 faizi hələ də düşmən tapdağı altındadır və hər an ali baş komandanın səfərbərlik əmri ilə torpaqlarımızın işğaldan azad olunması uğrunda haqq mübarizəmizə qalxa bilərik.

Azərbaycan xalqı humanist və sülhpərvər xalqdır. Torpaqlarının 20 faizi erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilsə də, bir milyondan artıq qaçqını, köçkünü olsa da, xalqımız müharibəni torpaqları azad etmək üçün son variant sayır. Bu, bizim xalqımızın alicənablığından, başqalarının torpaqlarında gözü olmamasından irəli gəlir. Ancaq düşmən, hələ ki, öz məkrli niyyətindən, qəsbkar xislətindən əl çəkmək istəmir. Belə olan tərzdə Azərbaycan Prezidentinin və xalqımızın birmənalı şəkildə yekdilliklə qəbul etdiyi sonuncu variant – müharibə variantı gündəmə gəlir. Azərbaycan kimi güclü bir dövlət üçün müharibə etmək, aclıqdan və səfalətdən dizləri bükülməkdə olan Ermənistanın işğalçı qüvvələrini zəbt etdiyi torpaqlardan çıxarmaq elə də çətin məsələ deyil! Bütün bu fikirlər tələbələrə dərinlən mənimsədilir.

Azərbaycan Ali təhsil müəssisələrində tələbələrdə milli vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin gücləndirilməsi, onların tam bir vətənpərvər kimi formalaşdırılmasına zəmin yaradılması, onların şüurunda vətənə sədaqət, azərbaycançılıq məfkurəsinin tam bərqərar edilməsi, cəmiyyətin milli-mənəvi və əxlaqi kamilliyinin təmin edilməsi təşkil edir [2].

Göstərilən məqsədlərə uyğun olaraq, Azərbaycan xalqının şanlı keçmişini, qədim dövlətçilik ənənələrini, milli rəmzlərini təbliğ etmək, tələbələri Azərbaycan xalqına və dövlətinə sədaqətlə xidmət etməyə, daima vətən qarşısında borcunu yerinə yetirməyə hazır vəziyyətə gətirmək, gənclərdə vətənə və dövlətə münasibətdə qürur hissi formalaşdırmaq, onlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin gücləndirilməsi istiqamətində təhsil prosesinin keyfiyyətini artırmaq, tələbələrdə vətənpərvərlik hissinin gücləndirilməsi istiqamətində elmi-nəzəri və metodiki tövsiyələr işləyib hazırlamaq, vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin gücləndirilməsi üzrə normativ-hüquqi bazanın yaradılmasına nail olmaq, tələbələrdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin gücləndirilməsi prosesinə təhsil müəssisələrinin cəlb edilməsinə nail olmaq tələbələrdə vətənpərvərlik və dövlətçilik hisslərinin gücləndirilməsi istiqamətində onların vətənpərvərlik sahəsində tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağın işğal altında olması - ölkənin bütün əhalisinə bu və ya digər dərəcədə toxunan, hər bir azərbaycanlına narahat edən bir problem olmaqla yanaşı onun azad edilməsi vətəndaşların vahid məqsəd uğrunda milli birliyinə nail olunmasında

vacib faktor kimi çıxış edir. Bu baxımdan tələbələrə vətənpərvərlik və dövlətçilik hisslərinin gücləndirilməsində Qarabağın azadlığı uğrunda mübarizəyə mühüm yer ayrılmalıdır. Bu məqsədlə "Qarabağı unutmamalı" adlı müntəzəm tədbirlərin keçirilməsi, həmin tədbirlər çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının düşmən tapdığı altında olan hər bir bölgəsinin işğal günlərinin unudulmaması, daima xüsusi mərasimlər vasitəsilə yad edilməsi təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarayev Ə. Gələcək gənclərindir. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Gənclər siyasəti). Bakı: Azərbaycan, 2004, 496 s.
2. Hərbi bilik. Hərbi publistik jurnal. № 1. Bakı, 2006.
3. Heydər Əliyev və gənclər siyasəti. www.ikisahil.com/post/news-53204
4. Gənclərdə vətənpərvərlik hisslərinin gücləndirilməsi istiqamətləri. www.olaylar.az/news/sosial/119533
5. Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi proqramı. www.e-qanun.az/framework/5195

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПАТРИОТИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ У СТУДЕНТОВ

Мамедов И.Ю.

Ключевые слова: патриотизм, национальная идеология, земля, нация, студент

У азербайджанского народа богатая история и культура, имеющая глубокие корни. Не изучая духовных сокровищ, оставленных нашими предками, мы не сможем создать полную картину у подрастающего поколения об азербайджанской культуре, ее историческом развитии.

В статье рассматриваются теоретические и методические рекомендации по пропаганде славного прошлого, древних традиций, национальных символов государственности азербайджанского народа, формированию у молодежи чувства гордости в отношении Родины и государства. Повышение качества образовательного процесса в направлении усиления чувства патриотизма и гражданства у подрастающего поколения, привлечение образовательных учреждений к процессу воспитания этих чувств у студентов имеет большое значение в формировании сознания будущего защитника своей родины

SUMMARY

THE MAIN DIRECTIONS OF FORMATION OF PATRIOTIC QUALITIES OF STUDENTS

Mammadov I.Y.

Key words: patriotism, national ideology, land, nation, student

The Azerbaijani people have a rich history and culture with deep roots. Without studying the spiritual treasures left by our ancestors, we will not be able to create a complete picture of the younger generation about the Azerbaijani culture and its historical development.

The article deals with theoretical and methodological recommendations for the promotion of the glorious past, ancient traditions, national symbols of statehood of the Azerbaijani people, the formation of the youth's sense of pride in the homeland and the state. Improving the quality of the educational process in the direction of strengthening the sense of patriotism and citizenship in the younger generation, the involvement of educational institutions in the process of education of these feelings in students is of great importance in the formation of consciousness of the future defender of his homeland.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2019
	Son variant	25.09.2019

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Məmmədov R.S., Rahtari M.F.* Rus dilində ikihecalı sözlərin qeyri-sinharmonik fonetik struktur növləri (müxtəlif növ sinharmonik səsbirləşmələri kombinasiyaları) 4
2. *Mürsəliyeva X.M.* Bəzi qədim söz köklərinin morfosemantik inkişafı 11
3. *Ağasiyeva M.S.* Qantəmirin nəsr dilində sinonimlərin üslubi imkanları 15
4. *Kərimova V.S.* Alt qatda *ambiguity* (ikimənalılıq) və onun müəyyənləşməsi kriteriyaları 19
5. *Rzayev Ə.İ.* Əski azərbaycan mətnlərində ərəb və fars mənşəli sözlərin fərqlənmə xüsusiyyətləri 25

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *Rəsulova S.H.* Maarifçi-realist epik uşaq şeirimizdə məktəbə, maarifə və elmə çağırış motivləri 29
7. *Babayeva A.N.* Yazılı ədəbiyyatda uşaq nağılları 35

Tarix

8. *Səlimov Ş.D.* XIX əsrin 30-40-cı illərində Cəfər-Balakəndə rus müstəmləkəçiliyinə qarşı azadlıq uğrunda mübarizə 42
9. *Həsənov Y.L.* Yunanıstanda - Qərbi Trakya da yaşayan türklərin ictimai-siyasi tarixinə dair (1946-1960) 46
10. *Aslanov S.C.* Bərdə şəhər əhalisinin ənənəvi yeməkləri və içkiləri 52
11. *Baxışova R.R.* Şuşa şəhər məktəbinin tarixindən (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) 58

İqtisadiyyat

12. *Məmmədova Ş.S.* Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərinin regional iqtisadi təşkilat və qurumları 63
13. *Vəkilov K.Ş.* Vergi inzibatchılığının gücləndirilməsində vergi auditinin rolu 66
14. *Məmmədova S.R.* Sənaye müəssisələrində idarəetmə innovasiyalarının tətbiqi istiqamətləri 71
15. *Mirzəbəyov A.Ə.* İnnovasiya layihəsi risklərinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi 75
16. *Allahverdiyeva F.V.* Sərnişin nəqliyyatında innovasiyaların təsnifatı 79

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Abdullayeva H.B., Məhərrəmov A.S.* Şagirdlərdə nəzəri biliyi, mənimsəmə və bacarıqları formalaşdırın təlim üsullarının tədqiqi 85
18. *Məmmədov İ.Y.* Tələbələrdə vətənpərvərlik keyfiyyətlərinin formalaşmasının əsas istiqamətləri 91

Kompüter yığımı	<i>S.Şahverdiyeva</i>
Texniki redaktor	<i>E.Həsəratova</i>
Dil dəstəyi	<i>Linqvistik Mərkəz</i>

Çapa imzalanmışdır: 2019-cu il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş . Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41
Faks: (0-18) 642-02-70

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sdu.elmixeberler@mail.ru